

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Történelmi Szemle 2016-os évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2016 | 2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *FODOR PÁL–VARGA SZABOLCS*
ZRÍNYI MIKLÓS ÉS SZULEJMÁN HALÁLA
- *BARTHA ÁKOS*
BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE
POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓJA
ÉS 1919 ELŐTTI IDEOLÓGIAI PORTRÉJA
- *SZŐCS TIBOR*
AZ ALORSZÁGBÍRÓ ÉS AZ ORSZÁGBÍRÓ
VISZONYA A 13. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
- *LAKATOS BÁLINT*
DÓZSA GYÖRGY, JEAN HANNART
ÉS A „CEGLÉDI KIÁLTVÁNY”
- *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
NATO-SZAKÉRTŐK AZ ÁTALAKULÓ
SZOVJET BLOKKRÓL (1989. NOVEMBER)
- *KÁRMÁN GÁBOR*
PAX ÉS PACIFICATIO.
KÍSÉRLET EGY FOGALMI TISZTÁZÁSRA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

---

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Fodor Pál–Varga Szabolcs: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála 181
- Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja 203

MŰHELY

- Szőcs Tibor: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében 245
- Lakatos Bálint: Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány”. Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború eseménytörténetéhez 277
- Bodnár Krisztián: „...ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”. Kossuth Lajos és a sátoraljajuhelyi kolerabizottság tagjainak kollektív lemondása 1831-ben 303

DOKUMENTUMOK

- Kecskés D. Gusztáv: Bizalmas helyzetjelentés a gyengülő ellenfélről: NATO-szakértők az átalakuló szovjet blokkról (1989. november) 315

VITA

- Kármán Gábor: Pax és pacificatio. Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében 341

CONTENTS

STUDIES

- Pál Fodor–Szabolcs Varga: Miklós Zrínyi and Süleyman’s Death 181
- Ákos Bartha: The Political Socialization of Endre Bajcsy-Zsilinszky and his Ideological Portrait prior to 1919 203

WORKSHOP

- Tibor Szöcs: Whose Man? The Relationship between the Judge Royal and Vice-Judge Royal in the Second Part of the 13th Century 245
- Bálint Lakatos: György Dózsa, Jean Hannart and the „Cegléd Manifesto”. Three New Sources on the Events of the 1514 Hungarian Peasant War 277
- Krisztián Bodnár: „... Who Will Be Constrained by the Burden of Responsibility, Your Respectable Lordship Certainly Knows Well”. Lajos Kossuth and the Collective Resignation of the Sátoraljaújhely Cholera Committee in 1831 303

DOCUMENTS

- Gusztáv D. Kecskés: A Confidential Report about the Weakening Rival: NATO Experts on the Transforming Soviet Bloc (November 1989) 315

DEBATE

- Gábor Kármán: Pax and pacificatio. An Attempt to Clarify Terminology for a Better Understanding of the Relationship between the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania 341

E számunk szerzői

BARTHA ÁKOS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BODNÁR KRISZTIÁN PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) • FODOR PÁL, az MTA doktora, főigazgató (MTA BTK) • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LAKATOS BÁLINT PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • SZŐCS TIBOR PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai docens (Pécsi Hittudományi Főiskola)

HIM = Hadtörténeti Intézet és Múzeum

MOL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

SZTE = Szegedi Tudományegyetem

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

FODOR PÁL–VARGA SZABOLCS

Zrínyi Miklós és Szulejmán halála

Komoly gondban van az a tanár, aki pontos választ kíván adni a diákok azon kérdésére, hogy vajon mi történt a szigetvári ostrom utolsó napjaiban, mikor és hogyan halt meg a vár élén álló Zrínyi Miklós és az Oszmán Birodalmat évtizedekig szilárdan irányító I. Szulejmán szultán. Elég a történelmi festményeket végignézni, és eluralkodik rajtunk a kétely. Zrínyi vajon vakító napsütésben, fehér lovon rontott ki a szigeti belső várat övező vizesárok feletti hídon, miként azt Peter Krafft monumentális festménye ábrázolja, vagy Beneczúrnak hisszük el, hogy az aggastyánként visszatekintő kapitány apokaliptikus félhomályban gyalogosan tüzelte megmaradt övét a törmelékhegyeken állva a túlvilág világossága felé törve? Esetleg Csontváry groteszkbe hajló képe az etalon, ahol „a szigetvári hős egy parasztbarokk kúria előtt álldogál kényelmes testtartásban, csípőre tett kézzel, egymagában. Másik karja előrenyújtva, hihetnők, amerre a pogányt sejtí, markában kurta pengéjű szablya, ám e szablya inkább tör, sőt még inkább papírvágó kés, annál is inkább, mert ha figyelmesen vesszük, egy papírfecnit látunk a hegyére tűzve, ami ugyanúgy lehet a megboldogult Szulejmán utolsó ultimátuma, mint a mennyország térképe, és a kés nem is a törökre, hanem egy gondosan ápolt egzotikus növényre mutat az udvar közepén.”¹

Gondolhatnánk, hogy a művészi szabadság bánt ilyen nagyvonalúan a hősi kitörés ábrázolásával, ám a korabeli források és az ebből táplálkozó szakirodalom sem egyöntetű a kérdésben. Nem véletlenül, hiszen szemtanúnak csupán Zrínyi apródja, Ferenc Črnko, magyarul Cserenkó Ferenc számított, ám tőle sem tagadható meg a tévedés joga, hiszen az utolsó órák kaotikus forgatagában nem valószínű, hogy hidegvérű krónikásként az események lehető legpontosabb memorizálására törekedett, inkább minden idegszálával a rá váró borzalmakra próbált felkészülni. Másrészt műve nem azonnal készült el, és nem a dokumentarista pontosságra törekedett – bár rendkívül részletes és adatgazdag –, hanem elsősorban a védőknek kívánt emléket állítani, és ez önkéntelenül a múlt szelekciójával járt együtt.²

Az ostrom óta eltelt 450 évben a Zrínyi-kultusz felívelésével egyenes arányban romlott a témával foglalkozó szakirodalom pontossága, és mára már mind több dátum forog közkezen a vár elestével, valamint Zrínyi és Szulejmán halálával kapcsolo-

1 Garaczi László: A Mennyország térképe. In: *Uő: Nincs alvás!* Bp., 1992. 68.

2 Cserenkó eredeti horvát szövegének magyar fordítása (bevezetővel, amelyben a közreadók tisztázzák Budina eltéréseit az eredeti szövegtől): *Ruzsás Lajos–Angyal Endre: Cserenkó és Budina. Századok* 105. (1971) 57–69.

latban.³ E művekben 1566. szeptember 6., 7. és 8. egyaránt megtalálható, amivel nem lenne semmi baj, hiszen a korból több más jeles esemény idejét sem ismerjük pontosan. Azonban itt nem ez a helyzet, hiszen legfontosabb forrásaink helyesen rögzítették a kirohánás napját, azonban az idő folyamán ez a naptárszámítási változások, fordítási, valamint rekonstrukciós problémák miatt eltorzult,⁴ az internet robbanás-szerű terjedése óta pedig mintegy evolúciós törvényként különösen a hibás dátumok tettek szert túlsúlyra. Ezért érdemes rendet tenni a kérdésben, és a korabeli keresztény és oszmán források alapján rekonstruálni az eseményeket. Fontos megemlíteni, hogy ezen írásban csak a halál dátumával, módjával és helyszínével foglalkozunk, így a dolgozatnak nem tárgya a historiográfia és a szövegahagyományozás aprólékos vizsgálata, nem foglalkozunk Zrínyi utolsó cselekedeteinek motivációjával sem.

Zrínyi halála

Szigetvár 1566. évi ostroma már a kortársak szemében is jelképes jelentőségű volt, így élénk érdeklődés övezte Magyarországon, a Habsburg Monarchia országaiban és Itáliában is.⁵ A német nyelvű röplapok sokasága mellett magyar nyelvű históriás ének, túlélők jelentései, humanista elégiák és prózai művek, valamint történetírói igénnyel készült szövegek is foglalkoztak az eseményekkel.⁶ Mindezekről kitűnő áttekintést készített az 1966. évi évforduló kapcsán Waczulik Margit,⁷ majd negyven évvel később Kovács Sándor Iván,⁸ legújabbán pedig Petneházi Gábor foglal-

3 Ez ügyben nem segített a *Hogyan halt meg Zrínyi Miklós?* Összeáll. Molnár Imre. Szigetvár, 1966. című kiadvány sem, amelybe a magyar szerzők közül csak Istvánffy Miklós, a költő Zrínyi Miklós és teljesen védhetetlen módon a 20. század elején alkotó derék historikus, Németh Béla szövegrészletei kerültek be. Az alacsony példányszám és a terjesztés hiánya miatt a mű teljesen visszhangtalan maradt.

4 Erre jó példa Petthó Gergely 17. század elején született krónikája: „Anno 1566. Szulimán Tsászár ő maga személlye szerént, hadának másik részével Sziget várát meg-szállá, az Vitéz Úrra, Zrínyi Miklóstra, Augustusnak I. napján, kit nagy sok ostromokkal, végre az várát meg-gyújtván megvevé, Kis-Asszony nap estin. Jól lehet a' Várnak meg-vétele előtt három nappal, meg-hala Szulimán Tsászár Sziget alatt, 4. napján Septembernek.” Rövid Magyar Krónika sok rend-béli fő históriás fő könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetett és irattatott Petthó Gergelytől. Akadémiai ny., Kassa, 1753. (reprint: Bp., 1993.) 121. Eredetileg minden bizonnyal Kisboldogasszony (szeptember 8.) előestéje, azaz szeptember 7-e szerepelhetett a szövegben, hiszen ehhez viszonyítva adta meg a szultán halálának dátumát.

5 Itt szeretnénk megköszönni Farkas Gábor Farkasnak és Petneházi Gábornak a tanulmány megírásához nyújtott segítségét.

6 *De Sigetho Hungariae propugnaculo* (Zrínyi-album). Szerk. Szabó András. MTA ITI–Akadémiai, Bp., 1987. 7.

7 *Waczulik Margit*: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Rúzsás Lajos. Akadémiai, Bp., 1966. 287–306.

8 *Kovács Sándor Iván*: Szigetvár „veszedelmei” a magyar irodalomban. In: Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából. Szerk. Bősze Sándor–Ravazdi László–Szita László. Szigetvári Önkormányzat–Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2006. 353–368.

kozott vele behatóan Forgách Ferenc és Kovacsóczy Farkas művén keresztül.⁹ Így természetesen a téma nem „terra incognita”, remek elődök munkái segítették az események rekonstruálását.

Zrínyi halálának legfontosabb forrása természetesen a kirohanást túlélő szemtanú, Cserenkó Ferenc műve, amely a laibachi Budina Sámuel latin fordításában terjedt el Európa-szerte.¹⁰ Azonban ismételtelen hangsúlyoznunk kell: a szerző csak legalább egy évvel az ostrom után készítette el emlékiratát.¹¹ A mű elkészültének időpontját nem módosítja az a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból előkerült, az 1566. évhez besorolt, ám valójában datálatlan kézirat sem, mely Budina fordítását tartalmazza. A szöveg nagyrészt megegyezik a kiadott példánnyal, ám néhány helyen egy-egy gondolattal bővebb, esetleg más nyelvtani szerkezetet használ, ami nem magyarázható szövegromlással. Minden bizonnyal egy eddig ismeretlen szövegvariánssal állunk szemben, ám valódi tudományos értéket akkor képviselne, ha kiderülne a lejegyző személye és a mű elkészültének pontos időpontja.¹²

Az utolsó napokról szóló legfrissebb beszámolók kétségkívül az ostromgyűrűn átcsúszó hírvivők, kémek híradásai és a Győr alatti keresztény táborban szájról szájra terjedő hírek, függetlenül azok valóságtartalmától. Erre példa, hogy Besztercebányára szeptember 10-én olyan hírek érkeztek Szigetről, hogy jó esély van arra: a szultán feladja a vár ostromát.¹³

A győri táborban szeptember 11-én értesülhettek először Sziget elestéről,¹⁴ és a források tanúsága szerint innen terjedt tovább a hír nyugat felé. Hieronymus Albini szeptember 14-én már magától Miksa császártól értesült a halál részleteiről. Az uralkodó úgy tudta, hogy Szulejmán tizenöt roham után ajánlatot tett Zrínyi-nek, aki ezt visszautasította, majd miután a helyzet válságosra fordult, lefejeztette a foglyokat, felrobbantotta a puszkaporos tornyot, és ötszáz harcosa élén így rohant a halálba.¹⁵ Ezen a napon érkezett meg Zrínyi feje a táborba, ami óriási hatást váltott ki a seregből; a jelen levő jeles protestáns humanista, Paulus Melissus még

9 *Petneházi Gábor*: Kovacsóczy Farkas kortörténeti feljegyzései (1563–1567). Lymbus. Magyar-ságtudományi forrásközlemények (2012–2013) 57–95.; *Uő*: Egy kevésbé heroikus gesztus? Zrínyi ujjának mikrofilológiája, avagy a comma Zrinianum. In: *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. Szerk. Békés Enikő–Kasza Péter–Lengyel Réka. MTA BTK ITI, Bp., 2015. 66–74.

10 Budina Sámuel *Históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról*. Ford. Molnár Imre. Szigetvár, 1978. A Cserenkó beszámolójától való eltéréseket ld. *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 57–69.

11 *Waczulik Margit* nevezte így e művet: Szigetvár 1566. évi ostroma i. m. (7. jz.) 289–290. Budina 1568 áprilisában végzett a fordítással, így Cserenkó beszámolója ennél hónapokkal korábban keletkezett. *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 60.

12 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Ungarische Akten (= UA), Allgemeine Akten (= AA), Fasc. 93. Konv. A. fol. 199–208. Bagi Zoltánnak köszönjük, hogy felhívta a figyelmet a forrásra.

13 *Matunák Mihály*: Adatok Szigetvár 1566. évi elestének történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 10. (1897) 301.

14 *Barabás Samu*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. MTA, Bp., 1899. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 30.) LV. sz.

15 *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LVI. sz.

harminc évvel később is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy kezében tartotta Zrínyi borban és ecetben megmosott fejét.¹⁶ Minden bizonnyal sokkoló látvány lehetett a magyar főúr földi maradványa, amelyet mindenki látni és érinteni akart, így e naptól számíthatjuk a halállal kapcsolatos történetek robbanásszerű terjedését.¹⁷ Bár a halál mikéntjéről több verzió is élt, Miksa császár szeptember 21-én Ágost szász választófejedelemnek írt levele bizonyítja, hogy a tragédia pontos napjával ekkor tisztában volt az udvar.¹⁸ A különböző hírek sajátos egyvelegét kínálja „Chantone” spanyol követ szeptember 22-én kelt beszámolója II. Fülöpnek.¹⁹ Tudatta, hogy Sziget tizenöt támadást állt ki, és Zrínyi öt-hatszáz embere élén tartott ki, majd az elfogott janicsáragát nyilvánosan karóba húzatta. Nála is szerepel a szultán megadásra vonatkozó ajánlata, így idáig nem nehéz észrevenni az Albini-jelentéssel való hasonlóságot. Az azonban újdonság, hogy megadta a végső csata dátumát, szeptember 7-ét, és erre a napra még egy háromórás küzdelmet vizionált. Szerinte Zrínyi egyedül maradt, egy ajtónyílásban húzta meg magát, ahol a szultán ismét megpróbálta rávenni a megadásra. Miután Zrínyi hajthatatlannak bizonyult, egy janicsár először megsebesítette, majd két újabb lövéssel végzett vele. Ezután a szultán elé vitték, aki e szavakkal fogadta: „Horvát, horvát, sokszor kértelek, hogy add fel a várat s te vonakodtál, íme, most fejeddel együtt átadtad.”²⁰ Mindez arra bizonyíték, hogy már a kezdet kezdetén több legendás történet lábra kapott Zrínyi haláláról, s ezek a hivatalos levelezés révén terjedtek el.

A politikusi levelezésekkel rokon vonásokat mutatnak a nagyközönségnek szóló nyomtatott újságok, amelyek ugyanúgy a konkrét hírek és a bizonytalan híresztelések különös elegyéből álló ismereteket közöltek. A győri táborban kerengő hírekről egy Nürnbergben nyomtatott, hatoldalal német nyelvű újságból értesülhetett először az európai közvélemény. Datálása kérdéses, de biztosan szeptember 14. után készült, hiszen megemlítette, hogy Zrínyi fejét a győri táborba hozták. A kirohanás dátumát így adja meg: „szeptember 7-én déltáj”;²¹ részletesen ír Zrínyi kitöréséről, és azt állítja, hogy Zrínyit először egy janicsár találta el a jobb oldalán, ám ő egészen a fejlődéséig még vitézül harcolt.²² A következő említésre

16 [...] huius ego caput / Collo recisum post tenui hac manu / Et ipse miles (Magam is, katonaként, kezemben tartottam az ő nyakától levágott fejét) – *Gömöri György: Az 1566-os év és Zrínyi Miklós Paul Melissus költészetében.* In: „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk. Jankovics József. MTA ITI, Bp., 2007. 307.

17 *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LVII. sz.

18 „[...] auff den sibennenden tag gegenwürttigs monats durch sein kriegsvolckh unnd mit dem funfczehennenden sturm ermelt unnsere schloss Zigeeth erobert.” *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LXI. sz., 67.

19 A követ valódi neve: Thomas Perrenot de Granvelle; Granvelle bíboros testvére volt és „señor de Chantonay”, vagyis Chantonay ura. II. Fülöp követe volt Párizsban, majd később Bécsben, 1565 és 1570 között. Burgundiából származott, és II. Fülöp választása azért esett rá, mert II. Miksa császárnak fiatalkorában már tett szolgálatokat. A császár azonban nem kedvelte, ezért nem tudta hatékonyan ellátni feladatait. (Az adatokért Marti Tibornak tartozunk köszönettel.)

20 „Corbato, corbato, muchas vezes te hauiá instado para que me entregasses la plaça y no quisiste, agora me la has dexado y tu cabeça tambien.” *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LXII. sz., 73.

21 „[...] auf den 7. Septembris zu mittemtag”.

22 Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), App. H. 411. 4.

méltó beszámoló szeptember 29-én kelt a győri táborban, a benne foglaltak pedig gyorsan elterjedtek. Erre utal, hogy a beszámoló több példányban került elő különböző gyűjteményekből a 19–20. században.²³ A híreket egy életben maradt hajdú hozta, aki szeptember 10-én ért Győr alá.²⁴ Az előzőtől eltérően e híradás nem közöl konkrét dátumokat, és Zrínyi kezébe a kirohanás pillanatában egy pisztolyt és egy pалlost ad. Itt is felbukkan az a motívum, hogy Szulejmán horvát nyelven kegyelmet kínál Zrínyinek, aki azonban inkább a keresztényi hősi halált választja.²⁵ Végezetül egy ismeretlen eredetű vitézi éneket, a *História az Szigetvárnak veszéséről* címűt kell megemlíteni, amely bizonyosan 1566-ban született, ám nyomtatásban csak jóval később jelent meg.²⁶ Így sajnos nem tudjuk, hogy ki szerzte, és azt sem, hogy milyen körben vált ismertté. Az orális epika jegyeit magán viselő mű legnagyobb újdonsága, hogy ebben Zrínyi nem vesz részt a végső harcban, mert ekkor már sebesülten a halálos ágyán fekszik. Szintén itt olvashatunk elsőként a szigetvári nők hősiességéről és tragikus sorsáról. A mű datálását segíti, hogy a szerző tud a szultán haláláról is, aminek alapján keletkezése mindenképp 1566. november–decemberre tehető. Fontos hangsúlyozni, hogy eszerint a Zrínyi halálára vonatkozó történet kanonizációja ekkor még korántsem fejeződött be.

A kirohanás eseményeiről új fejezetet nyitott a szemtanú Cserenkó Ferenc Budina Sámuel által lefordított – fentebb már többször idézett – ostrombeszámolója, valamint az ebből (is) táplálkozó történetírók: Forgách Ferenc, Kovacsóczy Farkas és Istvánffy Miklós alkotásai.²⁷ A dátum deformálódásának egyik első jele az a Budina munkájából német nyelvre átültetett beszámoló, amelyben a kirohanás napjaként szeptember 8-át adja meg az ismeretlen szerző.²⁸

Cserenkótól és Budinától az alábbiakat tudjuk meg a halál körülményeiről. Szeptember 7-én reggel hat óra körül (*Septembris die septima, hoc est vesperi D. Mariae Virginis festo, et ipso mane circa horam sextam*) a törökök felgyújtották a belső várat, és megkezdődött a roham. Zrínyi ezután kezdett a halálra készülödni, átöltözött, elmondta katonái előtt a beszédét, majd megtörtént a kirohanás. A szemtanú leírása szerint egy ágyút sütöttek el a kapu torkából, majd Zrínyi vitézei élén az apjától örökölt szablyával és egy kerek pajzzsal a hídra rohant, ahol összecsap-

23 Waczulik M.: i. m. (7. jz.) 288–289.; Gömörly Gusztáv: Adalék Szigetvár 1566-ik évi ostromának történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 7. (1894) 539–543.

24 Barabás S.: i. m. (14. jz.) CLXIV. sz.

25 OSZK App. H. 414.; Magyar História. Szerk. Nagy Gábor. Tóth Könyvkereskedés, Debrecen, é. n. 226–231.

26 Balassi Bálint és a 16. század költői. I. Szerk. Varjas Béla. Szépirodalmi, Bp., 1979. (Magyar Remekírók) 849–861.; Kovács S. I.: i. m. (8. jz.) 357–358.

27 Kovács S. I.: i. m. (8. jz.) 361–362.

28 Barabás S.: i. m. (14. jz.) CLXIII. sz., 497.

29 Valószínűbb a B(eatae) rövidítés Mária neve előtt, de az eredeti kiadásban is ez szerepel. Historia Szigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quondam Solymano Turcarum imperatore nuper anno MDLXVI. captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa, per M. Samuelem Budinam Labacensem. Stainhofer, Viennae Austriae, 1568. 54. Cserenkónál egyértelműen „Kisboldogasszony előestéjén, korán reggel hat órakor”. *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 67.

tak a törökökkel (*ibidem in ipso ponte, cum Turcis conflixerant*). A janicsárok három helyen is eltalálták, a fejlövéstől azonnal összeesett (*tribus in locis globa percusserunt; ubi etiam ex eo ictu, quem capite excepit, prolapsis in terram concidit*), katonái pedig a túlerő elől visszahúzódtak a várba, miközben a tetem a kapu előtt maradt.³⁰ A kitörésre tehát 7-én délelőtt került sor. Budina szövegének fontos többlete, hogy csak nála olvasható az a rész, miszerint a janicsárága vágta le a halott Zrínyi fejét, amelyet szeptember 8-án tűztek lándzsára a császári sátortól nem messze. Cserenkő szövegéből mindez hiányzik, miképp az ehhez köthető csodás időjárásijelenségek is, így ezeket Budina más forrásból illesztette az elbeszélés végére.³¹ Így a szeptember 8-i dátum elterjedésében elsősorban őt terheli a felelősség, hiszen neki köszönhetően idővel mind többen tették erre a napra a vár elestét.³²

Budina leírása kanonizálta Zrínyi halának eseménysorát. Ettől csak abban az esetben tértek el a közvetlen utódok, ha más forrásokból, személyes emlékezetekből néhány részkérdésről eltérő adatokhoz jutottak. Tudjuk például, hogy Zsámboky János és Kovacsóczy Farkas saját gyűjtést végzett még Budina művének megjelenése előtt, így érdemes őket mindenképp közelebbről is szemügyre venni. A humanista Zsámbokytól fennmaradt 1566-ban vezetett naplója, valamint egy rövid vázlat, amely az alapját képezte a Sziget és Gyula elestéről szóló rövid traktátusának. Ez utóbbi az 1581. évi frankfurti Bonfini-kiadásban jelent meg,³³ az alig háromoldalmi, *De Giulia et Zigethi exitu, 1566* címet viselő szöveg inkább a várak elestének tágabb körülményeit taglalja, a kirohanással kapcsolatban a túlerőt, a tűzvészt és a pontos dátumot említi.³⁴

Kovacsóczy Farkast szintén foglalkoztatta az 1566. évi hadjárat, így nem véletlen, hogy kortörténeti feljegyzéseiben több alkalommal említette a szigeti ostromot és Zrínyi hősiességét. Két helyen konkrétan lejegyezte, hogy a végső kirohanásra szeptember 7-én került sor.³⁵ A szerző a legnagyobb tisztelettel szól Zrínyiről, aki hős katonaként rengeteg ellenséget terített le a végső küzdelemben, míg a janicsárok golyóitól a földre nem zuhant – ezek után került sor a lefejezésére. Nem mellékesen ő is úgy tudta, hogy ekkor a szultán már három napja halott volt, miután a sátrában láz és gyomorgörccsök következtében elhunyt.³⁶

30 Budina Sámuel Históriaja i. m. (10. jz.) 23., 43.; *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 67–68.

31 *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 62.

32 Budina Sámuel Históriaja i. m. (10. jz.) 25., 45.

33 *Petneházi G.*: Kovacsóczy i. m. (9. jz.) 57–58.

34 Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum Decades Quattuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices et alia. Wechelus, Francofurti, 1581. 831–834.

35 „[...] septima die Septembris, dum viderent hostes instructis agminibus ad expugnandum ipsum locum, in quo quidem iam nec defendere se nec amplius hostilem a se impetum propulsare poterant”; „Sic itaque post internitionem hanc Zygethum in manus Thurcarum septima ut praescriptum est die Septembris, qui erat dies Sabbati, pervenit.” *Petneházi G.*: Kovacsóczy i. m. (9. jz.) 79.

36 „Triduo ante captam arcem imperator ipse Turcarum Sultan Sulymanus, anno aetatis suae septuagesimo sexto, vir multis magnisque victoriis clarus, februi ut aiunt lenti, quae eum triduo tantum ante mortem invaserat, quarta scilicet die Septembris in ipsis castris, nemine praeter bassam Machumetem penes quo solum secundum imperatorem summa rerum erat, paucosque alios rei eius conscios, decesserat.” *Petneházi G.*: Kovacsóczy i. m. (9. jz.) 79.

Az ostrommal foglalkozó kortárs történeti munkák közül kiemelkedő jelentőségű a humanista Forgách Ferenc váradi püspök röviden csak *Emlékirat Magyarország állapotáról* címen emlegetett műve, amelyben egyébként Zrínyi Miklós legelítélőbb, vitriolos tollal írt jellemzése található.³⁷ A mű a legátfogóbb és a legnagyobb forrásértékű feldolgozása a 16. század második felének, szerzője a kor politikai elitjének tagja, így leírása e kör ismereteit is tükrözi. Bár a munka sokáig kéziratban maradt, Istvánffy Miklós és az unokaöcs Forgách Simon is használta, így a benne leírtak áttételesen eljutottak a nagyközönséghez is.³⁸ Itt minket most csak az ostrom utolsó pillanatai érdekelnek, amelyekről megtudjuk, hogy „végül szeptember hetedikén, mindent előkészítvén, gyújtólövedékekkel árasztották el a közeli tetőket, felhátgátak a falakra és mindenütt harcoltak. A mieink a legvégén a fegyverek és a láng nyomására annyira összeszorultak, hogy elhatározták: kitérjék a kaput, kirohannak a külső várba és ott körbe tömörülve harcolnak, hogy a szép küzdelmet tisztes halállal fejezzék be.” Az ellenség ekkor már előzőnlötte a hidat és az udvart, így a kapuban elsütött ágyú komoly pusztítást okozott. „Végül Zrínyi, miközben katonáival együtt kirohanni készült, hogy harcolva rettenetes látványosságul szolgáljon, a hídon belül két puskagolyótól is találva esett el [...]” Forgách hitelt adott annak a feltételezésnek, hogy Zrínyi tudatosan robbantotta fel a tornyot, és nem véletlenül történt a detonáció a fosztogatás idején.³⁹

Némileg kilóg a sorból, de itt kell megemlítenünk az erdélyi szász Christian Schesaeust, aki *Ruinae Pannonicae libri quatuor* című művéhez csatoltan jelentette meg egy három könyvből álló, hexameterben készült költeményt *Historia de bello Pannonico Solymani imperatoris Turcarum ultimo, Julae et Zigethi expugnationem continens* címmel, melyben tág teret szentel a szigetvári ostromnak.⁴⁰ Az 1571-ben Wittenbergben napvilágot látott mű alapvetően Budinára épít, azonban a szigetvári nők kapcsán az ismeretlen háttérű magyar históriás ének lehet a forrása. Ennek máshol fel nem lelhető motívuma, hogy a férfiak inkább megölik asszonyaikat, mintsem rabságba kerüljenek, ám az egyik fiatal feleség páncélt húz és férfi módra harcolva esik el a küzdelemben.⁴¹ Ezek után a már ismert eseményeket veszi sorra, amelyek végén több ágyút sütnek el a várkapuban, majd Zrínyiék

37 De statu rei publicae Hungaricae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus ac Johanne secundo principe Transsylvaniae commentarii. Kiadása: Ghymeszi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572. Közli Majer Fidél. Bev. Toldy Ferencz. MTA, Pest, 1866. (Magyar Történelmi Emlékek. Írók 16.) Magyarul: *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról* Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford. Borzsák István. In: Humanista történetírók. Vál., szerk. Kulcsár Péter. Szépirodalmi, Bp., 1977. 567–1039., főleg 831. skk.

38 Humanista történetírók i. m. (37. jz.) 1128–1130.

39 *Forgách F.*: Emlékirat i. m. (37. jz.) 859–860.

40 *Kovács S. I.*: i. m. (8. jz.) 362–363.

41 *Christianus Schesaeus*: Pannónia romlása. Ford. Muraközy Gyula–Hegedüs István. In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál., jegyz. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi, Bp., 1982. (Magyar Remekírók) 458–459.; *Szabadi István*: Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás. In: *Fiatallégyháztörténetészek írásai*. Szerk. Fazekas Csaba. ME Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 1999. 13–20.

„ölik és vágják a pogányt a falaknál. S szétugraszta, a sok pallóról hull a török nagy számban a mélybe [...]”.⁴² A vitéz kapitányt végül golyó teríti le, majd jön a hatalmas löporrobbanás és a hős lefejezése.

A Zrínyi-képre természetesen Istvánffy Miklós, a „magyar Livius” gyakorolta a legnagyobb hatást. A baranyai származású humanista főúr személyesen is megfordult a várban, ismerte Zrínyit, egyik rokona pedig itt esett el a kitörés során. A személyes érintettség miatt alaposan körüljárta a témát, és rendkívül részletesen írta le az utolsó pillanatokot. Az eddig említettekhez képest a legnagyobb újdonság, hogy ő már szeptember 8-ra tette a vár elestét. Aznap a janicsárok cserépbombákkal felgyújtották a belső vár több épületét, majd rohamra gyülekeztek a török katonák. Zrínyi ekkor öltözött át és tartotta meg az ultima oratiót. Ezek után került sor a kapu kinyitására, egy ágyú elsütésére, majd a végső rohamra. Istvánffy nem említi a halál helyét, csupán annyit tudunk, hogy a várkapitánynak először az oldalát találják el, ám ekkor még buzdítja övéit, majd egy fejlövés végez vele. Minden bizonnyal Alapi Gáspártól maradt fenn annak emléke, ahogy a holttestet a janicsárok kifosztották, és hogy kevésen múlt, hogy holtában nem csonkították meg a csuklóján levő arany karperecekért. A harc végeztével Ali janicsáraga vágta le a fejét és ő szerezte meg Zrínyi javait is, míg a maradványokat a bán egykori foglya, Vilics Musztafa temettette el.⁴³

Sajnos nem tudjuk, hol nyugszanak Zrínyi maradványai, de az bizonyos, hogy nem vetették tűzre, miképp az a győri táborban felröppent.⁴⁴ Ezt megerősíti Szokollu Musztafa november 1-jén kelt levele, amelyben a budai pasa azt írta Miksának, hogy „tisztességet tettem nekie; testét is eltemettem, kár volna olyan vitézlő úrnak testét, hogy az madarak ennék”.⁴⁵ A lehetséges helyszínek között szerepelhet egy tömegsír, bár ez a legkevésbé valószínű, valamint szóba jöhet egy különálló maradvány a halálesethez közel, esetleg a vártól délnyugatra levő, úgynevezett katonatemetőben.⁴⁶

A keresztény forrásokból tehát összegzésül megállapítható, hogy Zrínyi Miklós 1566. szeptember 7-én dél körül, gyalogosan harcolva esett el a belső vár kapuja előtt. Halálát két vagy három puskalövés okozta, amelyből az egyik halálos fejlövés volt. Ezek után került sor a holttest kirablására és a fej leválasztására. Az elemzett források alapján nehezen hihető, hogy Zrínyi élve került volna fogságba és utána végezték volna ki,⁴⁷ jöllehet az ostrom egyik legfontosabb török forrása, Szelániki Musztafa éppen ezt állítja krónikájában. Szerinte Zrínyi egy ötdirhemes puska-

42 *Schesaeus*: Pannónia romlása i. m. (41. jz.) 461.

43 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. 13–24. könyv. S. a. r. Benits Péter. Balassi, Bp., 2003. 424–425.

44 *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LV. sz.

45 Uo. LXX. sz.

46 *Szabó Géza–Piros Tamás*: Hol nyugszik a szigeti hős? *Élet és Tudomány* 69. (2014) 44. sz. 1382–1384.

47 A velencei követ szeptember végén úgy értesült, hogy a szultán akarata szerint Zrínyit élve fogták el, súlyos sérülésekkel a janicsáraga sátrába vitték, ám mivel menthetetlen volt, az aga inkább lefejeztette. *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) XIV. sz., 77.

golyótól találva hanyatt esett, és „a janicsárok legvitézebbjei gyorsan felkapván az átkozottat, fejökre emelték, s mielőtt még gonosz lelke kiment volna tisztátalan testéből, az aga elébe vitték, hol arczczal lefelé Kocsián ágyújára fektették, s egy janicsár levágta a fejét nyakáról. Szerencsétlen fejét a muhzir aga, bársony kalpagjával és arany lánczával együtt, begöngyölvén, a janicsárok az agától a szultáni sátorhoz vitték. Itt sem sokáig maradt, mert a nagyvezír a maga sátorába küldvén, megparancsolta Gülábi agának, a kapuőrök parancsnokának, hogy küldje el a császár táborába s egyszersmind kérdezősködjék kincstára felől.”⁴⁸ A másik közvetlen török forrás, Feridun Ahmed jóval szűkszavúbban csak annyit mond, hogy a végső csatában Zrínyi kegyelemért könyörgött – ez nyilván szándékos torzítás –, de hiába, mert fejét az iszlám bajnokai könyörtelenül levágták és lándzsára tűzték. Majd a janicsáraga a nagyvezírhez vitte, ő pedig rögvést a szultáni sátorhoz küldte, így adva hírlül a győzelmet. A szultán környezetéből azok, akik tudták a titkot (ti. hogy a szultán már halott), az uralkodó nevében egy iratban nyugtázták az örömhír vételét, és jutalmazási listára vették mindazokat, akik a fejet elhozták és vitézül küzdöttek.⁴⁹ Utóbbi képi forrás is alátámasztja, ugyanis fennmaradt egy miniatúra az 1570–1580-as évekből, amelyen a vár bevétele után tartott államtanács elé katonák érkeznek levágott fejekkel, miközben Zrínyi feje a sátor előtt lándzsára tűzve látható.⁵⁰

Zrínyi halálának helyszíne

A kitörés pontos ideje után érdemes megvizsgálni a halál pontos helyének kérdését. Erre nézve a szakirodalom bőséges, ám némileg ellentmondásos képet ad.⁵¹ A legfőbb problémát az okozza, hogy a különböző várinventáriumok alapján Sziget külső, középső és belső várra tagolódó erősség volt, míg az ostromról tudósító

48 *Selânikî Mustafa Efendi*: Tarih-i Selânikî. I–II. Hazırlayan Mehmet İpsirli. İstanbul, 1989. I. 34. Magyarul Thury József fordításában idéztük: *Thury József*: Szigetvár elfoglalása 1566-ban. Hadtörténelmi Közlemények 4. (1891) 219. A dirhem súlymérték: a tebrizi dirhem 3,072, a rómi 3,207 grammnak felel meg. Kocsián ágyúja: a Hans Katzianer Habsburg generálistól 1537-ben zsákmányolt ágyú, amelyet az oszmán sereg magával hozott a hadjáratra. Muhzir aga: janicsár előljáró.

49 *Nicolas Vatin*: Feridûn Bey, Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du Nüzhetü-l-esrârî-l-ahbâr der sefer-i Sigetvár (ms. H 1339 de la Bibliothèque de Musée de Topkapı Sarayı). LIT, Wien, 2010. (Neue Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 7.) 274–277.; Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der Ahbâr-i Sefer-i Sigetvar. Sultan Süleyman`ım Son Seferi. Hazırlayanlar/Edited by H. Ahmet Arslantürk–Günhan Börekçi. Redaksiyon/Proof-reading Abdülkadir Özcan. İstanbul, 2012. 148–149.

50 *Fehér Géza*: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság koráról. Magyar Helikon–Európa–Corvina, Bp., 1975. XLIII. tábla. A miniatúra Szejjed Lokman *Hünername* című művének második kötetéből való, amely feltehetőleg 1588 elején készült el.

51 Ezek teljes felsorolására nincsen mód, így csak a legfontosabbakat említjük. *Németh Béla*: Szigetvár története. Irodalmi ny., Pécs, 1903. 261–270.; *Papp László*: Szigetvár XVI–XVII. századi erősség-rendszere és ábrázolásai. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1965) 213–255.; *Bende Lajos*: Sziget ostroma 1566-ban. In: Szigetvári Emlékkönyv i. m. (7. jz.) 61–107.; *Kovács Valéria*: Sziget várának kutatástörténetéhez. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1966) 213–265.; *Sugár István*: Szigetvár és viadala. Zrínyi, Bp., 1976. 180–185.

források csupán külső és belső várról tettek említést. Utóbbit támasztják alá a várról készült ábrázolások is, és a legújabb, legpontosabb animációk is ebből indulnak ki.⁵² A leghitelesebb kortárs török források (krónikák) négyes osztatú erősségről: első, második, harmadik és negyedik várról (*birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü hisar*) beszélnek. A Feridun Ahmed krónikáját díszítő miniatúrákon is jól látható ez a négyes tagolás, ahol a (külső) vár és a belső vár szinte egy egységet alkot, egyetlen falrendszer veszi körül, és vizesárok választja el őket.⁵³ Ez a négy rész megfeleltethető az új- és óvárosnak, valamint a külső és a belső várnak. A legtöbb fejtevést tehát a középső vár okozza, amelynek létezéséről tudunk, ám sem az ostrom leírásaiban, sem a képi ábrázolásokon nem bukkan elő.

Kováts Valéria, a vár egyik legjobb ismerője úgy oldotta fel a vár struktúrájával kapcsolatos ellentmondást, hogy szerinte a külső szemlélő számára a belső és a középső vár nem különült el, a szemmel látható határt a középső várat keletről és délről határoló vizesárok jelentette: „Feltételezhető, hogy a belsővár és középsővár között meglévő fal továbbra is megmaradt, de ez nem jelentett egymástól szigorúan elkülönített vágységet, hanem csak egy elkerítést a hadiszereik számára. [...] Csak így érthető, hogy az ostrom leírásánál egyetlen egyszer sem esik szó a középsővárról, csak a belsővárról és külső várról. A két szervesen összetartozó vár a belsővár és a középsővár szerkezetében összefügg egymással, tulajdonképpen egy, s ezért szerepel egy »belső vár« néven. Zrínyi és társainak a hídon történő utolsó szereplése nem lehetett máshol, mint a (régii nevén) középvárat és külső várat összekötő hídnál. Erről minden leírás egyformán tudósít bennünket.”⁵⁴

Kováts feltételezését igazolják a már említett miniatúrák és az írásos források. Eltérések csupán néhány kisebb dologban mutatkoznak. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze: 1. Hová vonultak vissza Zrínyiék? 2. Milyen kapcsolatban volt a belső és a középső vár egymással? 3. Hány híd és kapu volt ezen a helyen, ahol Zrínyi kitörése megtörténhetett? 4. Volt-e az árokban víz?

Az első kérdésre könnyű a válasz. Budina arról tudósít, hogy „a külső vár fala ugyanis a belső várat is körülfogta, az teljesen összefüggött vele, úgyhogy a külső várból a belső várba bárki minden nehézség nélkül, az áttörés szüksége nélkül bemehetett. A belső várnak ugyanis egy oldalon, a külső vár felőli részén, éppen a külső vár miatt nem volt bástyája vagy erődítménye, és nem voltak benne egyéb helyiségek, egy-két terem kivételével, ahol a gróf úr lakott, és az a néhány ház, amelyekben a puskaport és a lövedékeket őrizték.”⁵⁵ A török miniatúráknál mindez fordítva látható. A külső várnak nincs fala a belső vár felé az árok partján, a belsőnek viszont van a külső felé ugyanott.⁵⁶ Ezt támasztja alá Mathias Zündt metszete is. Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy Budina valójában nem a falak, csupán a

52 Szakonyi Balázs: Szigetvár vára az 1566-os ostrom előtt – rekonstrukciós kísérlet. <http://kokovon.blogspot.hu/2015/09/szigetvar-vara-az-1566-os-ostrom-elott.html> (a letöltés dátuma: 2016. március 5.). Itt köszönjük meg a szerzőnek, hogy jegyzeteit és képeit rendelkezésünkre bocsátotta.

53 Nüzhet i. m. (49. jz.) 116., 121–124.; *Fehér G.*: i. m. (50. jz.) XLII/A–B tábla.

54 *Kováts V.*: i. m. (51. jz.) 230.

55 Budina Sámuel *Históriája* i. m. (10. jz.) 20.; *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 67.

56 *Fehér G.*: i. m. (50. jz.) XLI., XLII/B tábla.

bástyák és tornyok hiányát említette. Ez a belső vár a török miniatúrákon is jól megfigyelhető egységként különül el a külső vártól árokkal és fallal.

Más keresztény szerzők leírásaiban ettől eltérő leírásokat olvashatunk. Kovacsóczy szerint – bár valószínűleg soha nem járt a városban – a belső vár szinte csak egy kis gyengécske torony volt, amely alkalmatlan volt bármilyen védelemre.⁵⁷ Hasonlóan vélekedett Forgách Ferenc is, aki így ír a belső várról: „Ez tulajdonképpen egy bástya volt az egyik sarokban, az odavezető hídon sokat eltiportak, sokat levágtak, vagy ha lezuhantak, az ellenség kegyetlenségét kellett elszenvedniük.”⁵⁸ Ugyanehhez a szász költő annyit tett hozzá, hogy tudomása szerint a körülötte levő árok fenyő- és tölgyfahasábbal volt tele, ezt gyűjtötták meg 7-én reggel az ostromlók.⁵⁹ Úgy tűnik, hogy Kovacsóczyék a keresztény inventáriumokban említett belső várat írták le Zrínyiék utolsó mentsvárának, és nem ismerték a vár 1566. évi, az előző években jelentősen átépített változatát.

A belső és középső vár viszonya a Szigetvárral kapcsolatos kutatások máig nyitott kérdése. Minden bizonnyal csak a régészet képes arra válaszolni, hogy volt-e kapu a középső váron belül, amelyen keresztül az inventáriumokban említett belső várba lehetett bejutni. Az ugyanis biztos, hogy az összeírások idején, az 1540-es években volt egy, a belső és középső várat összekötő kapu, a kérdés az, hogy ebből mi maradt az átépítések után, az ostrom idejére. A török miniatúrákon minden esetben szerepel egy komolyabb épület a belső várban, amelyen jól látszik egy kapu, és könnyen elképzelhető, hogy a régi belső várral állunk szemben, amelyről Kovacsóczy és Forgách is megemlékezett.

Gere László régész közel egy évtizede új kutatásokat végezhetett ezen a területen, és eredményei a kérdés megoldásához is fontos adalékokkal szolgálnak. Először is néhány esetben finomítja Kovácsék ásatási eredményeit, másrészt bizonyítja, hogy a középső és a belső vár között még valamennyire megvolt a középkori várárok – a miniatúrákon ez nem látszik –, felette pedig minden valószínűség szerint állt egy híd, amely az ostrom idején pusztult el.⁶⁰ Itt kell megemlíteni, hogy egy 1542-ben készült összeírás ezen a helyen azt jegyezte fel, hogy a „két kapu mellett egy-egy követő löveg, 31 szakállas, 2 falcona, 3 süharffantin, egy követő mozsár és ismét 9 szakállas” állt. A tanulmányt jegyző Papp László szerint „a két kapu közül az egyik nyilvánvalóan a belső várba a külső várból, a másik ugyaninnen a város felé nyílt.”⁶¹ Gere ásatási eredményei azonban megengedik a feltételezést, hogy a belső és a középső vár egymáshoz egyébként közel fekvő két kapujára gondoljunk. Ha ez igaz, akkor közel egymáshoz két kapu és – talán – két híd állt

57 „[...] unica solum turris exiguusque atque is etiam infirmus, minimumque ad resistendum aptus angulus”. *Petneházi G.*: Kovacsóczy i. m. (9. jz.) 79.

58 *Forgách F.*: Emlékirat i. m. (37. jz.) 858–859.

59 *Schesaeus*: Pannónia romlása i. m. (41. jz.) 459.

60 *Gere László*: A szigetvári vár 2004. és 2006. évi ásatásának főbb eredményei. Műemlékvédelem (2007) 1. sz. 28–30. Valójában már Erdei Ferenc is a maradványok csekély voltával magyarázta, hogy nem lehetett jobban rekonstruálni 1966-ban a kitörés helyszínét. *Erdei Ferenc*: A szigetvári vár helyreállítása. Műemlékvédelem (1966) 3. sz. 107–111.

61 *Papp L.*: i. m. (51. jz.) 221.

1566-ban. Ha újfent megnézzük a képi ábrázolásokat, akkor a török miniatúrák belső vára minden esetben épületekkel erősen zsúfolt, sűrűn beépített terület. Az azonban nem derül ki belőlük, hogy mennyire volt leválasztva belül a Fehér Géza által kiadott XLII/A tablón külön kihangsúlyozott épület. Mathias Zündt metszetén világosan látszik, hogy a belső váron belül található még egy kisebb fallal leválasztott mag, és ezt a feltételezést egyelőre Gere ásatásai is megengedik.

A harmadik kérdésre azt a választ lehet adni, hogy a török miniatúrák szerint biztosan állt egy kapu és egy híd az „összenőtt” belső-középső várat a külsőtől elválasztó árok felett. Ezenfelül nem kizárt még egy kapu a belső váron belül, amely a kerek bástya köré emelt épületkomplexum bejárata volt, illetve hogy ez előtt is volt valamilyen árok és azon híd. Bende Lajos a már ismert(etett) források alapján annyit ír, hogy innen támadtak, miután „csikorogva futott le a várárok hídjára”, azaz szerinte egy felvonóhídon esett el a várkapitány.⁶² Kováts Valéria régészeti megfigyelések alapján hasonló következtetésekre jutott, és ennek nyomán jelölték ki a váron belül külön kegyeleti helyként funkcionáló hidat.⁶³ Meg kell jegyezni, hogy Kováts a lehető legalaposabban járt el a kérdésben, és az írásos forrásokat vetette egybe a régészeti ásatások eredményeivel.

Nem vitatjuk, hogy Zrínyi a Kováts Valéria által megtalált – az összenőtt középső és belső várat a külsővel összekötő – hídon halt volna meg. Arra azonban nincsen adat, hogy ez felvonóhíd lett volna, Budinánál is csupán a kapu kinyitására történik utalás. A metszeteken és a miniatúrákon jól látszik, hogy a kapu előtti árokban víz volt, ám a töltések átvágása és a hatalmas szárazság miatt minden bizonnyal itt is eltűnt a víztömeg, és legfeljebb egy mély, sáros, iszapos árok maradt a helyén. Csak így magyarázható, hogy a 7-én hajnalban induló ostrom során hogyan lehettek még a falak tövében is török katonák, és miképpen kapaszkodhattak fel a falakra.⁶⁴ Itt egyébként vizet csak Istvánffy említ, aki szerint szeptember 5-én, a külső várban elásott puskapor felrobbanásakor „az mieink [...] még az parasztokat s asszonyállatokat és felsördült gyermekeket vízmerítésre, mely az belső vár árkában kezek alatt vala, az tűz megoltására kényszeríteni kezdék”.⁶⁵ Másrészt Forgách értesült arról, hogy 7-én reggel a falakat mindenütt előzönlötte az ellenség, azaz könnyűszerrel átkeltek az itt levő vízzel teli árkon.⁶⁶

Összegezve a fejezet tanulságait, Zrínyi a török miniatúrákon a belső vár és a külső vár között ábrázolt hídon halt meg, miképp azt Kováts Valéria is feltételezte. Magáról az építményről nem tudjuk, hogy felvonóhíd lett volna, a források ezt nem említik, az ábrázolások alapján inkább ennek ellenkezője valószínű. A várárokban normális esetben az Almás-patak vize hömpölygött, most azonban valószínűleg jobbára iszap volt benne, és az ostromlók szeptember 5–6-án a medrét megpróbálták feltölteni.

62 Bende L.: i. m. (51. jz.) 103.

63 Kováts V.: i. m. (51. jz.) 232.

64 „[...] omnia enim plena Turcis, et sub ipsis moenibus referta erant”. Budina Sámuel Históriaja i. m. (10. jz.) 41.

65 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. (43. jz.) 420.

66 Forgách F.: Emlékirat i. m. (37. jz.) 859.

A szultán halála

Valójában a Szulejmán szultán halála körüli bonyodalomnak köszönhető, hogy Szigetvár elestének dátuma ennyire bizonytalanná vált. Ahogy fentebb már volt róla szó, a kitörésről szóló korai történetekben rendre szerepelt a szultán, de arról, hogy már az ostrom alatt elhunyt, csak hónapokkal később szerzett tudomást a nyugati közvélemény. Ennek ideje bizonytalan, ám Budina fordításakor nagy vonalakban már biztosan ismertek voltak az események. Nála olvasható, hogy Szulejmán szeptember 4-én délután egy óra körül hunyt el Szigettől negyed mérföldre, a szigeti szőlőhegy közelében, Semléken/Szemlőhegyen (Istvánffynál Zsibóton).⁶⁷ Ugyanígy tudta Kovacsóczy, bár a szultán életkorát pontatlanul adta meg,⁶⁸ és pár évvel később Konstantinápolyban is hasonlóan idézték fel a történeteket: „Mehmed pasa csak három nappal Szolimán szultán halála után foglalta el Szigetet. Halálát Szelim érkezéséig elhallgatta, mert a császár halála után rögtön hívatta futárral, és átadta neki az uralmat. Ha a császár halálát a hadnéppel közölte volna, sosem foglalta volna el Szigetet, hanem a janicsárok azonnal elvonultak volna, és régi szokás szerint követelték volna zsoldjuk javítását. De miután a császár meghalt, és Mehmed pasa már elküldte az üzenetet Szelimhez, kiment az őbesterekhez és a hadinéphez a császár sátrából és keservesen sírt. Így szólt: parancsa van Szolimántól, ha Szigetet nem foglalják el, úgy minden pasának, őbestereknek és minden előkelőnek le kell csapatnia a fejét, a császár lefejeztesse őket. Amint ezt meghallották, megindultak mindnyájan, rohamoztak, mint a veszett kutyák.”⁶⁹ Forgách Ferenc szintén úgy tudta, hogy Szulejmán „szeptember 4-én halt meg, három nappal Sziget belső várának elfoglalása előtt, életének hetvenhatodik esztendejében”.⁷⁰ Mindez azonban utólagosan vált ismertté, az ostrom végnapjaiban semmit sem tudtak keresztény oldalon a szultán állapotáról.

A győri táborban nem rendelkeztek érdemi információval az oszmán táborról. Emiatt a hadvezetés azzal számolt, hogy a szultán folytatja a hadjáratot, sőt esetleg itt is telet a hadseregével. Forgách elbeszélése szerint „mi szentül hittük, hogy Tokaj elveszett, mert Szulejmán haláláról sem akkor, de jó ideig még ezután sem hallottunk semmi bizonyosat, sőt inkább arra gondoltunk, hogy Budánál hidat vertek a Dunán; az ottani lakosztályokat és istállókat is berendezték Szulejmán számára, mert azt beszélték, hogy Budán fogja tölteni a telet.”⁷¹

67 „[...] quarta adhuc sept. post prandium circa horam primam in loco Siclihovo dicto, quarta parte milliaria a Sigetho distantis prope vineas Sigethianas extincti”. Budina Sámuel Históriaja i. m. (10. jz.) 44. Mindez Budina kiegészítése, Cserenkó csak annyit említ, hogy a szultán „fenn a dombon” telepedett le. *Ruzsás L.–Angyal E.*: i. m. (2. jz.) 65.

68 „Triduo ante captam arcem imperator ipse Turcarum Sultan Sulymanus, anno aetatis suae septuagesimo sexto, vir multis magnisque victoriis clarus, febri ut aiunt lenti, quae eum triduo tantum ante mortem invaserat.” *Petneházi G.*: Kovacsóczy i. m. (9. jz.) 80.

69 Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford., bev. Kovács József László, jegyz. Fenyvesi László–Kovács József László. Szépirodalmi, Bp., 1986. (Magyar Ritkaságok) 145.

70 *Forgách F.*: Emlékirat i. m. (37. jz.) 881.

71 Uo. 874–875.

Forgách és sokan mások nem véletlenül hitték ezt; Szokollu Mehmed nagyvezír folyamatosan terjesztette azt az álhírt, hogy a szultán a vár rendbehozatala és a környékbeli várak meghódítása után Budára vonul telelni, ahonnan a következő évben a Habsburg király ellen indul. Gondoskodott róla, hogy ezek a hírek a magyar táborba és az oszmán katonákhoz egyaránt eljussanak. Szelimnek írt levelében, amelyben tudósította a trónörökös atyja haláláról, és a táborba hívta, szintén azt tanácsolta, hogy ha indulása oka felől érdeklődnének, mondja azt: atyja idén Budán telel, és őt is maga mellé rendelte. A nagyvezír híreszteléseinek nyomatókat adott, hogy unokaöccsének, Szokollu Musztafa budai beglerbégnak elrendelte a Budára vezető utak megtisztítását, valamint a budai palota renoválását és előkészítését. Az oszmán katonák még a hazafelé vezető úton is azt hitték, hogy Mohácsnál északra fordulnak, és Budára mennek. Csak ekkor közölte velük a nagyvezír – a keresztényeknél kitört ragályra hivatkozva –, hogy hazatérnek a birodalomba.⁷² Minden porhintés dacára, látva az oszmán hadvezetés passzivitását, megindult a szóbeszéd, hogy valami nincsen rendben. Kanizsára október 8-án érkezett két pribék a Sziget alatt állomásozó táborból. Ők arról számoltak be, hogy az oszmán seregben kétféle hír terjedt el: az egyik szerint a szultán nagyon beteg, a másik szerint azonban már meg is halt.⁷³ Ez egyáltalán nem kizárt, hiszen Istvánffy megemlíti, hogy a seregben nagy meglepetéssel vették észre, hogy Szulejmán nem mutatkozott a vár bevétele utáni első pénteki istentisztelet alkalmával sem.⁷⁴ Októberben a szultán halálának híre már visszatérően szerepelt a híradásokban, de a császári udvar csak október 29-én értesült hivatalosan arról, hogy Szulejmán három nappal a vár eleste előtt elhunyt.⁷⁵ Jellemző, hogy „a hír Velencéből érkezett a lengyel király postamestere útján, [...] a halált követő huszonhatodik napon”.⁷⁶

Szulejmán halálának legvalószínűbb dátumát és körülményeit a török krónikák segítségével tisztázhatjuk. A szultán halálától az új szultán, II. Szelim trónra lépéséig történt eseményekről hivatalos iratok nem szólnak, de számos krónika foglalkozik velük, több-kevesebb részletességgel. Ezek közül több már régóta ismert, így például Ibrahim Pecsevi részben magyar forrásokra támaszkodó leírása vagy Evlia Cselebi színes, állítólag apja személyes elbeszélésén alapuló tudósítása.⁷⁷ Mindkettő sok értékes adalékot tartalmaz, de mindkettő magán

72 *Vatin, N.*: Feridün Bey i. m. (49. jz.) 282–283., 294–299., 410–411., 414–415.; *Nüzhet* i. m. (49. jz.) 152., 156–157., 199., 204.

73 *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) 85. Szalay Benedek Kanizsai Orsolyának. Kanizsa, 1566. október 11.

74 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. (43. jz.) 426.

75 „[...] pridie non. sept. concessit vitam tribus diebus ante arcem interiorem Sigetis captam aetatis sexto et septuagesimo anno vir inter antiquos imperatores facile constituendus”. Forgách Ferenc históriája i. m. (37. jz.) 347.

76 *Forgách F.*: Emlékirat i. m. (37. jz.) 881.; *Barabás S.*: i. m. (14. jz.) LXXXII. sz., 133.

77 *Tarih-i Peçevi*. I. İstanbul, 1281/1864. 412–423.; *Török történetírók*. III. 1566–1659. Ford., jegyz. Karácson Imre. MTA, Bp., 1916. 71–82.; *Evlia Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 300–306.; *Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664*. 2. kiad. Ford. Karácson

viseli annak következményeit, hogy az események után sok-sok évtizeddel, a 17. század közepén, illetve végén írták le őket. Ezért elsősorban abból a szempontból tarthatnak számot érdeklődésünkre, hogy mit tartottak megőrzésre érdemesnek vagy másképpen fogalmazva: mi kanonizálódott a későbbi generációkban erről a birodalom sorsát meghatározó eseménysorról. Ahogy az ilyen, időben távoli munkáknál gyakran megesik, épp a dátumokkal kapcsolatban tapasztaljuk a legtöbb bizonytalanságot. Pecsevi – aki szemmel láthatóan Evlia Cselebinek is forrásául szolgált – ráadásul azért is került ellentmondásba, mert néha a muszlim dátumokkal együtt azok magyar forrásokból megismert keresztény megfelelőit is megadta, ám a kettő rendszerint nem egyezik. Így például szerinte a szultán 974. muharrem 20-án, keresztény dátum szerint 1566. augusztus 5-én érkezett Szigetvárra; a muszlim dátum azonban ténylegesen augusztus 7-nek felel meg.⁷⁸ Hasonlóképpen ellentmondók Pecsevinek a vár elestére vonatkozó dátumai: szerinte ez szafar 24-én történt, a keresztény időszámítás szerint pedig szeptember 7-én – ám szafar 24. valójában szeptember 10-nek felel meg.⁷⁹ A krónikás a témánk szempontjából legfontosabb eseményt és annak időpontját a következőképpen írja le: „A padisah is e mulandó világból a vár elfoglalása előtt két nappal, az említett [szafar] hó 22-ik napjának éjjelén, ami csütörtök éjszaka volt, kilencz óraker [...] e mulandó szultánságtól búcsút vett.”⁸⁰ Ebben az időpontmeghatározásban semmi sem helyes, de van két eleme, ami szinte az összes oszmán történetírónál megtalálható: 1. a szultán a vár elfoglalása előtt halt meg (hogy mennyivel, az eltérhet az egyes íróknál); 2. a halál muszlim dátuma legtöbbször 974. szafar 22. (ami 1566. szeptember 8-nak felel meg), ám hogy ez a hét melyik napjára esett, már megint nagyon különböző lehet.

Mielőtt a többi forrás vonatkozó adatát szemügyre vennénk, fontos tisztázni, mit is jelent az, amikor egy oszmán-török szerző valamilyen eseményt a hét valamelyik napjának éjszakájára helyez. Az első török oszmán történeti kronológia szerzője, İsmail Hami Danişmend már évtizedekkel ezelőtt rámutatott, hogy a török szemléletben például a „szombat éjszaka” a péntekről szombatra virradó éjszakát jelenti.⁸¹ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a muszlim időszemlélet a nap 12 óráját napkeltétől és napnyugtától számítja. Ha tehát valami szombat éjszaka, a kilencedik órában történt, akkor az az előző napi, azaz a pénteki napnyugtától számított kilencedik órát jelenti.

Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Gondolat, Bp., 1985. 538–548.

78 Tarih-i Peçevi i. m. (77. jz.) I. 417.; Török történetírók i. m. (77. jz.) III. 77. Valójában a szultán augusztus 9-én ért Szigetvárra. Ld. *Hancz Erika*: Nagy Szülejmán szultán Szigetvár környéki sátorhelye, halála és síremléke az oszmán írott forrásokban. *Mediterrán és Balkán Fórum* 8. (2014) 60.

79 Tarih-i Peçevi i. m. (77. jz.) I. 419.; Török történetírók i. m. (77. jz.) III. 78.

80 Tarih-i Peçevi i. m. (77. jz.) I. 421.; Török történetírók i. m. (77. jz.) III. 80–81.

81 *İsmail Hami Danişmend*: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. Cilt 2. Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971. 352.

Mindezt észben tartva nézzük meg ezután a különböző krónikásoknál található időpontokat. Pecsevinél (és az őt követő Evlia Cselebinél), ahogy láttuk, a dátum szafar 22., vagyis szeptember 8. éjjele, ami az előbb mondottak értelmében a 7-ről 8-ra (szombatról vasárnapra) virradó éjszaka. Pecsevi szerint a halál a 9-ik órában következett be, tehát a szultán 8-án, hajnali 2 óra körül hunyt el (mivel a nap szeptember 7-én 18 óra 6 perckor nyugszik). Csakhogy van egy bökkenő: Pecsevi azt állítja, hogy a halál csütörtök éjszaka (vagyis értelemszerűen a szerdáról csütörtökre virradó éjszaka) következett be, ami nem lehetséges, ha a dátum jó. Pecsevi, valószínűleg szándékosan, azért követte el ezt a hibát, hogy ezzel meglegyen az említett két nap az uralkodó halála és a vár elfoglalása között (szafar 22-én halna meg a szultán és szafar 24-én esne el a vár). Pecsevi tehát, aki keresztény forrásaiból pontosan tudta, hogy az oszmán hadsereg szeptember 7-én foglalta el Szigetvárt, mégis ragaszkodott a szafar 22-i (szeptember 7-ről 8-ra virradó éjszaka) halálozási időponthoz, és ehhez képest helyezte a többi időpontot ide-oda úgy, hogy az események sorrendisége is megfeleljen az általánosan ismerteknek (előbb hal meg a szultán, utána esik el a vár).

Pecsevit valószínűleg az befolyásolhatta, hogy az események szemtanúi és időben közeli forrásai közül a többség erre az időpontra tette az uralkodó halálát. A szigetvári hadjáratról több olyan leírás született, amelyet résztvevők, sőt bennfentesek hagytak ránk. A legfontosabb és a legtöbb egyedi információt tartalmazó mű szerzője Feridun Ahmed, aki 1553-tól szolgált Szokollu Mehmedet és lett annak magántitkára, miután 1565. június végén nagyvezírnek nevezték ki. Urát a szigetvári hadjáratra is elkísérte, és mellette dolgozva mindenről tudott, amit az oszmán felső vezetés egyáltalán tudhatott. Két évvel később, 1568-ban megírta a hadjárat történetét. A *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der Ahbâr-i Sefer-i Sigetvar* (Kedvtelés a szigetvári hadjáratról szóló hírek kellemes titkaiban) címet viselő és remekbe szabott miniatúrákkal díszített műben olyan államtitkokat is megírt, amelyeket a nagyvezíren és rajta kívül csak pár ember ismerhetett a birodalomban.⁸² Szintén szemtanú tollából származó másik leírás Szelániki Musztafa krónikája. A későbbiekben magas írnoki és pénzügyigazgatási beosztásokba emelkedő Szelániki az 1566. évi hadjáratban Szokollu Mehmed nagyvezír és Feridun Ahmed mellett látott el különböző feladatokat, és így jutott hozzá bizalmas információkhoz, amelyeket naplószerűen jegyzett fel, majd később krónikája elejére illesztett (a mű az 1563–1600 közötti kortárs események történetének kimeríthetetlen tárháza).⁸³ E két szerző szövegein kívül rendelkezésünkre áll még néhány olyan, a kutatás által *Sigetvar-namé*knak (Szigetvár könyvek) nevezett mű, amelyek szerzői vagy ott voltak a hadjáratban, vagy megbízható infor-

82 A szigetvári hadjáratra vonatkozó részt átírásban és fordításban először kiadta: *Vatin, N.*: Feridün Bey i. m. (49. jz.) A mű teljes kiadása miniatúrákkal együtt: *Nüzhet i. m.* (49. jz.)

83 *Selániki Mustafa Efendi*: i. m. (48. jz.) Hiányos és kihagyásokkal tarkított magyar fordítása: *Thúry J.*: i. m. (48. jz.) 60–80., 208–225.

mációk birtokában írták meg annak történetét közvetlenül a hadjárat után.⁸⁴ Még 1566-ban vetette papírra és valószínűleg Szokollu Musztafa nagyvezírnek ajánlotta *Feth-name-i kale-i Sigetvar/Tarih-i gaza-i Sigetvar* (A Szigetvár várának meghódításáról szóló könyv/A szigetvári hitharc története) című, versbetétekkel tűzdelt prózai munkáját Agehi Manszur Cselebi.⁸⁵ Ugyancsak Szokollu nagyvezír pártfogását keresve írta 1569–1570-ben *Heft meclis* (Hét gyűlés) című rövid munkáját Musztafa Ali a nevezetes hadjáratról, ám a remélt jutalmat nem nyerte el érte.⁸⁶ Végül Szejjed Lokman egyik művét kell megemlítenünk. Ő a szultáni udvar hivatalos panegyristája (*sehnameci*) volt 1569 és 1595 között, és számos munkája mellett perzsa nyelven, versben megírta Szulejmán szultán utolsó éveinek (1559–1566) történetét is. Az 1578-ban keletkezett mű címe: *Tatemme-ye ahvâl-e Soltân Soleymân* (Szulejmán szultán eseményeinek Kiegészítése), de emlegetik *Zafer-name* (A győzelem könyve) címen is. Lokman a szigetvári hadjárat bemutatásakor döntően Feridun Ahmed munkájára támaszkodott.⁸⁷

Ha megnézzük, mit írnak a felsorolt művek a szultán halálának időpontjáról és napjáról, akkor azt találjuk, hogy két kivételtől eltekintve nagyjából azt állítják, amit Pecsevi. Agehi például a következőt írja: „A prófétai időszámítás szerinti és a küldött kivándorlásától számított kilencszázhetvenegyedik év győzedelmes szafar hó huszonkettedik éjszakáján, amely szombatra esett, a naplemente kezdetétől számított tizedik csillagászati órában a túlvilág örömmel teli házát részesítette előnyben az evilági trón dicsőségével szemben [...].”⁸⁸ Szafar 22-t ad meg Musztafa Ali is,⁸⁹ Szelaniki pedig, aki a halálhír eltussolásából is alaposan kivette részét, a következőket jegyezte be naplójába: a megboldogult szultán „szafar hó huszonkettedikén, szombat éjjel” hagyta el az árnyékvilágot, „amikor még négy óra volt hátra reggelig”.⁹⁰ A három leírás tehát megegyezik a dátumban (szafar 22. = szeptember 8.) és a napban (szombat éjjel), viszont eltér abban, hogy az éjszaka hányadik órájában hunyt el a szultán. Mindez arra mutat, hogy ez az időpont terjedhetett el általánosan az oszmán világban, hiszen még a 17. századi írók is ezt visszhangozzák. A különös csupán az, hogy nem szűrt szemet nekik az a nyilvánvaló ellentmondás, hogy szafar 22. vasárnapra esik, a szombat éjjel pedig – ahogy fentebb jeleztük – inkább az előző,

84 *Hancz Erika*: A Nagy Szulejmán szultán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. Szigetvár-námék és szerzőik. In: A becsvágy ígézetében. V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Összeáll. Dobrovits Mihály. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2008. 95–123.

85 Uo. 103–105.

86 Uo. 108–110.

87 *Nyitrai István*: Seyyed Loqmân Kiegészítése és a perzsa történeti eposz az Oszmán Birodalomban. Kandidátusi értekezés. Bp., 1995.

88 *Hancz E.*: Nagy Szulejmán i. m. (78. jz.) 63.: 19. jz.

89 Süleymaniye Küttüphanesi (Isztambul), Esad Efendi nr. 2086/1. fol. 33b. (Az adatért Hancz Erikának tartozunk köszönettel.)

90 *Selânikî Mustafa Efendi*: i. m. (48. jz.) I. 39. Krónikájának ebben a részében Szelânikî szinte minden dátumát a valóságosnál egy nappal későbbre teszi. A krónikás dátumainak megbízhatóságáról ld. *Gyula Káldy-Nagy*: Selânikî als Augenzeuge des Szigetvárer Feldzuges (1566). Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 76. (1986) 171–177.

péntekről szombatra virradó éjszakát jelenti. Vagyis ez esetben a dátum rossz, a nap viszont helyes. A kutatás azon a nézeten van, hogy amennyiben a dátum és a nap nem felel meg egymásnak (ami még hivatalos iratokban is sokszor előfordul), akkor inkább a napot kell hitelesnek tekinteni, mivel az könnyebben ellenőrizhető. Ha ennek megfelelően az idézett szerzők „szombat éjszakáját” egy nappal előbbre hozzuk, lényegében oda jutunk, hogy a szultán a 6-áról 7-ére virradó éjszaka, kora hajnalban távozott az élők sorából. Hogy ez nem önkényes értelmezése vagy „megerősökölése” az oszmán forrásoknak, arra a két, eddig még nem elemzett krónika szolgál meggyőző bizonyítékkal. A bennfentes Feridun Ahmed, aki a nagyvezírral együtt elsőként értesült a szultán haláláról, és aki kulcsszerepet játszott a következő napok és hetek titkolózásában, a következőket közli: „A 974. év szafar havának 21. éjszakája, szombat éjszaka volt, a hit megerősítésének ideje és az isten dicsőítésének órája, mikor az imádságos nagyvezír önagsága dicsőséges imaszövegén ülve Istennek nevét ismételtette és őt magasztalta, midőn egy ember érkezett az uralkodó ég-övű sátorából. A belső szolgálattelvők egyike, aki [...] az isteni megbocsátásban részesült padisahhoz rendkívül közel álló, kiváló ember volt, titokban egy részvétellel teli feljegyzést küldött, amelynek végtelenül szomorú szövegében ezt a fájdalmas hírt írta meg: »Ma éjjel, midőn letelt a hetedik óra és megkezdődött a nyolcadik, az isteni parancs és a mindenható akarata szerint a földfelszín kalifája, a kor igazsága, a paradicsomi lakhelyű és az Édenben székelő uralkodó, a szerencsés életű, mártír halálú, isteni megbocsátást élvező és kegyelem székhelyű, gázi padisah öfelsége e rossz végű, mulandó világból a túlvilág öröklétű palotájába költözött [...]«.” A hírnökön kívül a halott szultán egyik kedvenc orvosa is felkereste a nagyvezírt, és megerősítette a gyász hírt.⁹¹ Feridun Ahmed szerint tehát a szultán szafar 21-én, szombat éjjel, vagyis a 6-áról 7-ére virradó éjszaka, a hetedik óra után halt meg. Mivel az említett oszmán-török felfogás szerint szombat éjszaka a szeptember 6-i napnyugtával, vagyis 18 óra 8 perckor kezdődött, a hetedik óra éjjel 1 óra 8 perckor telt le, ekkor léptek be a nyolcadik órába. Így tehát Feridun Ahmed közlése alapján, aki az összes szerzőnél közelebb volt a tűzhöz és valamennyiüknél pontosabb értesülésekkel rendelkezett, és aki ezt a nem mindennapi hírt bizonyosan nagy gondossággal jegyezte fel, a szultán szeptember 7-én hajnalban, éjjel egy óra-fél kettő körül hunyt el.⁹² Az események leírásában Feridun követő Lokman szintén szafar 21., szombat éjjelre teszi az uralkodó halálát.⁹³ Feridun krónikájából azt is megtudjuk, hogy az okos és körültekintő nagyvezír ezután két rendkívül fontos intézkedést tett: 1. halálbüntetés terhe mellett meghagyta a szultán körüli szolgálattelvőknek, hogy a halál hírért tartsák titokban; 2. a (halott) szultán

91 *Vatin, N.*: Feridun Bey i. m. (49. jz.) 242–245.; *Nüzhet* i. m. (49. jz.) 140–141.

92 Az esemény rendkívüli fontosságát jelzi, hogy Feridun még később is egyszer leírja a halál pontos dátumát: *Vatin, N.*: Feridun Bey i. m. (49. jz.) 280–281.; *Nüzhet* i. m. (49. jz.) 150.

93 *Nyitrai I.*: i. m. (87. jz.) 427. Szelániki Musztafa fentebb idézett közlése megerősíti Feridun Ahmednek és Seyyed Lokmannak a halál órájával kapcsolatos állítását. Amikor Szelániki azt mondja, hogy négy órával reggel előtt következett be a halál, akkor, tekintve, hogy a napkelte szeptember 7-én 5 óra 2 perckor van, ő is éjjel 1 és 2 óra közé teszi a gyászos eseményt.

nevében parancsot íratott, amelyben az uralkodó elégedetlenségét fejezi ki az ostrom elhúzódása miatt, és elrendeli, hogy még aznap foglalják el a várat.⁹⁴ Ennek nyomán indul meg a döntő roham a „negyedik vár” (a belső vár) ellen, aminek délre (*öyleye değın*) meg is lesz az eredménye: elfoglalják a várat és fejét veszik Zrínyinek.⁹⁵ Feridun és az őt követő Lokman szerint tehát a szultán valóban a foglalás előtt halt meg, de csak fél nappal (éjjel 1 és 2 óra között), és az oszmán csapatoknak végül szeptember 7-én délre sikerült megszerezniük a vár utolsó részét és megölniük a védők parancsnokát, Zrínyi Miklóst. Ez jól egybevághat az elsődleges keresztény források adataival, így a magunk részéről az ellentmondó oszmán-török tudósítások közül a legjobban informált Feridun Ahmed és az ő adatait felhasználó Lokmanét fogadjuk el hitelesnek. A történeti irodalomban sokan helyezkedtek már erre az álláspontra,⁹⁶ míg mások a szeptember 6-i (vagy 8-i) dátum mellett tették le voksukat.⁹⁷ Nézetünk szerint a szultán és Zrínyi halálának 450. évfordulóján érdemes (újra) leszögezni, hogy a leginkább hitelt érdemlő források alapján Szulejmán szultán halála szeptember 7-én kora hajnalban, egy és két óra között, Zrínyi Miklósé pedig 7-én déltájban következhetett be. Hogy aztán a szultán halálának tényleges szafar 21-i időpontja helyett miért a vasárnapra eső, ám furcsa módon mégis általában szombatra tett szafar 22-i másik dátum terjedt el az oszmán történetírásban, arról csak találgathatunk. Fennáll a gyanú, hogy a tévesztés korán, valószínűleg már a helyszínen, az első lejegyzéseknél megtörtént (ahogy a kor- és részben tettestárs Szelániki Musztafánál látható). Hiába tudták az udvari bennfentesek (mint Feridun Ahmed) pontosan, hogy a szultán és Zrínyi ugyanazon a napon: szafar 21-én/szeptember 7-én szombaton halt meg (az egyidejűség még Szelánikinél is teljesen egyértelmű), előbb a szultán halálozási dátuma csúszott át egy nappal későbbre, majd hamarosan az a vélekedés is széltében elterjedt, hogy a szultán két nappal a vár elfoglalása előtt távozott az élők sorából.⁹⁸ Ebben furcsa egyetértés alakult ki a keresztény oldallal, ahol, mint láttuk, általános volt a nézet, hogy a török szultán három nappal a vár eleste előtt hunyt el. Pedig minden hitelt érdemlő forrás és meggondolás amellettszól, hogy a két ellenséges hadvezér egyaránt 1566. szeptember 7-én, fél nap eltéréssel távozott az árnyékvilágból.

Ha már igyekeztünk Zrínyi halálozási helyét tisztázni, befejezésül röviden kitérünk Szulejmán elhalálozási helyének kérdésére is. Bár ezzel kapcsolatban a

94 *Vatin, N.*: Feridun Bey i. m. (49. jz.) 269–271.; Nüzhet i. m. (49. jz.) 147–148.

95 *Vatin, N.*: Feridun Bey i. m. (49. jz.) 272–277.; Nüzhet i. m. (49. jz.) 148–149.

96 Az említett Danişmenden kívül például: *M. Tayyib Gökbilgin*: Süleyman I. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 11. Cilt. 2. kiad. İstanbul, 1979. 99–155., főleg 148.; *Feridun Emecen*: Süleyman I. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 38. İstanbul, 2010. 62–74., főleg 71.

97 *Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Gondolat, Bp., 1974. 214–215.

98 A fentebb már említett Pecsevi és Evlia Cselebi mellett ugyanezt visszhangozza a 17. századi Szolakzâde és Haszân Bégzâde is: *Solakzade Tarihi*. İstanbul, 1297/1879. 575.; *Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa*: *Hasan Bey-zâde târihi*. Metin (926–1003/1520–1595). II. Hazırlayan Şevki Nezihi Aykut. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004. (Türk Tarih Kurumu yayınları XVIII/6^a) 149–150.

legutóbbi időkig komoly bizonytalanságok voltak, egy komplex szigetvári kutatási program eddigi eredményeinek köszönhetően ma már könnyű helyzetben vagyunk. Oszmán-török forrásokból régóta tudtuk, hogy Szulejmán ott halt meg, ott temették el ideiglenesen (42 napra) és ott emeltek később emlékére sírkápolnát, ahol az ostrom idején díszes sátorkomplexuma (az *otağ-i hümayun*) állt.⁹⁹ Bár a fenti keresztény források ezt a helyet egyértelműen a már említett semléki/szemlőhegyi/zsibóti dombra tették, utóbb még két másik helyszín (az Almás-patak mente, illetve a mai turbéki templom) is szóba jött a szultán táborhelyeként.¹⁰⁰ A turbéki szőlőhegyen folytatott tavalyi és idei régészeti ásatások azonban felszínre hozták az egykori sírkápolna (türbe) és a mellette álló egyéb épületek maradványait, ami egyértelműen bizonyítja, hogy valóban a Szigetvártól 4,2 kilométer távolságban fekvő zsibóti dombon állt a szultáni emléktürbe, következésképpen a szultáni sátor is 1566-ban, amelyben az oszmán uralkodó szeptember 7-én kora hajnalban – Istvánffy Miklós tudomása szerint „betegségtől s vénségtől is megnehezedvén, s megveszett első szárcsontjának fájdalmához hasa folyása is rája érkezvén”¹⁰¹ – elhunyt, és amely alatt a korabeli hiedelmek szerint az uralkodó belső szerveit is eltemették.¹⁰²

Az emlékezetpolitikának tehát mostantól két dologgal biztosan nem kell foglalkoznia: hogy mikor és hol halt meg az 1566. évi szigetvári ostrom két főszereplője. Van két olyan erős pillére, amelyre nyugodtan támaszkodhat, amikor megemlékezéseinek idő- és térbeli kereteit tervezi.

99 *Nicolas Vatin*: Egy türbe, amelyben nem nyugszik senki. Megjegyzések Nagy Szulejmán szigetvári sírkápolnájának alapításához és rendeltetéséhez. *Keletkutatás* (2008. tavasz–ősz) 53–72.

100 *Norbert Pap–Máté Kitanics–Péter Gyenizse–Erika Hancz–Zoltán Bognár–Tamás Tóth–Zoltán Hámori*: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146. (2015) 4. sz. 289–303.

101 Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája i. m. (43. jz.) 421.

102 Ahogy az 1600-ban elhunyt Musztafa Ali történetírónál olvashatjuk: „[...] egyéb részeit Szigetvárral szemben titkon eltemették, és később úgy döntöttek, hogy sírkápolnát emelnek föléjük”. *Nicolas Vatin–Gilles Veinstein*: Le Séraïl ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe–XIXe siècle. Fayard, Paris, 2003. 389.

PÁL FODOR–SZABOLCS VARGA
MIKLÓS ZRÍNYI AND SÜLEYMAN'S DEATH

The fates of Miklós Zrínyi and Sultan Süleyman I became intertwined on account of the place and time of their death. Despite the fact, however, that Zrínyi was one of the most renowned common heroes of Habsburg Hungary and Croatia, and Süleyman the most outstanding ruler of the Ottoman Empire, the way and time of their respective deaths have given birth to innumerable theories.

The present paper reconstructs the last days of the siege of Szigetvár on the basis of contemporary archival and narrative sources. The authors conclude that Zrínyi died a heroic death around noon on 7 September 1566, after he had rushed out from the inner castle at the head of his soldiers on foot and attacked the Ottoman troops. Although the sources are extremely contradictory, it can be stated with considerable probability that Zrínyi died on the castle bridge after being hit by several bullets. On launching his final assault, the captain could not be aware that, after an agony which lasted for several days, the old sultan had died in his tent just a few hours before, presumably in the first hours of 7 September. Exact dating was hindered by the fact that the time of the sultan's death was at first concealed, and later distorted by Süleyman's entourage, and consequently it was thought already by contemporaries to have happened days before, thus leading astray later researchers as well.

Recent historical and archaeological explorations have revealed that the sultan died in his imperial tent which stood 4.2 kms to the north of the castle, on a promontory also known as Szemlőhegy/Semlék. Ten years later a pompous mausoleum (türbe) and a mosque were ordered to be erected on the site by sultan Murad III and Grand Vizier Sokollu Mehmed Pasha.

BARTHA ÁKOS

Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja*

„A szülői házból Széchenyi- és Deák-kultusz, sőt Tisza Kálmán és Tisza István eleven tiszteletével, szellemi tarisznyájával indultam Kolozsvárra, az egyetemre” – olvashatjuk Bajcsy-Zsilinszky Endre¹ Szekfű Gyulához intézett 1942-es vitairatában, ahol a két évvel később Sopronkőhidán kivégzett politikus kifejti: „a szülői ház szellemében valahogy összeolvadt Széchenyi, Deák és a Tiszák tisztelete a Kossuth neve varázsával.”² Ezzel szemben 1920-ban – egy kevésbé ismert írásában – merőben más ideológiai csomagot tartott fontosnak kiemelni: „magam lelki alkotomnál, ösztöneimnél és a gyerekszobában kapott első tanításoknál, valamint békebeli és háborús tapasztalatimnál fogva a német népek rajongó bámulója vagyok”³ – emelte ki a későbbi németellenes politikus. Bajcsy-Zsilinszky későbbi pályáját még a fentieknél is kuszább(nak tűnő) ideológiai eklekticizmus jellemezte, mely környezetével újratermelődő konfliktushelyzeteket, személye iránt gyakori értetlenséget, míg az utókorban számos elfogultságot és sarkító értékítélet eredményezett. Jelzésértékű, hogy a „baloldali antifasiszta” politikus – aki 1938-ig csodálattal tekintett Mussolini politikájára és személyére – 1944-ben, a németek fogságában fajvédelmi alapon identifikálta magát,⁴ és ekkor írt nemzetkarakterológiai fejtegetései is hasonló szellemben

---

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

1 Ifjabb Zsilinszky Endre 1925-ben, vitézzé avatása alkalmával vette fel édesanyja családi nevét. 1935-ben – tiltakozásul a választási visszaélések miatt – „letette” vitézi címét, hivatalos neve inentől fogva haláláig: Bajcsy-Zsilinszky Endre.

2 Idézi: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Szerk. Tilkovszky Loránt. Kossuth, Bp., 1986. 20. Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű Gyula – korántsem egyenletes – viszonyához: *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015. 298–300., 354–355., 431., 458.

3 *Zsilinszky Endre: Militarizmus – pacifizmus*. Stephaneum, Bp., 1920. 29–30.

4 A Bajcsy-Zsilinszkyvel 1944 májusában–júniusában együtt raboskodó Barcs Sándor által megörökített történet szerint, amikor egy német tiszt felszólította a rabokat, hogy az „árják” jelentkezzenek, egyedül „Bandi bácsi” keze nem lendült a magasba. Miután hasonlóképpen cselekedett a következő, zsidókat firtató kérdéskor is, az értetlen németnek ekképp magyarázta cselekedetét: „én ugyanis [...] turáni vagyok és nem árja”. *Barcs Sándor: A dráma sodrában*. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Szerk. Vigh Károly. Magvető, Bp., 1984. 402.

fogantak.⁵ Érdemes tehát az újabb kutatások iránymutatását⁶ követve újragondolni az életpályát,⁷ illetve annak szakirodalom általi korszakolását. Mindez nem relativálja szükségzerűen Bajcsy-Zsilinszky 1944-es, tettekben és döntésekben megnyilvánuló bátorságát és mártíriumát, ellenben hozzájárulhat a korszak szellemi életének mélyebb megismeréséhez, sőt az ellenállás újragondolásához is elvezethet.⁸ A korai pályaszakasz alapos feltárása természetszerűleg az életmű eszmei gyökereinek megismerése végett is indokolt.

* * *

Egy ember gondolatait és cselekedeteit aligha lehet megérteni családi hátterének és többretegű, egymásra épülő szocializációs közegeinek ismerete nélkül, ám „ha az illető személyt mélyebben is szeretnénk megismerni, és megpróbáljuk megérteni személyiségét, célszerűnek tűnik végiggondolni, milyen szellemi hatásokon ment keresztül életében, kik mire tanították iskolás kora óta, milyen könyveket olvasott, mely munkák voltak a legnagyobb hatással rá általában, és különösen a vizsgált történelmi szituációt megelőzően. Kikkel találkozott, miről beszélt velük, mit olvasott közvetlenül a vizsgált esemény előtt” – fogalmaz ifjabb Bertényi Iván egy Deák Ferencről szóló pszichobiográfiát elemezve.⁹ Zsilinszky Endre esetében ezek a kontextusok rendkívül szerteágazóak, mondhatni szövevényesek – elég csupán futó pillantást vetni a szülőföldre, amelyet szlovákok, magyarok (illetve magyarosodó szlovákok) összbiriodalmi keretbe ágyazott együttélése, heves szociális küzdelmek, valamint provinciális szintű konfliktusok együttesen jellemeztek.

5 Pl. „Egy nép vagy nemzet egyénisége történelmi, szociológiai és népi életének biológiai megjelenése.” *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához. Országos Széchényi Könyvtár (Budapest; = OSZK), Kézirattár 28. fond, 15. Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai (Bodor György fordításában) 2. Vö.: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Beitrag zur Charakterologie des ungarischen Volkes. OSZK Kézirattár 28. fond, 11.

6 Ld. pl.: *Gyurgyák János*: Magyar fajvédők. Osiris, Bp., 2012.; *Vonyó József*: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: *Uő*: Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok. Kronosz, Pécs, 2012. 56–71.; *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris, Bp., 2013.

7 Különösen megfontolandónak tartom a szociálpszichológia által felvetett hibák elkerülését, például a visszatekintési torzítást, amikor is az értelmező (történész) egy meghatározott pontot túlfókuszál és az eseményeket, döntéseket erre a vonalvezetőre felfűzve magyarázza. Ezzel összefüggésben beszélhetünk „alapvető attribúciós hibáról”, mely egy személy belső tulajdonságainak túlhangsúlyozottságát, egyes döntések és folyamatok eleve determinálnak láttatását, valamint a cselekvésválasztó konkrét szituációk, körülmények egyénre gyakorolt hatásának elhanyagolását jelenti. Vö. *Hunyady György*: A szociálpszichológia történeti olvasatai. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2006. 410.

8 Vö.: *Kovács Gellért*: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben. Libri, Bp., 2015.

9 *Ifj. Bertényi Iván*: Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. Korall 21–22. (2005) 285–286. A feladat mélységeire utal Lackó Ferenc, akinek pesszimista véleménye szerint a biográfia egyenesen „a feltételezések tudománya”. Idézi: *Erdős Zoltán*: A történeti pszichológia a magyar történettudományban. Fons 21. (2014) 411.

Noha 1900-ban Békés vármegye népességének még 69%-a paraszti sorban élt, a polgárság ekkorra már a nagyobb településeken önálló iparosokból, kereskedőkből, értelmiségiekből és magántisztviselőkből verbuválódó, saját identitással bíró markáns társadalmi csoportként ragadható meg. „E felülről és alulról is nyitott réteg képesnek bizonyult a középrétegek gazdasági és műveltségi szintjét elérő csoportok integrálására, felekezettől és etnikumtól függetlenül. [...] A parasztság polgárosodása viszont rendkívül lassan és nehézkesen indult, pedig éppen Békés megyében döntő fontosságú lett volna, hogy a 20. század első felében is a lakosság többségét kitevő paraszti népesség mind nagyobb része zárkózzon fel a középrétegekhez – nem csupán anyagi, hanem civilizációs és műveltségi téren is” – hangsúlyozza Erdész Ádám.¹⁰

Ifjabb Zsilinszky Endre Szarvason született, a család azonban már egyéves korában Békéscsabára költözött, vagyis ebben a sajátos, paraszti-kisvárosi miliőben kell keresnünk az első meghatározó impulzusokat. A török időkben elnéptelenedő vidék lakosságát – így a békéscsabai társadalom zömét is – a 18. században Felső-Magyarországról Békés vármegyébe telepített lutheránus szlovákság adta. E réteg a 19. század derekáig meglehetősen homogén tömböt alkotott, a birtokos parasztság dominanciájával és a helyi ügyekben érvényre juttatott „paraszti demokratizmusával”. Ebben az időszakban „70–80 módos családból álló mozgékony, meggazdagodni vágyó paraszti réteg vált a közösség tényleges irányítójává”. Köteles Lajos szerint ugyanakkor „egy évszázadon keresztül ez volt a legjelentősebb szlovák település, amelynek differenciált társadalmi alakult ki”.¹¹ Az ilyen heterogén közösségekben a kulturális viselkedés is differenciálódik. Egyes rétegek „nagyon tudatosan próbálnak kiszakadni a közösségben kialakított etnikai kulturális modellből” (pl. értelmiségiek, gazdagparasztok), miként erre Gyivicsán Anna – Zsilinszky Mihály helytörténeti kutatásaira hivatkozva – rámutatott ifj. Zsilinszky Endre szülővárosának példáján keresztül.¹² A dinamikusan fejlődő, közel negyvenezer lelkes Békéscsabán a közösséget meghatározó, szlovák identitású, tradícióiban élő csoport a nagyközség életében központi szerepet játszó presbitériumban tömörült.¹³ Az 1840-es évektől velük szemben egyre nagyobb teret nyert a magyar nemzetépítés helyi szószólójaként a polgárosodás folyamatában is vezető szerepet játszó, újonnan betelepülő magyarság. A nemzetépítés és polgárosodás szorosan összefüggő és csak együtt értelmezhető folyamata nem zárja ki, hogy a szimbolikus tereket (pl.

10 Erdész Ádám: Békés megye története. Typografika, Békéscsaba, 2010. 64–65.

11 Köteles Lajos: Békéscsaba évszázadai. In: A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk. Käfer István–Köteles Lajos. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba, 1998. 19., 48.

12 Gyivicsán Anna: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki László Alapítvány, Bp., 1993. 36.

13 1900 és 1910 között a város lakosságának növekedése duplája a megyei adatoknak. Békéscsabán 1910-ben az össznépesség 49,2% volt östermelő. A csabai határ 71,8%-a parasztkézen volt (lásd Áchim Gerendás tanyáját). Becsei József: Békéscsaba gazdasági és társadalmi struktúrája a XIX–XX. század fordulóján. In: Áchim L. András emlékkönyv. Szerk. Pölöskei Ferenc–Szabó Ferenc. Városi Tanács, Békéscsaba, 1972. 34–35.

Gazdasági Egylet, 1843; Casino, 1855) kialakító és markáns vezetőket (pl. Urszinyi Andor főbíró) felmutató koncepció támogatói között magyarok mellett szlovákokat, románokat, földbirtokosokat és értelmiségieket egyaránt találunk.¹⁴ Sőt kísérlet történt – meglehet, szerény eredménnyel – a helyi szlovák nyelvű polgári kultúra és intézményrendszer kialakítására is.¹⁵ A modern állam által támogatott polgárosodás és urbanizáció mindazonáltal szükségszerűen megkezdte a paraszti öngazgatás és a nyelvi elkülönülés lebontását (legalábbis a hivatalos szférában), az egyének szintjén pedig a különböző tört- vagy részidentitások számtalan árnyalatát eredményezte. Ezek a történész számára nehezen nyomon követhető identitáskonstrukciók kapcsolódtak (gyakorta inkább gabalyodtak) egymásba a személyes ambíciók, kapcsolati hálók és politikai alternatívák bonyolult szövevényében. Ebből a látószögből értelmezhető a napjainkban egyre hangsúlyosabban „tót gazdaként” láttatott módos birtokos parasztvezér, Áchim L. András¹⁶ és első számú helyi ellenfelének, az Áchimnál erősebb szlovák identitású (a szlovák nyelvű liturgia megtartásáért kiálló) Szeberényi Lajos Zsigmond lelkésznek század eleji konfliktusa is.¹⁷ Szeberényit egyenesen pánszlávizmussal vádoltak egyes buzgó magyar nacionalisták¹⁸ (sőt annak idején édesapját

14 *Köteles L.*: i. m. (11. jz.) 22.

15 *Gyivicsán A.*: i. m. (12. jz.) 92., 103.

16 Áchimnak szlovák mellett török és német eredetmondája is van, ráadásul még a szlovák vonatkozásokat hangsúlyozó szerző szerint is „politikusként cselekedeteiben se nem szlovák, sem nem magyar, hanem mindenekelőtt demokrata” volt. *Hrivnák Mihály*: Áchim és a szlovákság. Croatica, Bp., 2014. 290. A család eredetéhez: uo. 178–180. A politikai, etnikai, személyes környezetéhez sokáig kiválóan alkalmazkodó politikus megértéséhez új szempontokat adhat: *Tara Zahra*: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69. (Spring 2010) 93–119., főként: 103–104.

17 Az autodidakta, parasztszocializmust hirdető Áchimot és az európai látókörű, sok nyelven beszélő Szeberényit egy világ választotta el egymástól, azonban ez nem volt akadály a politikai együttműködésüknek – amíg politikai érdekük ezt diktálta. A konzervatív politikai beállítottságú Szeberényi kifejezetten modern nézeteket vallott a földkérdésben; monográfiáiban a dán kisbirtokosságot tekintette példának és a parcellázások mellett érvelve a parasztság földhöz juttatását, valamint a termelési szerkezet modernizációjának szükségességét hangsúlyozta. Vö. A földművelő munkások földszerzését előmozdító törvény Dániában. Ford. Szeberényi Lajos Zsigmond. Békéscsaba, 1905.; *Szeberényi Lajos Zsigmond*: A parasztlakosság helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány, különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra. Kókai, Bp., 1907.; *Uő*: Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban. Kókai, Bp., 1913.; *Uő*: Parasztlakosság a világháború után. Békéscsaba, 1929.; *Uő*: A parasztlakosság története a legrégebbi időkől napjainkig. Történeti áttekintés. Gergely, Bp., 1937. Szeberényi konfliktusa Áchimmel személyes okokra vezethető vissza. Ld.: *Simon Mihály*: Áchim L. András, mint képviselő. In: Áchim L. András öröksége. Szerk. Molnár M. Estre–Uhrin Erzsébet. PC Magister Alapítvány, Bp., 2012. 65. és *Dedinszky Gyula*: Áchim L. András és a békéscsabai evangélikus egyház. In: *Dedinszky Gyula*: Írások Békéscsaba történetéből, néprajzából. Békés Megyei Levéltár–Békéscsaba városa, Gyula, 1993. 209–231.

18 Ifj. Zsilinszky Endre még 1931-ben is fajvédő argumentációban emlegette Szeberényi vélt pánszlávizmusát. OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 1931. március 10. Zsilinszky Mihály és a dél-alföldi szlovákság kapcsolatához: *Gyivicsán A.*: i. m. (12. jz.) 205.

is),¹⁹ ahogyan a Milan Hodžával együttműködő Áchim és a szlovák nyelvű helytörténeti munkákat publikáló Zsilinszky Mihály is megkapta ezt a „stigmát” a korban.²⁰

A szlovák származású, evangélikus Zsilinszkyek „öshonosnak” számítottak Békés vármegyében, vagyis a 18. századi telepítésekkel kerültek a környékre. A későbbi politikus nagyapja még jómódú parasztemberként vett részt a békéscsabai közéletben, többek között a bírói tisztelet is betöltötte. Nagyobbik fia, Mihály (1838–1925) szédületes karriert futott be, pedig magyarul is csupán az iskolában tanult meg tökéletesen.²¹ Ismereteit külföldi egyetemeken bővítette, történelem és magyar irodalom szakos középiskolai tanárként szerzett oklevelet és fejtett ki jelentékeny történészi, tankönyvírói és lapszerkesztői munkásságot, majd lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Számos tudományos társulat tagja, 1903 és 1909 között a Magyar Történelmi Társulat alelnöke is volt. Tevékenyen részt vett az evangélikus egyház irányításában, ám közéleti ambíciói még ennél is magasabbra emelték: Tisza Kálmán híveként 1889 és 1892 között Csongrád, 1892 és 1895 között Zólyom vármegye főispánjaként, 1895 és 1905 között pedig kultuszminisztériumi államtitkárként működött. Országgyűlési képviselőként többször képviselte szűkebb pátriáját, ám 1905-ben Áchim L. András ellenfeleként nem tudta megismételni 1901-es békéscsabai sikerét.²² Nem ez lehetett az első konfliktusa az ambiciózus helyi gazdákkal, akikről *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* című reprezentatív kiadványban ekképp emlékezik meg: „A föld népe általános jólétnek örvend. A takarékoság és erkölcsösség épségben tartása

19 Szeberényi Gusztáv (1816–1890) életpályája jól példázza a modern kor előtti – hungarus patriotizmussal kompatibilis – szlovák nyelvi-kulturális identitás kényszerű-szükséges alakváltásait, bizonytalanságait és esetenkénti pragmatizmusát a polgári korban. A kialakuló kettős identitás a 19. század második felétől azonban egyre komolyabb konfliktusokat okozott, az 1880-as évektől pedig kiszorult a nyilvános terekről. Vö. *Demmel József: A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban. Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, Békéscsaba, 2014.*

20 *Domokos József: Áchim L. András.* Kossuth, Bp., 1971. 49. A vád mindháromjuk esetében alaptalan volt. Áchimot a *Slovenský Týždenník* (Hodžáék lapja) egyenesen elmarasztalta, mert „politikusként nem állt ki határozottan a szlovák nyelv ügye mellett”. *Hrivnák M.: i. m.* (16. jz.) 229–230. Szeberényi és Zsilinszky Mihály aligha léphetett túl a kulturális autonómia bizonyos formáinak kívánalmán. Zsilinszky nemzetfelfogására jellemző, hogy amikor 1905. március 11-én a kolozsvári egyetemen doktornak avatott egy román diákot, az állam által szavatolt vallás- és nemzetiségi szabadságot és az államhűséggel összeegyeztethetőnek tartott hazaszeretetet hangsúlyozta. Beszéd, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1905/6. tanévi rektora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1905. évi szeptember 17.-én tartottak. Kolozsvár, 1905. 38–41.

21 *Miroslav Kmet’*: Híd a magyar–szlovák kulturális kapcsolatokban: a történész és politikus Zsilinszky Mihály. Barátság (2009) 6099. Zsilinszky Mihály felnőttkorában is publikált szlovákul: egy Szarvas városról szóló helytörténeti kötete jelent meg ezen a nyelven. Uo.

22 1910-ben Szarvason szerzett mandátumot és aktívan közreműködött egyházában is. *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerk. Végyváry Ferenc–Zimmer Ferenc. H. n., é. n. 469–470.; *Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember.* Szépirodalmi, Bp., 1992. 11–12.

mellett sokan annyira meggazdagodtak, hogy jövedelmeik nagysága nincs arányban sem csekély szükségleteikkel, sem szerény műveltségükkel. Ezek az úgy nevezett paraszt arisztokraták, a kik a kabátos úri embert, ha vagyontalan, nem sokra becsülik. Egészben véve a földművelő számára dolgozik a legtöbb iparos; azt szolgálja a legtöbb hivatalnok; annak terményeit értékesíti, és annak szükségletét fedezi a legtöbb kereskedő. Innét van, hogy a békésmegyei földműves ember önérzetes, büszke, sok tekintetben elkapatott. Becsvágyának legfőbb tárgya a földszerzés, továbbá a hivatalos állás²³ – foglalja össze Zsilinszky részben ugyanazokat a vádpontokat a gazdákra, melyeket a „parasztpárti” – majd annak nyomán az osztályharcos – érvrendszer a „dzsentrik” (köztük a Zsilinszkyek) ellen mozgósított. A paraszti származását levetkőző politikusnak érdekes volt nemzetiségéhez fűződő viszonya is. Az újabb kutatásokból úgy tűnik, Zsilinszky Mihály kettős identitásának integráns része volt a szlovák származás, noha „a történetírásban es publicisztikában céltudatosan magyar hazafiként lépett fel es mindenféle nemzetiségi probléma esetén [...] semleges álláspontot igyekezett elfoglalni. [...] Munkáiban a szlovák etnicitásra való utalás csak nagyon szerény mértékben jelent meg” – hangsúlyozza Miroslav Kmet²⁴. „Miska bácsi” sikereire egyrészt büszke volt a család és a város egyaránt, másrészt az ifjú Endre családjának írt – helyenként meglehetősen tiszteletlen – leveleiben az irigység és a frusztráltság is jól megragadható.²⁵

Öccse, a későbbi id. Zsilinszky Endre (1852–1919) még Andrásként látta meg a napvilágot, ám fiatalkorában a magyarosabb hangzású Endre nevet vette fel, ami nem elhanyagolható adalék a család asszimilációjához.²⁶ A Mihály és az András keresztnévük meglehetősen gyakoriak az alföldi szlovákság körében, becézéseik is jellegzetesek. Így tartja számon a regionális néphagyomány Áchimot is „nos Ondris”-ként („a mi Andrisunk”), míg a Mihály bevett formája a „Miso”.²⁷ Zsilinszky András azonban Endrére váltott és Budapesten végzett egyetemet, ám testvérével ellentétben nem került országos pályára, hanem Kassán, Békéscsabán, majd Szarvason tanított és lapszerkesztőként tevékenykedett. Bekapcsolódott a békéscsabai képviselő-testület munkájába is, továbbá felügyelője lett a helyi evangélikus egyháznak, eleinte egyetértésben Áchimmal, akinek országgyűlési képviselőjelöltjét (Pető Sándort) az 1906-os választásokon támogatta.²⁸ Idősebb Zsilinszky Endrét mindazonáltal a politika helyett elsősorban a modern gazdálkodással kapcsolatos kérdések érdekelték. A Marciháza–Pánd pusztá mentén

23 Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. II. Magyar Királyi Államnyomda, Bp., 1891. 440.

24 *Kmet', M.*: i. m. (21. jz.) 6100.

25 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 54. levél. Alsókubin, 1913. január 22. és 59. levél. Alsókubin, 1914. május 21. Utóbbi levelében nagy öntudattal ír az „uborkafára” felkaptatott Miska bácsiról, hiszen „az unokaöccse, aki véletlenül többre született, mint az egész Miska b. fiele pereputty koplal és nyomorog. Fene egye meg az ilyen polgári karaktert az összes erényeivel!”

26 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 49.

27 Vö. pl. *Závada Pál*: Jadviga párnája. Bp., 1997.

28 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 161–167.

fekvő apai örökséget (165 kat. hold) gyarapítandó 1889 és 1894 közt részt vett „az Arad megyei jószágigazgatóságához tartozó kincstári birtokon, Medgyesháza és Medgyespuszta környékén folyó parcellázásban. [...] A parcellázás révén mintegy 2000 hold, jobbra szikes földterülethez jut, s azon barátjával, az európai híru agrogeológussal, Treitz Péterrel²⁹ szikjavító kísérletekbe” fogott – írja Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszky visszaemlékezései nyomán.³⁰ Id. Zsilinszky „bihari nagybirtokosokkal, Tisza Istvánnal, Tisza Kálmánnal, Markovits Antallal, Lovassy Ferencel együtt egy nagyszabású öntözőréti érdekeltségben vett részt, Nagyvárad alól hatalmas csatornarendszeren át” hozták a birtokra a vizet. Bajcsy-Zsilinszky hangsúlyozza édesapja anyagi lehetőségein túlmutató vállalkozó kedvét, eladósodását és sikertelenségét, s mint fogalmaz: „már korán levontam a tanulságot: könyvből nem lehet gazdálkodni (később jöttem rá, hogy politizálni sem)”.³¹ A családi levelezésnek is visszatérő kérdései a birtok körüli gondok, bérletek, adásvételek és árverezések,³² ám az ügylet további hozadékokkal is bírt: egyrészt a földjóságra terelte a fiatal Endre figyelmét,³³ másrészt a parcellázás által sokszorosára hízott családi földbirtok panama-témaként kerül majd elő 1911 tavaszán és vezet közvetve Áchim L. András halálához. Ezeknél is fontosabb az a „társadalmi pozíció- és presztízvesztés”, mely jelentős mértékben járul hozzá ifj. Zsilinszky Endre „67-es alapozású konzervatív liberális” eszmerendszerének „militarista, fajvédő irányba történő elmozdulásához”.³⁴ Ami id. Zsilinszky Endre személyiségét illeti: még a parasztvezér özvegyének ügyvédje is „demokratikus ember”-nek nevezte a per után kiadott filippikájában (míg fiai már „egészen más világszemlélet hívei”),³⁵ viszont a századelőn gyermekként nála bojtárkodó Sinka István egészen más képet

29 Treitz Péter (1866–1935) agrogeológus. Tanulmányait a magyaróvári gazdasági akadémián végezte. 1890-ben a Földtani Intézetbe került és az agrogeológiai osztály tagjaként megszervezte az ország agrogeológiai felvételét. Foglalkozott a szikes talajok javításával, s ezeken a szülő- és a dohánytermesztés lehetőségeinek tanulmányozásával is. Magyar Életrajzi Lexikon (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>) (a letöltés ideje: 2016. jún. 28.). Vö.: *Treitz Péter–néhai Zsilinszky Endre: A sós és szikes talajok természetrajza és javításuk módozatai*. Stádium, Bp., 1924.

30 *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 12–13.

31 Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 21–22.

32 Így például 1907 elején 69 jármos ökör és 9 csikó árverését hirdették meg „Pánti pusztára”. Budapesti Közlöny 1907. febr. 8. 1. Nyár végén pedig arról lehetett olvasni a Zsilinszky-birtokkal kapcsolatban, hogy „84 400 koronára becsült következő ingóságok, u. m.: lábas jószágok, sertések, bivalyok, cséplőgép, garnitúra, vetőgépek, gazdasági felszerelések, 400 kereszt őszi árpa, 40 boglya gypszéna nyilvános árverésen eladatnak”. Budapesti Közlöny 1907. aug. 29. 7.

33 Az Alsókubinba küldött gimnazista sajnálja, hogy a cséplésnél nem lehet jelen és nem látja a gőzekét. OSZK Kéziratár 28. fond. 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. Alsókubin, 1900. aug. 10.

34 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (= RETÖRKI Archivum). A RETÖRKI Archivumába 2015-ben került be Vigh Károly hagyatéka, amelyben megtalálható néhány Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó dokumentum is. Az iratanyag jelenleg rendezés alatt áll. Az itt idézett, szerző és oldalszám nélküli – vélhetően Borsi Józseftől származó – dolgozat széles körű forráshasználton nyugszik és 1919-ig követi nyomon a családi gazdaság történetét, valamint a későbbi politikai formálódó gondolkodásmódját. (A Zsilinszky család birtokviszonyainak tisztázása ugyanakkor további kutatásokat igényel.)

35 *Fényes Samu*: Az Áchim-per. Fellebbezés a közönséghez. Tevan, Békéscsaba, 1911. 15.

fest róla: „A kastély³⁶ a falu szélén állt, nagy kerttel és hatalmas fákkal. Nekem mesebeli vár volt. [...] A kastély ura Bajcsi-Zsilinszky [!] Endrének az édesapja volt.” Visszaemlékezése – amennyiben azt az önéletrajzi paktum szerint olvassuk³⁷ – közvetett módon a gazdát, vagyis id. Zsilinszky Endrét vádolja a pásztorköltő beteg apjának haláláért, mintvelhogy a munkaképtelen ember helyett hiába dolgozott a család, elbocsátották őket télvíz idején (az apa ezt követően rövidesen meghalt). Ezt a történetet Áchim egyik monográfusa is megerősíti, hozzátéve, hogy a pásztorköltő „élete végéig keserűen panaszkolt” Zsilinszky földesúri kegyetlenségét.³⁸ Noha Sinka érthetően elkeseredett minősítéseit aligha nevezhetjük elfogulatlannak, a nagyfokú asszimilációs készséget mutató Zsilinszky család gazdasági-társadalmi törekvései – és annak kezdeti sikerei – vitathatatlanok. Témánkat illetően fontos, hogy id. Zsilinszky millenniumi publicisztikájában és beszédeiben központi helyen szerepel a fiánál is meghatározó „nemzetfenntartó faj” fogalma és a Szent István-i minta szerinti „örökös, soha meg nem szűnő beolvadás”, mely a magyarságot gyarapítja immáron évszázadokon keresztül.³⁹

Szimbolikusnak mondható, hogy ifj. Zsilinszky Endre éppen a millennium évében iratkozott be a békéscsabai evangélikus gimnáziumba, ahol 1904-ig tanult. Ezeket az éveit főképp Borsi József kiváló dolgozatából ismerjük.⁴⁰ Az intézmény ekkor vált algimnáziumból „Rudolf-Főgimnáziummá” (1897), és új épülettel is gazdagodott (1900), hosszas helyi viszályokat követően és a Zsilinszky család érdekérvényesítő erejétől nem függetlenül.⁴¹ Az erősen szlovák identitású presbité-

36 A marciházi kastélyt 1897 után vette id. Zsilinszky Endre a Világhy családtól, ám alig tíz évet volt a kezén. Vö. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

37 Lejeune szerint az önéletírás „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”. A referencialitás nem a „tényekkel” történő összevetésből, hanem az olvasóval kötött „paktumból” ered, melynek következtében az nem vitatja a leírtak igazságértékét. *Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* L'Harmattan, Bp., 2003. 18.

38 *Molnár József: Áchim L. András élete és halála: 1871–1911.* Püski, Bp., 2002. 322.; *Sinka István: Fekete bojtár vallomásai.* Magyar Élet, Bp., 1942. 35–43. Sinka emlékei nem kerültek be a Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (4. jz.) kötetbe, és nem utalt rá Varga Rózsa sem. *Varga Rózsa: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók. Irodalomtörténeti Közlemények* 67. (1963) 5. sz. 567–580. Pedig a pásztorköltő – aki Nagyszalontán teniszlabdát szedett a későbbi politikusnak – ifjabb Zsilinszky Endréről is megemlékezett: „Bajcsi-Zsilinszky Endrére [!] abból az időből úgy emlékszek, mint fiatal veresképű úrfira, aki mindig vágatva lovagolt. Olyan hatalmasnak éreztem őt akkor, hogy: tán ha megszólítana, előtte földre süllyednék. Hát hogyné! Egy hatalmas földbirtoknak, kastélynak és egy kis félfalunyi cselédségnek az ura, parancsolója, szép csizmában, lovagló ostorral és olyan lovon, ami alig fér a büriben – és egy szegény kommenciós cselédnek a harmadik elemista fia. [...] Ő volt a lovagló úri Magyarország, én meg a népi Magyarország – s a népi oly kicsi volt még akkor, mint amilyen kicsi én voltam. Amíg Endre hajkászta vad lovait a búzaföldeken, nem is sejtette, hogy majorjukban egy cselédlakásban, egy kis cseléd gyerekekben az új népi Magyarország gondolata készül”. *Sinka I.: i. m.* 35–43.

39 Id. Zsilinszky Endrét idézi: Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

40 *Borsi József: Bajcsy-Zsilinszky Endre gimnáziumi tanulóévei Békéscsabán.* Békési Élet (1986) 3. sz. 286–294.

41 *Virág László: A közoktatás évszázadai, 1. rész.* In: *A művelődés évszázadai Békéscsabán i. m.* (11. jz.) 301., 315.

rium a fejlesztésben a csabai tradíciók állami színben jelentkező felszámolását látta. Nem is ok nélkül, hiszen „az egész polgári kulturális rendszer magyar nyelvű volt és elkerülhetetlenül magyarosította a résztvevőket”.⁴² A csabai gimnáziumban a gazdák fiainak aránya általában 40% körül mozgott, a többség kétnyelvű volt (a diákok mintegy negyede beszélt kizárólag magyarul), ám a szlovák nyelvet már nem tanulták.⁴³ Id. Zsilinszky Endre szükségesnek ítélte pótolni ezt a hiányt, és Endre fiát Árva vármegyébe küldte „szlovák szóra” (kevés sikerrel).⁴⁴ A századforduló hangulata az iskolát sem hagyta érintetlenül: 1901-ben a diákok saját kezdeményezésre egy évig csak magyar ruhában jártak. Ebben az időben robbantak be a politikai gondolkodásba azok az elemek (a germán és szláv törekvéseknek ellenállni képes regionális magyar nagyhatalom víziója, a magyar jellem történelemformáló szerepe, Beöthy Zsolt volgai lovása stb.), amelyek majd lebontják a ’67-es liberális alapokat.⁴⁵ Az oktatási anyag klasszikus humanista műveltséget közvetített, meghatározó volt a memoriterek és a vallás tanításának szerepe, de a nyelveket (latin, görög, német, francia) sem hanyagolták el. Endre történelemtanára az 1872-es születésű Balás Ádám, a „Miska” – tehát nem Miso – bácsi lobbizása nyomán létrejött békéscsabai múzeum első igazgatója volt. Magyarország történetét a Baróti Lajos és Csánki Dezső fémjelzte tankönyvből tanulták az első négy osztályban,⁴⁶ negyedikről pedig Varga Ottó könyvéből igyekeztek elsajátítani a világtörténetet.⁴⁷ A diákoknak hetedikben már politikai földrajz órájuk is volt, nyolcadikban pedig heti három óra magyar történelmet tanultak Mangold Lajos könyvéből.⁴⁸ Ezek a kötetek a történetírás elméleti és gyakorlati kérdéseit is érintve a problémafelvető gondolkodásra neveltek. Bajcsy-Zsilinszky későbbi szövegeinek nagy körmondatokból álló, retorikus elemekben bővelkedő klasszikus stílusa innen is eredeztethető.⁴⁹ Az ifjúra oly nagy hatást gyakorló nemzeti irodalomtörténet, romantizált nemzetfogalom és mítoszteremtő nemzetkarakterológia Beöthy Zsolt korszakos művével⁵⁰ volt jelen az iskolában, elsősorban a domináns népnemzeti irodalmi szemlélet szolgálatában. Nemcsak a tananyag követte a korszellemet, a tanári kar is fiatalos

42 *Köteles L.*: i. m. (11. jz.) 28. Az iskolán kívül az ifjú Endre által gyakorta látogatott kaszinót, színházat és vívótermet is ide kell értenünk.

43 *Virág L.*: i. m. (41. jz.) 315–316.

44 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. Alsókubin, 1900. aug. 10. A némettanulást is gimnazista korában kezdte el. „[...] most már a némethez komolyan hozzá fogok.” Uo. 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 1. levél. Békéscsaba, 1903. szept. 17. Endre később, főispáni titkárként panaszkodott hiányos nyelvtudásával kapcsolatban. „Tökéletesen meg fogok tanulni németül” és „tótul” is meg kell úgy-ahogy. (Angol szótárt is kért.) Uo. 50. levél. Alsókubin, 1912. március „nem tudom hanyadika, kedd”.

45 *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának*. Osiris, Bp., 2004. 121–159.

46 *Baróti Lajos–Csánki Dezső*: Magyarország története középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára. Térképekkel és illusztrációkkal. Lampel, Bp., 1897.

47 *Varga Ottó*: Világtörténet a középiskolák számára. Franklin, Bp., 1890–1903. (I. Ókor.)

48 *Mangold Lajos*: A magyarok oknyomozó történelme. Bp., 1883.

49 *Borsi J.*: i. m. (40. jz.) 3.

50 A magyar nemzeti irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. Athenaeum, Bp., 1896.

volt. Az 1874-es születésű lokálpatrióta, függetlenségpárti Rell Lajos doktort mindenképpen érdemes megemlíteni, hiszen ő a magyar és latin tárgyak tanítása mellett az önképzőkör elnöke is volt. Endre 1901–1902-ben már vezetőségi tagként szerepel itt, kapcsolatba kerülve a kiterjedt Áchim familiával. Önképzőkori társa volt többek között Áchim Géza, vagyis a háborús költőként országos hírévé váló Gyóni Géza, aki 1902-ben érettségizett a gimnáziumban. A fiatal Zsilinszky mindvégig kiemelkedő tanulmányi eredményt produkált, egyházi ösztöndíjban részesült és színjelesre érettségizett, s bár felnőtt fejjel nem tartották jó szónoknak, a gimnáziumi évek alatt rendszeresen – és eredményesen⁵¹ – szavalt, végzősként pedig az ünnepség főműsorszámaként felolvashatta a *Deák Ferenc élete és működése* című dolgozatát.⁵² Jelzésértékű, hogy ebben az időben indult gyűjtés az iskolában egy békéscsabai Kossuth-szoborra és a kolozsvári Mátyás- emlékműre. Mindkét történelmi személyiség szemléletformálónak vált a későbbi politikus számára: Mátyás a magyar birodalmi gondolat ultima ratiójaként,⁵³ a kossuthi függetlenségi politika pedig a II. világháború éveitől. Nem meglepő tehát, hogy a későbbi fajvédő politikusnál nyomát sem találjuk a szlovák (tört)identitásnak.⁵⁴

51 Domokos szerint „első volt a szavalóversenyen”. *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 277.

52 Zsilinszky jutalmazott pályamunkái: „Vármegyék szerepe a szabadságharcban és Petőfi a táborban”. A tárgyalt időszak iskolai ünnepei közül az aradi vértanúk (1899), a Kossuth-centenárium (1902–1903), a Rákóczi-évforduló és a Deák-évforduló (1903–1904) emelkedik ki. *Borsi J.*: i. m. (40. jz.) Vigh Károly hagyatékából emellett eddig ismeretlen diákkori dolgozatok is előkerültek. Az egyikben a nyolcadik osztályos fiatalember arról elmélkedik történelmi példák, „népi hősök” segítségével, hogy „míg a külfény, a rang senkit nem tesz nagygyá, jelessé, addig a világnak fel sem tűnő emberek által oly események történnek, melyek az egész emberiségre is jótékony hatással voltak”. A barátságról írt dolgozata szerint ugyanakkor: „keressük tehát a barátságot, de ne a csöcselék között, vagy a jellemtelen és elvtelen emberek körében, hanem a hozzánk hasonló rangú, korú, jellemű és rokonszenvű emberek között, mert az előbbieket között nem találunk barátokat, csak cinkos- és büntársakat”. Néhány további érdekes dolgozat: „A lelkiismeret hatalma”; „Becsüld az öregkort”; „Az elbizott ember önmagában hordja szerencsétlensége okait”; „Csekélynek látszó eszközök Isten kezében nagy dolgokat művelnek”. RETÖRKI Archivum, Vigh Károly hagyaték, Bajcsy-Zsilinszky Endre dokumentumai. – Zsilinszky dolgozatai kapcsán idekíváncozik Zsilinszky Margit egyik 1945 utáni – az állambiztonsági szervek kezére kerülő – levele, mely szerint öccsére úgy emlékezett gimnáziumi magyartanára, mint valaha volt legjobb stilsztájára. Vö. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (Budapest), 2.1 VII/2. (O-8869) – Bajcsy-Zsilinszky Endréné, 173. boríték. Özv. Kocziszkó Mátyásné levele ismeretlennek. Dátum nélkül.

53 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Mátyás király. Athenaeum, Bp., 1939.

54 Zsilinszky korai publicisztikáiban többek között a magyarosításról és az árvai szlovákságról is szót ejtett az államapparátus nevében: „örömmel viszonzozzuk apró tót legénykék magyar köszönését és szeretettel valljuk magunkéinak tót apák magyar érzésű fiát, ha nem is tagadják meg fajtájukat”. Zsilinszky „idegen létére” szívesen tanul szlovákkul – vagyis semmiféle kötődést nem mutat és a nyelvet sem beszéli (ami néhány évtizeddel korábban elképzelhetetlen lett volna Csabán). Budapesti Hírlap 1914. jan. 25. 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok”) Édesanyjához írt 1928-as levelében már „tót disznó”-ról értekezik, kijelentve, hogy nem megy Csabára, mert „nem bírok tótot látni”. OSZK Kézirattár 28. fond, 214. Bajcsy-Zsilinszky Endre édesanyjához 1927–1937. 3. levél. Budapest, 1928. dec. 1. Három évvel később – tehát állítólagos „baloldali fordulata” után – Szeberényi vélt pánszlávizmusát is felelemleti: „minél kevesebb tótot akarok látni, teljesen meglegezem az öreg Szeberényivel. A vén pánszláv legalább addig nem törí a fejét va-

A később jeles Áchim-kutatóvá avanzsáló kortárs, Domokos József szerint Zsilinszky már gimnazistaként „vezérkedő egyéniség volt”, aki tanulmányi eredményeinek, sikeres nyilvános szerepléseinek és nem utolsósorban családi háttérének köszönhetően komoly tekintéllyel rendelkezett diáktársai előtt.⁵⁵

Főhősünk 1904 őszén iratkozott be a kolozsvári egyetem jogi karára.⁵⁶ Az egyetem ezekben az években ellentétes szempontok közt őrlődött. Fejlesztéséhez szüksége volt az állami dotációra, viszont minden áron igyekezett megőrizni függetlenségét. Zsilinszky kedvelt tanára,⁵⁷ Kiss Mór jogtörténész – aki már 1896-ban szabadságszeretetről, függetlenségről és a tanítás szabadságáról elmélkedett – 1904-ben „az egyetem drága kincsének, az önkormányzatnak megoltalmazására tett fogadalmat”. Bár az egyetemi évkönyvek tanúsága szerint Zsilinszky Mihály is rendszeresen tiszteletét tette a tanévnyitókon,⁵⁸ a fenti kérdések már miniszteriális szinten dőltek el. Az építkezéseket főleg Berzeviczy Albert, majd Apponyi Albert kultuszminiszter látogatása gyorsította fel, hogy aztán 1909-ben átadhassák az orvosi kar és az egyetemi könyvtár új épületeit. A nemzetiségi kérdésben kettős politika érvényesült: 1906-ban Moldován Gergely személyében román származású rektora lett az intézménynek, aki megnyitóbeszédében az államhűség mellett tett hitet és a dákoromán kontinuitás elméletét ostorozta. 1908-ban és 1913-ban is eltávolítottak egy-egy nemzetietlennek ítélt román joghallgatót („nemzet ellen való izgatás vétsége” miatt),⁵⁹ a szociális kérdés pedig elsősorban a legkülönbözőbb világnézetű diákegyesületek révén volt napirenden.⁶⁰

lami betyárságon.” OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 1931. márc. 10.

55 Domokos J.: i. m. (20. jz.) 277.

56 Itt ismerkedett meg – többek között – a húszas évek második felétől rá majd nagy hatást gyakorló későbbi újságíróval, Pethő Sándorral (1885–1940) és Hóry Andrással (1883–1971). Utóbbítól a világháború alatt szerez sok hasznos diplomáciai információt. *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 87.; *Talpassy Tibor*: A reggel még várat magára. Gondolat, Bp., 1981. 192.

57 Zsilinszky tanára, Kiss Mór (1857–1945) jogtörténész beszédéről is pozitívan nyilatkozik. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 7. levél. Kolozsvár, 1904. szept. 23. A neves jogtörténész 1904-es hazafias tanévmegnyitó beszéde az elmélet és a gyakorlat harmonizálásának szükségességét hirdette. Beszédek, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1904/5. tanévi rektora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1904. évi szeptember 18.-án tartattak. Kolozsvár, 1904. 169–181. Egy évre rá leköszönőbeszédében arról értekezett, hogy „az egyetem is szakadatlan változásokban nyilvánuló fejlődésnek alávetett élő organizmus, melyre szüntelenül hatást gyakorolnak az őt körülvevő külső világ elemei és fejlődését üdvösen, avagy károsan befolyásolhatják”. Beszédek (1905) i. m. (20. jz.) 6. A társadalmat élő organizmusnak tekintő biológiai metafora Zsilinszkyknél visszatérő elem.

58 Vö. Beszédek (1904) i. m. (57. jz.) 43. és Beszédek (1905) i. m. (20. jz.) 38–41.

59 Márki Sándor: A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem története. 1872—1922. Városi Nyomda, Szeged, 1922. 63., 84–85., 95.

60 Borsi József szerint a nacionalista „új szellem megmutatkozott abban is, hogy a tanügyi kormányzat mind egyértelműbben támogatta az egyetemi hallgatók nacionalista és klerikális egyesületeit (Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör)”. *Borsi József*: Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről. Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 42. Tompa Andrea ugyanakkor az Egyetemi Kört kifejezetten szabadgondolkodású, a szocialista tanok iránt élenként érdeklődő műhelyként ábrá-

Zsilinszky számára komoly léptékváltás volt a békéscsabai viszonyoknál jóval polgáriasultabb közeg.⁶¹ Eleinte meglehetősen félszeg lehetett, szüleinek írt levelei szerint társasági élet helyett nemzetgazdasági tárgyú köteteket forgatott és Széchenyi: *Kelet Népet* olvasta.⁶² Első zsengeit is a legnagyobb magyarról írta, s jelentette meg a *Békésmegyei Közlöny* hasábjain. Ideálja a korabeli függetlenségi közhangulatban már-már a későbbi Bajcsy-Zsilinszky magányos harcait idéző kiállítás volt.⁶³ Széchenyit, vagyis a „genie”-t hívja segítségül az alkotmányos válságban, amikor az „emberek ujjongnak a felhőgomolynak, mert hátha megtisztítja a levegőt a vihar. Csak az nem jut az eszükbe, hogy mit használ a tiszta levegő a vetésnek, ha elverte a jég.” Figyelemreméltó, hogy már első cikkeiben fellelhető három olyan alapvetés, amelyektől haláláig nem tágitott. Ilyen az államalkotó „ezeréves magyar nemzet” eszméje, a politikai ellentábor diabolizálása („demagógia”, „képmutatás”, rosszakarat”, „démonok”) és a történelmi argumentáció.⁶⁴ A történelemformáló államférfiakra hivatkozó fiatal Zsilinszky tömegellenes („a tömeg nem alkot”),⁶⁵ határozottan konzervatív („az államrend élő organizmus és semmiféle szervezet rohamosan, egyszerre ki nem alakulhat”),⁶⁶ ugyanakkor feltűnően dialektikus gondolkodású: „állami és társadalmi szervezet az a gép, mely az egyének szellemi, fizikai és erkölcsi erejét nemzeti erővé, az egyének munkaenergiáját nemzeti munkává alakítja át”.⁶⁷ Idealisztikus – ugyanakkor a későbbi fajvédő „nemzeti egység”-et⁶⁸ előlegező – elképzelése szerint egy pártok feletti (konzervatív) Széchenyi Szövetség közös nevezője lehetne a különböző világnézetű embereknek, vagyis „összekötő kapcsa minden magyarnak”.⁶⁹ Ami a konkrét politikai krédót illeti, a koalíciós időszakban Zsilinszky dacosan Tisza-párti: a „geszti vasember” melletti hitvallásában olyan „fényes” és „produktív” harminc évről értekezik a dualizmus kapcsán, melyhez fogható nem ismer Európa újkori történelme.⁷⁰ Tisza politikai ellenfeleit – mind a „darabontokat”, mind a negyvennyolcso-

zolja. *Tompa Andrea*: Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben. Pesti Kalligram, Bp., 2013., különösen 24–33., 55–56., 109–116. (A szépirodalmi munkát kiterjedt forrásfeldolgozás előzte meg.)

61 A színházi viszonyokat illetően nincsen megelégedve: „a csabai színvonalán van a társulat” – írja haza. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. Kolozsvár és az egyetem századelős viszonyaihoz, összetett problémáihoz ld.: *Tompa A.*: i. m. (60. jz.).

62 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 6. levél. 1904. szept. 13.; uo. 9. levél. Kolozsvár, 1904. nov. 11. Még 1905-ben is a „rideg Kolozsvárról” értekezik. Uo. 17. levél. Kolozsvár, 1905. máj. 5.

63 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 277–278.

64 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Írás a cenki halotról. *Békésmegyei Közlöny* 1905. júl. 25. 1–2.

65 *Uő*: Egy szerény ötlet I. *Békésmegyei Közlöny* 1905. nov. 23. 1–2.

66 *Uő*: Írás a cenki halotról. *Békésmegyei Közlöny* 1905. júl. 25. 1–2.

67 *Uő*: Egy szerény ötlet II. *Békésmegyei Közlöny* 1905. dec. 2. 1–2.

68 Ld.: *Gyurgyák J.*: i. m. (6. jz.) 109–110.

69 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Egy szerény ötlet III. *Békésmegyei Közlöny* 1905. dec. 7. 1–2.

70 *Ifj. Z. E.*: Epilógus a szabadelvű párt halálához. *Szabadság* 1906. ápr. 22. 2–3. Később ez a kép jóval cizelláltabb lesz. A II. világháború idején Bajcsy-Zsilinszky a dualizmust már csupán nemzeti minimumként, fejlesztendő kompromisszumként értékeli és 1880-tól kifejezetten romlásról értekezik. Vö. „Tisza István hatalmas magyar volt. Szinte Jókai-regénybe illő hős”, ám „az ezer-

kat – a későbbi politikus öntudatával oktatja a tizenéves ifjú: „Nem józan, nem hazafias dolog az önálló hadseregért fölládozni gazdasági érdekeinket, s az általános választói jogért minden nemzeti állam legmélyebben fekvő alapját: az állam alkotó faj hegemoniáját.”⁷¹

Zsilinszky jogászok helyett bölcsészek és orvosok társaságát keresi, Timon Ákos jogtörténetéről⁷² viszont elismerően nyilatkozik, mivel az „igen szépen domborítja ki a magyar alkotmány önálló voltát”.⁷³ A magyar alkotmány és a jog történeti szemlélete a későbbiek során is meghatározó lesz politikai gondolkodásában, Timon hatása pedig egyik utolsó kéziratában is kimutatható.⁷⁴ Visszaemlékezései szerint „ezekben az években aránylag kevés könyvet olvastam, inkább a szememet és az érzéseimet nyitottam ki az emberi világ nagyobb dolgai felé. Sőt egy kis enyhe kételkedést, majdnem ellenszenvet is szívtam magamba diákéveim alatt a könyvek és a betű túlzott kultusza irányában, mert láttam szegény édesapám valóban nagystílú, és óriási tudományos apparátussal dolgozó gazdálkodását s annak vajmi gyönge anyagi eredményeit.” Ami politikai meggyőződését illeti, úgy emlékezik, „egyetemi éveimben szilárdan 67-es maradtam, ebbéli meggyőződésemben megerősödtem németországi – lipcei és heidelbergi – diákéveim alatt, ahol fölébredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim”. Pártállása ugyanakkor nem akadályozta meg, hogy „kuruc ember”-ként méltassa Apáthy István⁷⁵ leköszönő rektort, aki a függetlenség és az önkormányzat fontosságát hangsúlyozta, valamint az álla-

---

éves magyar politikai eszmeanyagon nem tudott uralkodni e hatalmas Tisza. [...] Siralmasan merev volt a dualizmus kérdésében” és érzéketlen volt szeretett parasztsága iránt, vagyis elmulasztotta a magyarságot megerősítő földreformot, ami Bajcsy-Zsilinszky értelmezésében az összeomlás gátja lehetett volna. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában.* Gergely, Bp., 1941. 306–307.

71 *Ifj. Zsilinszky Endre: Egy szerény ötlet* II. i. m. (67. jz.) 1–2.

72 Alighanem erről a több kiadást megért kötetéről van szó: *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet* tekintettel a nyugati államok fejlődésére. Hornyánszky, Bp., 1903. Timonról megemlékezik a *Szekfü-levélben* is, mint arról a jogtörténészről, „aki először nevezte Werbőczy gyönyörű, világos és örök érvényű jogmagyarázatát a Szent Korona tanának”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 38.

73 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. *Ifj. Zsilinszky Endre* szüleihez, 1900–1918. 11. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 11.

74 Ahogyan erre már Tilkovszky Loránt felhívta a figyelmet. *Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre* 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdéstről és Magyarország belső föderalizálásáról. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1986. (Baranyai Levéltári Füzetek 95.) 671.

75 Apáthy István (1863–1922) zoológus, az MTA levelező tagja. Politikai pályájának kezdetén, 1905-ben az Általános Titkos Választójog Liga egyik elnöke volt. 1907-ben Apáthy csoportjának kiválása okozta a Társadalomtudományi Társaság kettészakadását. Jászi és Apáthy kapcsolata később normalizálódott. *Litván György: Jászi Oszkár.* Osiris, Bp., 2003. 54., 64., 67., 84., 465. Zsilinszky vonatkozó levele: OSZK Kézirattár 28. fond, 178. *Ifj. Zsilinszky Endre* szüleihez, 1900–1918. 8. levél. Kolozsvár, 1904. szept. 23. Ebben az időszakban tanított Kolozsvárott a polgári radikalizmus meghatározó alakja, Somló Bódog is, rá azonban nincsen adat Zsilinszky leveleiben. Somló az 1902/1903-as tanévtől magántanárként tanított, 1905-től jogbölcséletet és tételes nemzetközi jogot oktatott egyetemi tanárként, a ny. rendes tanári címet pedig 1909-ben nyerte el. *Márki S.: i. m.* (59. jz.) 168., 173. és Jászi Oszkár válogatott levelei. Szerk. Litván György–Varga F. János. Bp., 1991. 41.

mi függés csökkentését sürgette a századelős felsőoktatásbeli konfliktusokat is érintő beszédében. Apáthy egyébként meglehetősen népszerű volt a hallgatóság körében, még fáklyásmeneteket is szerveztek védelmében.⁷⁶ Az egyik ilyen alkalommal Zsilinszky Hock Jánost⁷⁷ marasztalta el „sátánképű, aranyszájú csuhás”-ként, egy másik szónokot pedig azért vont kérdőre, hogyan „mert nyomorult aulikus csuhás hazafiságról beszélni!”. A kolozsvári egyetem román nemzetiségű hallgatóira tekintettel megjegyzi: „igazán szégyellem magam az oláh fiúk előtt akik képelem jó véleménnyel vannak ezek utána a magyar parlamentről.”⁷⁸

1905 elején iratkozott be Zsilinszky a protestáns egyetemisták Bethlen Körébe és az Egyetemi Körbe, majd 1906-ban a Luther Kör tagja is lett. Ebben az időben már tanult angolul és beiratkozott a bölcsészkar történelmi óráira is.⁷⁹ Utóbbi tette meghatározónak bizonyult, mivel még 1942-ben is nagy tisztelettel emlékezett meg Márki Sándor történelemtudósról, akinek művei tiszteletben tartották „a nemzet géniuszát, a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét, a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét”.⁸⁰ A függetlenségpárti Márki érdeklődésének középpontjában a társadalmi mozgalmak, jelenségek és a művelődéstörténet álltak, és „népi sarjként” komoly karriert befutva a romantikus-nacionalista-függetlenségi vonulat (Horváth Mihály – Thaly Kálmán – Márki Sándor – Rugonfalvi Kiss István) egyik emblematisz alakjává vált. Felfogása szerint a múlt nemes tanulságait kamatoztatni kell a jelenben, vagyis a „tanító, pragmatikus történelem” mellett tört lándzsát (hasonlóképp, mint Bajcsy-Zsilinszky, például Szekfüvel folytatott vitájában). Márki ugyanakkor érzékeny volt a gyermekkorából jól ismert népi-paraszti világ iránt is, így Dózsa Györgyöt sem lázadó parasztvezérként, hanem a demokrácia úttörőjeként értékelte egyik művében. Dolgozatának bírálói – köztük Zsilinszky Mihály – felforgatónak értékelték munkáját.⁸¹ Demokratizmusa azonban nem vonatkozott mindenkire. 1912-es hitvallása szerint korbáccsal kell kiűzni a haza ellenségeit, akik „a történelem és annak hazafias szelleme, nemzeti iránya ellen izgatnak”⁸² – ez a tétel pedig már a fajvédő Zsilinszky „kályhán költött boes-

76 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 10. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 5.

77 Hock János (1859–1936) katolikus pap, politikus és író, a Nemzeti Tanács elnöke 1918-ban. 1905-ben Bánffy Dezső híveként „Kecskemét város alsó kerülete választotta meg képviselővé”. Sturm-féle országgyűlési almanach i. m. (22. jz.) 297–298.

78 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 16. levél. Kolozsvár, 1905. márc. 26.

79 Uo. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. és 21. levél. Kolozsvár, 1905. okt. 26.; *Borsi J.*: Egyetemi évek i. m. (60. jz.) 43.

80 *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténelemhez való viszonyáról. Századok 105. (1971) 972. Könnyen lehet, hogy Márki ismerve a családot (Zsilinszky Lajost és Mihályt) már eleve külön figyelemmel volt Endre iránt. Erdész Ádám szíves közlése. Vö. Márki Sándor naplói. I. 1873–1892. Szerk. Erdész Ádám. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2015.

81 *Paksa Rudolf*: Márki Sándor. Korunk 22. (2011) 5. sz. 60–65.

82 *Márki Sándor: A történelem magyar szelleme*. Stief, Kolozsvár, 1912. 7.

koros imperializmus” tételére rímel.⁸³ Márki emellett a turanisták népes táborát is erősítette,⁸⁴ mely gondolat haláláig elkísérte tanítványát.

A fiatal joghallgató a darabontkormány idején éjszakába nyúló politikai vitákban vesz részt és a köztéri politikával is megismerkedik (tüntetésekkel, lovasrohakkal és bombákkal).⁸⁵ Maradandó hatással lesz rá Nietzsche, akinek Übermensch-tézisét Tisza Istvánban perszonalifikálja és a tömegek csordaszellemét hangsúlyozza.⁸⁶ Sokirányú tájékozódását mutatja, hogy ezzel egy időben, 1906 tavaszán közgazdasági pályázatot ad be *A szocializmus és a nagytőke* címmel. Jelígének a beszédes „Súrlódás nélkül nincs mozgás a természetben, küzdelem nélkül nincs fejlődés a társadalomban” címet választotta. „A pályázatokat Navratil Ákos professzor bírálta el, akiről Zsilinszky már korábban is nagy tisztelettel írt, igazi modern tudósnek tartotta.”⁸⁷ A munka háttéréről az egyetemi értesítő értékelése tudósít,⁸⁸ rámutatva, hogy főképp két, eltérő szellemiségű könyvön alapszik: egyrészt a liberális közgazdász Paul Leroy-Beaulieu magyarul is megjelent *Az új szocializmus és annak bírálata* című művén, másrészt Albert Schäffle német közgazdász, szociológus *Die Quintessenz des Socialismus* című művén.

Leroy-Beaulieu kifejezetten kritikus a tudományos szocializmus iránt, mivel véleménye szerint nem lehet kibékíteni, egyesíteni a társadalmi ellentéteket. Jellegzetes metaforája szerint „a természettudós megvizsgálja az emberi szervezetet, létezésének feltételeiről számot vet; elemzi a szervek működését és kölcsönös viszonyait, és gyermekes foglalkozásnak tartaná egy tökéletesebb szervezetről ábrándozni”. Bár a liberális gazdaságpolitika lepergett Zsilinszkyról, a magángazdaságokat történetileg kialakult szükségszerűségként bemutató, kollektívizmustól óvó részek végső soron a paraszti kisbirtokok melletti érvként is hathattak. Ráadásul Zsilinszky éppen emiatt kapott dorgáló sorokat Navratiltól, mivel egy helyütt azt állította, hogy a történelmi fejlődés a latifundiumoktól a kisbirtok felé mutat.⁸⁹ Ami a birtokpolitikát illeti, Leroy-Beaulieu szerint a társadalmi fejlődés meghaladta a közös birtoklást, vagyis a föld államosítása igazságtalan lenne. A demokra-

83 *Zsilinszky Endre: Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz.* Stádium, Bp., 1924. 13.

84 *Márki Sándor: A turáni népek története.* Turáni Társaság, Bp., 1922. 14. Hasonló okfejtés: *Uő: Kapcsolatok a turáni népek történetével.* Turáni Társaság, Bp., 1922.

85 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. és 21. levél. Kolozsvár, 1905. okt. 26., valamint 22. levél. Kolozsvár, 1905. nov. 7.

86 „Ma tartott egy gimnáziumi igazgató [...] érdekes felolvasást Nietzschéről s ez az örült filozófus olyan szent igazat mond, mikor azt állítja, hogy az emberek legnagyobb tömege abba a kategóriába sorolható, melyet »csorda«-nak nevez, ezek a társadalom kerekei [...] a csorda nem érdemli meg a Tisza-féle übermenscheket.” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 26. levél. Kolozsvár, 1906. ápr. 22.

87 *Borsi J.: Egyetemi évek i. m. (60. jz.)* 44.

88 *Beszédek (1905) i. m. (20. jz.)* 59–68.

89 Annál nagyobb volt az elégtétel Jaffé professzornál Heidelbergben, aki megvédte álláspontját az egyébként általa tisztelt Navratillal szemben. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 32. levél. Heidelberg, 1907. júl. 12.

tikus szellem csorbította a földbirtokosokban a felelősség érzetét, a parasztkban pedig az engedelmességét, ami nagy baj szerinte. E nézetében a harmincas években már aligha osztozott Bajcsy-Zsilinszky,⁹⁰ Leroy-Beaulieu azon tétele viszont, miszerint minél jobban erősödik a parlamentarizmus és a demokratizmus, annál alkalmatlanabb lesz az állam ellátni a szerepét,⁹¹ egyezik a magyar politikus-publicista húszas évekbeli felfogásával.⁹²

Leroy-Beaulieu meglehetősen lekicsinylően beszélt Schäffle „könyvecskéjéről”, ám az egykori osztrák kereskedelmi miniszter már csak fő művének, az organikus szociológiai iskola egyik alapmunkájának (*Bau und Leben des socialen Körpers*) négy kötete miatt sem intézhető el egy kézlegyintéssel.⁹³ A Zsilinszky által olvasott, először 1874-ben megjelent *Die Quintessenz* sem volt sikertelen munka, amit jelez, hogy a magyar fordításig (1911) 14 kiadást ért meg. Bár a szerző nem szocialista, a közgazdasági fókuszú munkát kimért, elfogulatlan hangnem jellemzi, reformokat javasolva igyekszik gazdasági kérdések felé terelni a szocialista teoretikusokat. Zsilinszkynek még a húszas években is igen megértő szocializmuskritikája részben ide vezethető vissza, de a társadalom Leroy-Beaulieu-nál is megfigyelhető, biológiai szervezatként történő felfogása és a szocialista érték-elmélet revíziója is kimutatható hatást gyakorolt rá.⁹⁴ Schäffle meggyőzően érvel a használati érték és az érdekeltté tétel fontossága mellett, de a „vadhajtások” (kommunistikus gyermeknevelés, vallásgyűlölet stb.) társadalmi népszerűtlenségére is rámutat. Antiszemita klisék nélkül hozza példa gyanánt a Rothschildokat, Marxot és Lassalle-t arra a már a kortársak által is érzékelt látszatellentmondásra, miszerint soha ilyen súlyos támadás a pénzarisztokráciát – benne a zsidóságot – nem érte, mint a szocializmus részéről, melynek terjesztői nagyrészt a zsidóság köréből verbuválódnak. A spekulatív kereskedelem megszűnése a sajtó gazdasági korrupciójának is véget vetne, ahol szintén a zsidók dominálnak, csakúgy, mint a börzén – vallják a „szocializmus izraelitái”. Schäffle alighanem sajnálkozna a kapitalizmus efféle megszűnésén és pusztulásról beszél,⁹⁵ a fiatal Zsilinszkyben azonban vélhetően kevésbé cizelláltan rakódott le az egykori osztrák miniszter gondolatmenete.

90 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Egyetlen út a magyar paraszt. Kelet Népe, Bp., 1938.

91 *Leroy-Beaulieu*: Az új socializmus és annak bírálata. Ford. Sasvári Ármin. MTA, Bp., 1888. 10., 228., 170–231.

92 Vö. a „rég, dohos magyar álpármentarizmus” vélt újræledéséról írtakat: *Zsilinszky E.*: Újévi nyílt levél i. m. (83. jz.) Zsilinszky ebben a nyílt levélben ad számot derecskei híveinek a kormánypártból való kilépésról és a fajvédő párt megalakításának okairól.

93 *Albert Schæffle*: *Bau und Leben des socialen Körpers*. Laupp, Tübingen, 1896.

94 Az értékelmélet alapvetése szerint egy áru értékét az előállításához szükséges munkaidő határozza meg (a kereslet helyett) a tőkés rendben. Schæffle szocialista berkekben meglehetősen népszerűtlen tézise azonban felveti, hogy ennek nemcsak a kapitalizmusban, de a kollektív termelés idején is érvényesülnie kellene. *Albert Schæffle*: A szocializmus alapvető tanításai. Ford. és bev. Ipolyi Tamás. Lampel, Bp., 1911. 1–5. Zsilinszky Heidelbergben is ezt a témát választotta szemináriumi dolgozatának témájául. OSZK Kézirtár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31.

95 *Albert Schæffle*: *Die Quintessenz des Sozialismus*. Perthes, Gotha, 1885. 5–41.

A szakzsűri a hatvanoldalas dolgozatért végül megosztott pályadíjban részesítette „Zsilinszky Edé”-t.⁹⁶

Fontos állomás a Németországban eltöltött két szemeszter (1906 – Lipcse; 1907 – Heidelberg) is, mivel hazai összehasonlításokkal teletűzdelt leveleiben és újságcikkeiben – hasonlóan Kodolányi finnországi útirajzaihoz⁹⁷ – egy imaginárius külföldi minta fénytörésében mond ítéletet Magyarországról: „Minél jobban figyelem a német világot, annál tisztábban látom önmagammat és önmagunkat. A saját nyomorúságunkat.”⁹⁸ A békéscsabai ifjút egyszerre nyűgözi le az igazságügyi palota monumentalitása, az egyetem felszereltsége, valamint Bismarck és Goethe szelleme.⁹⁹ Már ekkor igen gyakorlatias szempontrendszere szerint a németnél eredetibbként elismert francia és angol szellem a német akarat által tudja a legkimagaslóbb eredményeket produkálni. Az egyéneként középszerű németekből kirajzolódó németiség a szilárd akarat, az erkölcsösség, a rend- és munkaszeretet révén nyeri el szimpátiáját („mint nemzet, a német a legnagyobb”).¹⁰⁰ Zsilinszky Németországban ismerkedett meg a két későbbi fajvédőre, Bangha Bélára és Lendvai Istvánra is hatást gyakorló¹⁰¹ Werner Sombarttal, és meg is vette „a legnevesebb mai német szocialistának a könyvét”, mely komoly hatást gyakorolt rá.¹⁰² A korában rendkívül népszerű, sok híron játszó – a marxizmustól induló, de a Harmadik Birodalomban is aktív – szociológus-közgazdász¹⁰³ szerint a szocializmus az elmélet, a szociális mozgalom pedig a tett. Zsilinszky Schäffle szellemében leszögezi: a szociális, sőt a szocialista mozgalom és maga az osztályharc is törvényszerű reakció („mint a zivatar a fülledt levegőben”) a kapitalizmusra, ám ez nem jelent szükségszerűen doktrinerséget vagy erőszakot, mivel az organikusan fejlődő társadalomban törekedni kell kompromisszumokra és a szociális reformra. Ez a meglátás illeti Zsilinszky konzervatív társadalomszemléletéhez:¹⁰⁴ másfél évtized múlva

96 Beszédék (1905) i. m. (20. jz.) 68.

97 *Váradai Ildikó*: A parasztpolgárosodás „fenn útja”. Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2010.

98 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Egy magyar lipcsei naplójából. Szabadság 1907. jan. 2. 1–2.

99 *Uő*: Egy magyar lipcsei naplójából. Szabadság 1907. jan. 23. 1–2.

100 *Uő*: Egy magyar lipcsei naplójából. Szabadság 1907. jan. 25. 1–2. Öt évvel későbbi megfogalmazásában: „A germán szellem nehézsége, dús fantáziája, mély érzésvilága, naivsága, előkelő férfiasága, könnyeken át mosolygó humora közelebb áll fajunk pszichéjéhez, mint a graciózusabb, de kisebb lendületű gall-román szellem!” *Desztuktivizmus és konzervatívizmus*. Budapesti Hírlap 1912. júl. 27. 3.

101 *Gyurgyák J.*: i. m. (6. jz.) 79., 160.

102 OSZK Kézirattár 28. fond. 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 28. levél. Lipcse, 1907. február 2.; *Werner Sombart*: Sozialismus und soziale Bewegung. Fischer, Jena, 1896.

103 *Jürgen Kuczynski*: Sombart, Werner. http://www.encyclopedia.com/topic/Werner_Sombart.aspx (a letöltés ideje: 2015. nov. 19.)

104 Viszont Sombart sovínisztáellenes „kulturális hazafisága” lepergett Zsilinszkyról. Vö. *Werner Sombart*: A szocializmus és a szociális mozgalom. Ford. Vezsenyi Béla. Grill, Bp., 1908. Idézet 235. Zsilinszky egyedi tapasztalatai ugyanakkor már ekkor sem mindig harmonizáltak általánosító ítéleteivel. Tanulmányútján egy személyes élmény kapcsán arról értekezett, hogy a német „alldeutsch” „utálatosabb fajta a mi sovínisztáinknál”, mert míg a magyarok korgó gyomorral

is hivatkozza Sombartot – igaz egy másik, fajvédelmi szempontból érdekesebbnek ítélt írását.¹⁰⁵

Az ifjú jogásznövendék Lipcsében hallgatta többek között Wilhelm Wundtot, „Európának ezidő szerint talán legnagyobb filozófusát” és Karl Büchert, aki „szintén világhírű ember [...] mint közgazdasági politikus”. Wundt a korban rendkívül népszerű néplélektani kutatások úttörőjeként a történelmet a különböző nemzeti karakterekből kiindulva tartotta értelmezhetőnek, mely felfogás nemcsak Zsilinszky életművében, de a professzort szintén Lipcsében hallgató Karácsony Sándor pályáján is kimutatható.¹⁰⁶ Ám a tanárokon túlmenően egy eszméletű barátság¹⁰⁷ és az egyetemi szellemiség is magával ragadta a fiatalembert. Mint fent idézett levélben megjegyzi, egyházjogprofesszoránál a szász király is hospitált, de „ez itt nem is valami különös jelenség: nem is nagyon éljenezték, mikor bejött az egyetem épületébe; aztán beült szépen a padokba mint más közönséges ember”. Emellett a technikai vívmányok is mély nyomokat hagytak Zsilinszkyben, aki tanulmányutakon is tájékozódhatott, megismerve például a német mezőgazdaság széles körű villamosítását. Konklúziója: „Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen.”¹⁰⁸ Bonnban és Bochum környékén mezőgazdasági termelő-, fogyasztó- és hitelszövetkezeteket látogatott meg, de még ennél is kontrasztosabb számára a biológiai laboratóriummal felszerelt, oltóanyagokkal, tápanyag- és trágyázásfejlesztéssel, növénybetegségekkel és -nemesítéssel foglalkozó gazdasági szakiskola. A Ruhr-vidéken a duisburgi kikötő és az esseni Krupp-művek hatottak rá elsősorban. Az otthon tapasztaltakkal szemben oly kontrasztos technikai fejlettség mellett a munka- és lakáskörülmények, illetve a munkásbiztosítás eszméletű hatásáról szólt részletesebben leveleiben – és 35 évvel későbbi politikai vitáirátában.¹⁰⁹ A későbbi politikus és sajtószervező zszurnalisztikai szemináriumot is hallgatott egy magyarbarát professzornál, aki elvitte a *Frank-*

áhitoznak, addig a német jóllakottan is éhes. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31.

105 Vö. *Werner Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben.* Duncker, Leipzig, 1911. Hivatkozza: *Zsilinszky Endre: Nemzeti újjászületés és a sajtó.* Táltos, Bp., 1920. 26., 68.

106 Vö. *Trencsényi Balázs: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum, Bp., 2011. 51., 376–384.

107 Lipcsében ismerkedett meg a csupán 27 éves, ám máris neves mérnökkel, Groffits Gáborral. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

108 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 30. levél. Lipcse, 1907. márc. 2. Hasonló módon rácsodálkozik egy német kisváros polgármesterének egy volt munkással közösen megtartott beszédére is. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 3. levél. 1907. máj. 27.

109 Németországban „fölbredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim: egy rajnai diáktanulmányút, az esseni Krupp-művek és az ottani munkásviszonyok látása elég impulzust adott munkás vonatkozásban, a németországi mezőgazdasági, főleg pedig a bonni mezőgazdasági főiskola tevékenységének bemutatása, valamint dániai utam, földművelési vonatkozásban”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 20–21. Dániában többféle népegyetemet, mezőgazdasági intézetet és múzeumot, szövetségi tejgazdaságot és közgazdasági intézményt látogatott meg. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 2. levél. Kopenhága, 1907. ápr. 18.

furter Zeitung nyomdájába és a Zaringia Burschenschaft összejövetelére, ahol „iszonyú gaudiummal” fogadták a magyar vendégdiákokat.¹¹⁰ Ez nem tekinthető mellékes mozzanatnak, ha ismerjük Zsilinszky 1919 utáni szimpátiáját a magyarországi bajtársi szövetségek iránt,¹¹¹ illetve nosztalgikus visszaemlékezését a Németországban tapasztaltakra: „Szabályszerűen masszába fejlődtek fel a Volkshaus előtt. S egyszerre, mint az ézengés csattant fel a hatalmas dal »Es braust ein Ruf wie Donnerhall«. Aztán pedig a »Deutschland, Deutschland über alles«. Nem úgy hangzott, mint a mi diáktüntetéseinken szokott [...]. A német diákok roppant tömege, mint egyetlen óriás kórus énekelt és közben ökölbe szorított kézzel verték – egyelőre csak a levegőt.”¹¹²

Hazaérkezve az igen beteges¹¹³ fiatalember sikeresen ledoktorált,¹¹⁴ majd balatonfüredi kúrát vett,¹¹⁵ hogy aztán „egyéves önkéntesnek”¹¹⁶ álljon a bécsi 1. k. u. k. huszárezrednél. Mindez nem volt különösebben meglepő a korban, hiszen a megcélzott tartalékos tiszt rang népszerű volt a társadalom középső rétegeiben, ami az iskolázott polgári elemek, a nemzetiségek, valamint a zsidóság megjelenését eredményezte a hadi iskolákban. Jelzésértékű ellenben, hogy fia előmeneteléhez id. Zsilinszky Endrének 6000 koronás bankhitelt kellett felvennie.¹¹⁷ A tiszt presztízs fénykorában – vagyis 1890 és 1914 közt – a lovasság tisztikara döntően már középosztálybeli volt, bár épp a huszárönkénteseknél maradt domináns a ne-

110 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 32. levél. Heidelberg, 1907. júl. 12.

111 Az egyetemi és főiskolai diákság „csodálatos [...] kibontakozása” üdvös és támogatandó. *Zsilinszky E.: Újévi nyílt levél i. m. (83. jz.) 17. Vö. Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban. Attraktor, Mária-besnyő, 2012. 159–160., 194.*

112 *Zsilinszky E.: Militarizmus – pacifizmus i. m. (3. jz.) 30–31.*

113 Az életét végigkísérő gyomor bajai Kolozsvárott kezdődtek 1907-ben. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 35. levél. Kolozsvár, 1907. okt. 14. és 36. levél. Kolozsvár, 1907. dec. 15.

114 Ifj. Zsilinszky Endre 1908-ban nyert államtudományi doktori oklevelet, 1909-ben pedig jogtudományit. Beszéd, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1908/9. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1908. évi szeptember 27.-én tartattak. Kolozsvár, 1908. 65. és Beszéd, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1909/10. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1909. évi szeptember 19.-én tartattak. Kolozsvár, 1909. 102.

115 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 39–40. levél. 1909. aug. 13. és 1909. aug. 31. Míg Balatonfüreden vastagbélhurutot állapítottak meg nála, 1916-ban Temesváron ehhez már fekély is párosult. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.) (Zsilinszkyt gyomorbántalmi élete végéig keserítették.)

116 „Az »egyéves önkéntes« ugyanolyan sorozott katona volt, mint bármely más újonc, de számos kiváltságot élvezett, s csakis őt vették fel a tiszt iskolára. Mihelyst bevégezte rövid kiképzési idejét, az »önkéntes« rendszerint hadapród őrmesternek nevezték ki, s minden esélye megvolt rá, hogy három év múlva zászlóssá, később pedig tartalékos hadnaggyá léptessék elő.” Ezt követően egy különleges tanfolyammal válhatott hivatásos tisztté. *Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Gondolat, Bp., 1993. 116.*

117 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

mesi háttér, vagyis ez az igen költséges fegyvernem sokat megőrzött eredendő arisztokratikusságából.¹¹⁸ Zsilinszky „önkéntes” időszaka (1909–1910) szempontból azért érdekes, mert egy eddig különösebb figyelemre nem méltatott afférja bepillantást enged gondolkodásmódjába. Az esemény ráadásul alapvetően befolyásolhatta lelkiállapotát – lehet, személyiségét is –, ami viszont már az 1911-es Áchim-ügy miatt sem mellékes. Az esetről monográfiája ekképp számol be: bár Endre „nagy örömmel és odaadással kezdi önkéntesi kiképzését, balszerencséjére – és heves vérű természetéből adódóan – már az első hetekben kellemetlen afférja támad egy osztrák önkéntessel”.¹¹⁹ A szerző által is idézett családi levelezés és a bécsi katonai levéltár jóvoltából azonban mélyebben rekonstruálható az eseménysor. Endre fiuk 1909. november 1-jén kelt leveléből értesülhetek szülei, hogy gyermekük felpofozott „egy zsidó huszárönkéntest, aki a Lichtschein hangzatos névre hallgat. [...] A zsidó a legarcátlanabb firma az Abteilungban. [...] A legkisebb sértést sem tűrhetem el senkitől sem de legkevésbé egy nyúlboröstől” – tette hozzá, korábbi leveleiben nem tapasztalt hévvel. A konfliktusnak prózai oka volt: a Zsilinszky által nagyon kedvelt névtorzítással „Lichtschwein”-ként aposztrofált illető vele és „egy másik keresztény önkéntessel szemben” is „szemtelenkedett”, őt ráadásul „közönséges fráternek” nevezte. Ez a ma már nevetségesnek tűnő indok az osztrák–magyar „Tartalékos Tisztek Útmutatója” szerint a becsületsértés minősített esete volt. A korabeli katonai törvénykönyvek a tisztek jogaként és kötelességeként szabályozták párbajképtelen sértő esetén a sértést helyben – szolgálati pisztollyal vagy karddal – megtorló „becsületbeli önvédelmet” (*Ehrennotwehr*), illetve a párbajt (*Rencontre* vagy *Zweikampf*), ha a sértés „úriembertől” érkezett. A tiszti becsület elvesztése (*Gefährdung der Standesehre*) a rangtól való megfosztást eredményezte, annak minden pozícióbeli és egzisztenciális következményével együtt. Vagyis a tiszti becsület védelme úgy vált a katonai élet – majd az „úriemberség” – rutinjává, hogy a polgári büntető törvénykönyv mind a két eljárást, a párbajt pedig még „a hadsereg büntető törvénykönyve is tiltotta”. A Zsilinszky által később oly nagy kedvvel gyakorolt¹²⁰ párbaj tehát elvárt, ám teljesen

118 *Hajdú Tibor*: Tisztikar és középosztály: Ferenc József magyar tisztjei. História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Bp., 1999. 98–113., 228., 289–335., 306–307.

119 A vonatkozó bekezdés a továbbiakban Zsilinszky „megaláztatásáról”, egészségi állapotáról és katonaeleményeiről tudósít. *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 25.

120 Arca jellegzetes – tizenkét centiméteres – sebhelyét is párbaj közben kapta Szilágyi Lajos berettyóújfalui képviselőtől, 1921-ben. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Magyar Távirati Iroda, „Könyomatos”, Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944). 1921. máj. 27. péntek, 3. oldal és Körösvidék 1921. máj. 24. 1. Bajcsy-Zsilinszkynek a harmincas évek végén is meggyűlt a baja a becsületbírássággal, mint a Földváry Andorral folytatott – a M. Kir. Főtiszti Becsületügyi Fellebbezési Tanácsig és Jány Gusztávig ívelő – ügye is szemlélteti (OSZK Kézirattár 28. fond, 3. A Bajcsy-Zsilinszky Endre ellen folytatott becsületügyi eljárásokra vonatkozó iratok). Az iratok tanúsága szerint 1942-ben – vélhetően Áchimot emlegető képviselőházi megnyilvánulása miatt – Paczolay Györggyel is volt lovagias ügye, aki református lelkész létére nem emelt kifogást a párbaj miatt (OSZK Kézirattár 28. fond, 2. Bajcsy-Zsilinszky Endre lovagias ügyeire vonatkozó iratok). Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó, fegyveres elégtételről tudósító levele 1944. március 3-áról származik.

illegális intézményként működött a Monarchiában, majd a Horthy-kori Magyarországon, egészen 1930-as legalizálásáig.¹²¹

A korabeli magyarországi társadalmi viszonyok szimptomája, hogy Zsilinszky a párbaj úri formájának polgári, sporttá szelídített változatát is gyakorolta, noha inkább praktikus okokból¹²² (az iránta nem túl jóhiszemű kortársa szerint meglehetősen középkorias színvonalon).¹²³ Mindent értelmezni és szintetizálni igyekvő alkatának megfelelően mintegy Elias civilizációs folyamat-elméletét¹²⁴ előlegezi egy nőegyleti előadásában, ahol heidelbergi (!) tapasztalatai alapján értekezik az angol telivérekhöz hasonlított „angol faj” exkluzivitásáról, fölényéről, előkelőségéről, finom arroganciájáról, „amely csak szabadnak született, hódításhoz szokott és uralkodásban felnőtt fajnak lehet a sajátsága”. (Hasonló véleményen van „a többi északi germán rokonaik”-ról is.) Zsilinszky felhívja hallgatóságának a figyelmét, hogy a letűnt „harcias kor” után „a modern élet nem nyújtja a természetes akadályokat [...], nekünk magunknak kell ilyen akadályokat teremtenünk, hogy vérünk lüktetése meg ne lassudjon ereinkben. A férfi keresi a veszedelmet ott, ahol az magától nem kínálkozik. [...] A veszedelemmel való játék az egyetlen igazi mámor. [...] Az emberben a magános, erőszakos, de nemes hústevő ragadozó küzd a tömegben élő, ravaszkodó, alacsony, de békésebb növényevő majommal.” Nem meglepő, hogy Zsilinszky a rohamozó huszárok „gyönyörűségét” választotta szemléltető eszközül és – egyben „polgáriasítva” is a témát – kiemeli: a „léleknélküli” kenyérharcban, „a modern élet egyoldalúságának ellensúlyozására állították be az északi germánok a sportot, mint társadalmi intézményt”.¹²⁵ Hozzátehetjük: a húszas évek derekán a MOVE ügyvezető elnökeként hasonló okokból látott hozzá a szervezet országos keresztény és nacionalista sportszervezetté történő átszervezéséhez.¹²⁶

Visszatérve az afférra, a csabai önkéntes ott követett el hibát, hogy tisztnövenként próbált a tisztbi becsületnek elégtételt szerezni (amit a katonai előírások szí-

121 *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 162–177. Idézet: 167.

122 Már a konfliktusról beszámoló első bécsi levelében tudósít róla, hogy hasonló esetekre számítva megkezdte „a vívás alapos tanulását”. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 41. levél. Bécs, 1909. nov. 1.

123 Fontos hangsúlyozni, hogy Domokos József egyszerre szól Áchim-párti szemtanúként, történészként és jogászként Áchimról és környezetéről, illetve kifejezetten a perről. Visszaemlékezése szerint Endre az Áchim-ügy előtt lelkesen látogatta a csabai vívótermet, bár gyenge vívó volt: „Vad csapkodásai miatt magunk között mészárosnak csúfoltuk.” *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 280.

124 *Norbert Elias*: A civilizáció folyamata. Gondolat, Bp., 2004. A párbaj szociológiai látószögéből elsősorban rendies közösséghez tartozó kiváltságosok (nemesek) zárt közösségének erőszak-racionalizációja, mely a civilizáció folyamatában finomodott sporttá, az immáron a polgárság számára is elérhető – ám arisztokratikus jegyeit megőrző – vívássá. Vö. *Hadas Miklós*: A modern férfi születése. Helikon, Bp., 2003. 85–109.

125 *Zsilinszky Endre*: A sportról. Békésmegyei Közlöny 1911. márc. 30. 2–3.

126 *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 78–80.

gorúan tiltottak),¹²⁷ ráadásul ellenfele státusza hasonlóképp „rendezetlen”, választott eszköze (pofon) pedig a fenti etikett szerint elhibázott volt – sőt éppen a pofon minősült az egyik legkomolyabb becsületsértésnek.¹²⁸ Lichtschein helyzetét tovább bonyolítja vélt zsidó származása.¹²⁹ 1911-ben a lovassági tisztek körében elenyésző a zsidóság részaránya, a tartalékos tisztek közt azonban ez a szám már 17–18% volt.¹³⁰ Hogy ez így alakult, abban a fent említett arisztokratikusság mellett szerepe lehetett a zsidó és nem zsidó tisztek közti „hűvös viszonynak”,¹³¹ esetenkénti ellenszenvnek is. Zsilinszky a tisztázatlan helyzetben először ugyan ügyesnek tűnő trükkel próbálkozott („érezze magát felpofozva”), ám a következő sértés után már arcon is ütötte. Mint írja, „felfordult velem a világ és mérhetetlen felháborodásomban és dühömben a zsidót kegyetlenül felpofoztam”. Ezután – állítása szerint – mindenki körülrajongta, „valósággal állandó udvarral öveznek, mint aki az egy zsidóban az egész pocsék zsidó önkéntesi táborát megaláztam [...] jól esik a bajban a rokonszenvnek ilyen kedves megnyilvánulása”. Figyelemreméltó, hogy bajtársai szerint jelentenie kellett volna – no nem a sértést, hanem az első (verbális) visszavágására történő reakció *elmaradását*. Ugyanis az „elképzelt pofon”-ért nem kért elégtételt Lichtschein, ami értelmezésükben becsületének elvesztését eredményezte. Ez a vélekedés egyrészt az ambiciózus növendékek tisztí identitását feltételezi, másrészt a folyamatosan változó katonai szabályzatok képlékenységére figyelmeztet.¹³²

A csabai ifjú saját véleménye szerint nemcsak növendéktársai, de a tisztek is „a legnagyobb jóindulattal” voltak iránta, noha komoly bajba került, fegyelmi eljárás indult ügyében, az eset miatt nem engedték tisztí iskolába (sem haza karácsonyra), és amit legalább ekkorra tragédiaként élt meg: Lichtscheinrel egyetem-

127 Az önkéntes akkor volt párbajképes, ha elérte a kadét őrmesteri rangot. *Hajdú T.*: i. m. (118. jz.) 293.

128 Deák szerint a párbaj legsúlyosabb okának a tetteges bántalmazást, például a pofont (*Ohrfeige*) tartották, „ami egy közép-európai úriember szemében a legdurvább sértésnek számított”. *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 173. Vagyis Lichtscheint érte a komolyabb sérelem.

129 Fejérváry is zsidóként („Jude Namens Lichtschein”) említette protekciókérő levelében. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät (= ÖStA KA MKSM), 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19. A bécsi levéltári forrásokért Számvéber Norbertnek mondok köszönetet.

130 Vö.: „A Monarchia hadseregében a háború előtt a teljes katonai állomány 3,1%-át adta a zsidóság, ami alatta maradt a zsidók Monarchiabeli számarányának (4,4%). A zsidó katonatisztek aránya még kisebb volt, de európai viszonylatban egyáltalán nem volt elhanyagolható. [...] *Deák István* adatai szerint 1911-ben a Monarchia hivatásos tisztjeinek 0,6%-a volt zsidó vallású, ezen belül az egészségügyi tisztek 1,9%-a, a gyalogsági tisztek 0,8%-a, és a lovassági tisztek 0,1%-a. Viszont a tartalékos tisztek és a katonai tisztviselők között nagyságrendileg nagyobb, 17–18% volt a zsidók aránya.” *Völgyesi Zoltán*: *Lógósok vagy bűnbakok: Katonai szolgálat alól felmentett zsidók ellenőrzése 1918-ban*. Archivnet.hu (2014) 5. sz. Deák István megemlíti, hogy a párbaj intézménye a szegényebb nemzetiségekből és társadalmi rétegekből származó tisztek kedvelt presztízsépitő lehetősége volt a Monarchiában. Érdekes módon – mint fogalmaz – „a rendszernek talán a legnagyobb haszonélvezői a zsidók voltak”. *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 170.

131 *Gyurgyák János*: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001. 92.

132 *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 172.

ben¹³³ áthelyezték a közhuszárokhöz.¹³⁴ Ekkor, felmérve helyzete súlyosságát, korát meghazudtoló öntudattal és ügyességgel kezdte családja kapcsolati hálóját mozgatni. Mivel ezredese nem tartozott rajongóinak táborába („az ezredes úgy látszik dühös rám”), először apjával szeretett volna engesztelő levelet íratni,¹³⁵ majd inkább a párbajügyekben igen járatos¹³⁶ Fejérváry Géza királyi testőrparancsnokhoz küldi őt, hogy engedjék meg a párbajt, azaz állítsák vissza a becsületbíró-ság (*Ehrenrat*) összeülése előtti helyzetet. „Utóvégre édesapa Fejérvárynak elég nagy szolgálatot tett, ezt megtehetné viszonzásul.” Az utalás a Békés vármegyei „darabontfőispán”, Kracsmarik János beiktatása körüli 1906-os botrányra vonatkozhat, ami id. Zsilinszky Endre Békés vármegyei elszigetelődéséhez vezetett.¹³⁷ Nem tudni, pontosan mikor kapcsolódott be a korábbi miniszterelnök az ügybe, mindenesetre 1910 júniusában egy ismeretlennek címzett, német nyelvű levelében Zsilinszky Mihály államtitkári és titkos tanácsosi szolgálataira hivatkozva, Endre dicséretével sem fukarkodva próbál odahatni, hogy a fiatal huszártiszt visszaszerze elvesztett státuszát és jogait a huszárezrednél.¹³⁸

Zsilinszky azonban, az aktuális miniszterelnököt, Khuen-Héderváry Károlyt is bevonva tovább emelte a tétet, hiszen „míg a zsidó szabadon jár-kezel”, ő nem mehet a városba és újságot sem tud olvasni. A gyors eredmények azonban elmaradtak, amit igen nehezen élt meg. 1910 tavaszán fokozódik türelmetlensége, rosszul viseli a kaszárnyafogságot, a beteg gyomorral evett hideg ebédeket, a közhuszárok állítólagos gúnyos megjegyzéseit, gorombaságait és az alapszituációt („íme a dölyfös Zsilinszkyt megalázták a zsidóval szemben”). Ezredese megpróbálta párbaj nélkül elsimítani az ügyet, de mint Fejérváry is elismeri, ezt a fiatal magyar huszárnövendék először nem fogadta el, mivel „talán túlságosan is érzékeny becsületfelfogása szerint párbaj nélkül nem lehetséges a kibékülés”. Az ezredes ígéretet tett Fejérvárynak Zsilinszky visszavételére, aki így végül belement a „megalázónak tartott békülésbe” is.¹³⁹ Ám a kölcsönös bocsánatkérés után sem kapták vissza rangjukat a felek, sőt az ügy a hadügyminiszter elé került, aki Fejérváry értesülései szerint nem volt hajlandó a közbenjárásra, mivel az előző években

133 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

134 ÖStA KA MKSM 1910. 35–1/5. Vortrag des Reichs-Kriegs-Ministers. Abteilung 2/W. ddo 26. September 1910. nr. 5871.

135 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 43. levél. Bécs, 1909. dec. 27.

136 „A hadvezetés pártolta a párbajt, sőt Fejérváry szinte arbiterként szerepelt; még a hetven felé járva is párbajozott 2–3 évenként.” *Hajdú T.*: i. m. (118. jz.) 109.

137 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 46. levél. Bécs, 1910. jan. 24. Id. Zsilinszky Endre azon kevesek egyike volt, aki elment a megyegyűlésre és támogatta az új főispánt. *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 79–81. és *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 32–33.

138 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

139 A kibékülés „végtelen lelki depresszió”-t okozott számára. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 21. levél. Dátum nélkül.

ugyanennél az ezrednél hasonló események játszódtak le.¹⁴⁰ Zsilinszky ekkorra már elveszti türelmét. A tiszt mentalitás büvkörében élő fiatalember szüleinek bevallja: joggal hordta ruháján a csillagot vakációján, de szégyellt volna csillag nélkül hazamenni. Hiúságán ráadásul újabb csorba esett, amikor a törzshuszárokkal a városon végigmasírozva nem engedték, hogy „csillagtalán” egyenruháját takarja. „Hozzájuk tartozónak néznek s úgy beszélnek velem, hogy összecsicikordul a fogam” – írta, megjegyezve, hogy „3 zsidó önkéntes” kinevette, az őrmester pedig „kutya közhuszár”-nak nevezte. Végül a megaláztatásokat tovább nem bírva, leszállt a villamosról, amiért újabb (ötnapos) büntetést kapott.¹⁴¹ A hadügyminisztériumi jelentés szerint Zsilinszky „nem megyek ilyen paraszthordával” („mit einer solchen Bauernhorde nicht zu gehen”) felkiáltással hagyta el részlegét.¹⁴²

Leveleiben az erővonalakról sem mulasztja el tájékoztatni apját: „édesapa megnyugtatóra megjegyzem, hogy eddig csak nagyon polgári nevű önkéntesek neveit hallottam: valami Binder s hozzá hasonló nevű demokraták. [...] Bécs – még most is Bécs: Bécs az ízlés, a művészet, a kultúra. A zsidók itt nem látszanak; s nem csak emberekben kevesebb a szemét [...], mint Pesten.” Bizik az idős testőrparancsokban, aki „még utólag is kitűnő szolgálatot tenne. Fejérváryt itt is mint a király kebelbarátját ismerik.”¹⁴³ Hogy az országosnak bajosan nevezhető ügy a legmagasabb szintre jutott, jelzi Endre korholó levele apjának, mivel az „kérdést intézett a főispánhoz, szükség van-e Tisza közbenjárására”. Endre úgy tudja, az apja audienciát is kért már Tiszától, bár véleménye szerint ez az intermezzo csak lassítja a folyamatokat. Míg apja a főispánnál is próbálkozott, ő a koalíció bukása után újra aktív „Miska bácsinál” ebédelt öccsével. Ez kétszeresen is kényes helyzetet teremtett, noha a pesti rokonok kedvesen fogadták őket („úgy látszik, most már azt veszik észre, hogy mi Gáborral nem nagyon kompromittáljuk a familiát s nem vagyunk azok a bizonyos szegény rokonok akiket nem szeretnek mutogatni”). Endre ügyesen helyezkedik Budapesten, olyan meghívásokhoz jut, ahova – állítása szerint – „még ők [ti. „Miska bácsiék”] se tudnak bejutni a kegyelmes címükkel”.¹⁴⁴ Kálváriája végül – vélhetően a fenti kapcsolati hálónak köszönhe-

140 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

141 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 47. levél. Bécs, 1910. ápr. 20. A villamos mint „nem tiszt” jármű eleve megalázó volt számára. A tervezett apai látogatás kapcsán megjegyzi: „édesapa természetesen nem jöhet villamoson”, és kiemeli, hogy magyar lakótársa, bár német nevű és tökéletesen beszél németül, „nem zsidó, sőt az anyja b. Bánffy-lány”. Uo. 42. levél. Bécs, 1909. nov. 26.

142 ÖStA KA MKSM 1910. 35–1/5. Vortrag des Reichs-Kriegs-Ministers. Abteilung 2/W. ddo 26. September 1910. nr. 5871. A nehezen olvasható bécsi levéltári dokumentumok átírásáért Manhercz Orsolyának mondok köszönetet.

143 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 19. levél. Dátum nélkül.

144 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 23. levél. Dátum nélkül. Endre hiúságára jellemző az alábbi jelenet: „Én ellenben az ebédnél kellő mérséklettel fogadtam az Ilonka néni kedvességét, lenézó pillantásokat vettem rá, mert csúnyán fogta a

tően – 1910 nyarán ért véget, amikor kérvényét „őfelsége megkézjegyezte”,¹⁴⁵ így 1910 szeptemberében letehetette a tartalékos tisztvi vizsgát.¹⁴⁶

Zsilinszky Endre „leszerelése után 1910. október elején érkezett Csabára, ahol ügyvédjelölt lett dr. Linder Károly ügyvédi irodájában. Emellett előadásokat tartott a Polgári Körben és a Nőegyletben, cikkeket írt a helyi lapokba.”¹⁴⁷ Békéscsabai portréjához nagyon kevés visszaemlékezés nyújt támpontot és ezek sem elfogulatlanok. Annyi bizonyos, hogy három évtized távlatából is felemlegetett munkakörülményei nem elégitették ki az ambiciózus és meglehetősen hiú ifjút.¹⁴⁸ A már ekkor is baloldali elkötelezettségű Domokos József ebben az időszakban ismerte meg későbbi negatív főhősét: „A két Zsilinszky-fivért érettségijük után csak a nyári vakációkban láttuk Csabán. A nyári késő délutánokon vacsora előtti sétájukat ott rótták mindig kettesben a hosszú Vasút utcán. Senkit személyesen nem ismertek, senkit nem köszöntöttek, senkivel nem beszélgettek. Csak előre néztek, sohasem a járókelőkre – senki nem érdekeltte őket. Soha nem láttuk egyesben őket. [...] Endre a magasra törő alacsony növésűek módján kihúzta magát, peckesen járt, kidüllesztett mellel. »Két úriember van Csabán – mondta valakinek –, a másik az öcsém.«” A két ügyvédjelölt hamarosan ismerősi (de nem baráti) viszonyba került: „szívesen vitáztunk egymással – mindenkor a vívóiskolai asszó sportszerűségével. Vitára pedig bőven adott alkalmat ellentétes világnézetünk, politikáról, irodalomról vallott különböző felfogásunk.”¹⁴⁹ A vívás azonban elsősorban nem

---

villát és kést. Absolute nem vagyok az ilyen kegyelmes asszonyokhoz hozzászokva. Legközelebb megmondom neki, hogy az szerény tudomásom szerint nem illik.” Uo.

145 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 48. levél. Bécs, 1910. júl. 11. Erről valószínűleg Fejérvárytól értesült. ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

146 *Vígh K.*: i. m. (22. jz.) 25.

147 Csabai életrajzok. Szerk. Grósz Mihály. Kézirat. Békéscsaba, 1995. 7. (<http://www.oslovma.hu/XXX/CsabaiEl.pdf>)

148 „Birtokunkat elveszítettük nemsokára, ügyvédjelöltnek mentem, de idegenül éreztem magam ott, különösen mikor Zoni bácsival – Sonnenfeld végrehajtóval – végig kellett mennem a városon, bár fölhúztam a konflis földelét, hogy ne lássanak, s aztán a szegény parasztember ólába be kellett bújnom, hogy megolvassam, nem mondott-e be kevesebb malacot, mint amennyije van.” Szekfü Gyulának írt 1942-es levelét idézi: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 22.

149 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 279–280. Vígh Károly szerint Zsilinszky „a költők közül Adyért lelkesedik, és talán neki is köszönheti, hogy a világháborúban [...] földreform-tervet készít”. *Vígh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Akadémiai, Bp., 1979. 8. Ugyanakkor Domokos szerint a fiatal Zsilinszky irodalmi ízlése meglehetősen konzervatív volt (*Domokos J.*: i. m. [20. jz.] 288.), amit megerősíteni látszik Endre 1907-es értékképlete: „költészetünk újabban elsekélyesedett”. *Ifj. Zsilinszky Endre*: „Egy magyar lipcei naplójából”. Szabadság 1907. jan. 23. 1–2. Zsilinszky még 1911-ben is az „élet”-et nagybetűvel író „provokatőr”-ökről értekezik (eléggé nehezen félreérthető módon), akik „sem életet, sem költészetet nem tudnak elképzelni kávéházi ablakon besütő holdvilág, füst, kifényesedett pincérfrakk, piszkos gallér és még piszkosabb erotika nélkül”. *Zsilinszky Endre*: A sportról. Békésmegyei Közlöny 1911. márc. 30. 2. 1918 őszén azonban már idézi *Az ős Kajánt* („Mit ér az ember, ha magyar”), 1920-ban pedig kifejezetten megértőnek mutatkozott a költő iránt. Ady iránti későbbi rajongását érzékelteti, hogy fontos történetpolitikai kötete egyik fejezetének címét is tőle kölcsönözte („Az eltévedt lovas”). *Vö. Egy katona levele. Budapesti Hírlap* 1918. okt. 20. 2. („Egy szürke ka-

hobby vagy sport volt Endre számára, hanem a huszároknál igen komolyan vett – és mint láthattuk, nehezen megszerzett – tisztí becsület gyakorlóterepe. Ennek következtében Domokos megállapítása szerint „rövid félév alatt annyi párbaja volt, hogy számát sem tudnám adni”, viselkedése ráadásul mintául szolgált „a kisváros üresfejű ficsúrjai számára”.¹⁵⁰ Annyi bizonyos, hogy Áchim agresszivitása és bárdolatlan gerendási humora¹⁵¹ Zsilinszky tettelegességtől sem irtózó¹⁵² öntudatával és hiúságával kiegészülve olyan elegyet teremtett, hogy a „háborúscsabai” állapotok már a tragikus események előtt felkeltették a *Népszava* érdeklődését.¹⁵³

Az „Áchim-dráma”¹⁵⁴ legalábbis önálló nagytanulmányt, ha nem a konfliktus különböző mélyrétegeit: politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális vonatkozásait bemutatni képes monográfiát érdemelne. Mindez nem lenne minden előzmény nélküli vállalkozás, hiszen sokan foglalkoztak Áchimmal és Zsilinszkyvel – többnyire pro és kontra. Pártállástól függetlenül minden elemző egyetért abban, hogy a századelős Békéscsaba egyáltalán nem volt békés, sőt túlfűtött közélet, átpolitizált társadalom és ezzel összefüggésben folyamatos feszültség és rossz közbiztonság jellemezte a községet, főképp a politikai arénában sokáig kifejezetten ügyesen és változatosan helyezkedő¹⁵⁵ Achim politikai térvesztését követően. A vibráló kis-

tona”); *Zsilinszky E.*: Nemzeti újjászületés és a sajtó i. m. (105. jz.) 96. és *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.) 11–123.

- 150 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 286–287. Az egyik közölt történet szerint Endrének ügyvédi irodai ügyben fel kellett keresnie Békéscsaba számvevőjét, Ács Jánost, akinél „összecsapta a bokáját és bemutatkozott. Ez szokatlan dolog volt ebben a falu-városban. A hivatalokban megforduló személyek és tisztviselők [...] ismerték egymást, az úri érintkezés szabályaival pedig nem voltak tisztában. [...] A számvevőt meglepte a szokatlan jelenség. »Mi tetszik?« – »Most már semmi!« – így a zord huszár, és otthagya az ámuló pennarágót.” Hamarosan megérkezett a két megbízott, akik ragaszkodtak a lovagias elégtételhez, mivel a számvevő nem nyújtott kezét felüknek. „Néhány nappal később a vívóiskolában beszélte el az egyik párbajsegéd, hogyan folyt le a véres párbaj. Az indítás jelére Zsilinszky vad dühvel támadott. Kardjával borzalmas csapást mért tehetetlen megrémült ellenfele fejére. Úgy tűnt, Ács koponyájának egy része a földre hullt, arcát elborította a vér. Nem ez történt: a kard a csonton nem hatolt át, csak az oldalt fésült hajat borotválta le, az hullott a földre.” Uo. 287.
- 151 Áchim előszeretettel üzött tréfát gerendási tanyájára meghívott és leitatott vendégeiből. Zsilinszky későbbi munkatársainak köréből származó – valószínűtlen – információ szerint egyik áldozata id. Zsilinszky Endre volt. *Vígh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 27.
- 152 A bécsi eset mellett egyik magánlevelében maga említi meg (zárójelben), hogy megvert egy embert, mert későn jött a postával. OSZK Kézirattár, Levelestár. Bajcsy-Zsilinszky [!] Endre Kresz Károlyhoz. Békéscsaba, 1908. okt. 6. Hét évvel később pedig hűgának írja, hogy a vasútállomás felé útközben „két cs.-et felpofoztam, de alaposan, ha már J-t nem lehetett miattatok”. OSZK Kézirattár 28. fond. 233. Fényképek. Képeslap Erzsikének. Arad, 1915. dec. 28.
- 153 A lap tudósítása szerint egyszerre 13 párbaj fenyegeti a várost és a „becsületbíróság is ülésezik éjjel-nappal. Szóval Békéscsaba most Háborúscsaba.” *Népszava* 1911. márc. 2. 7.
- 154 Ez *Vígh Károly* találó kifejezése. *Vígh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 25.
- 155 Áchim néhány év leforgása alatt az újjászervezett szocialistákkal, a függetlenségiekkel, Tiszáékkal és Kristóffyékkel is együttműködött bizonyos periódusokban. Vö. *Tibori János*: Agrárszocializmus és demokratikus parasztmozgalom Békéscsabán. (Kandidátusi értekezés.) Debrecen,

városban napirenden voltak a hol verbális, hol fizikai csetepaték, és bevett dolog volt a fegyverviselés.¹⁵⁶ A konfliktus mégsem az utcán, hanem kétes háttérű sajtótermékeken keresztül eszkalálódott. Az Áchim-ellenes helyi csoport (benne, bár nem központi helyen id. Zsilinszky Endrével) a *Friss Újság* békéscsabai különiadásában jelentette meg 1911. május 3. és 12. közt leleplezőnek szánt, „karaktergyilkos” cikksorozatát *A parasztkirály birodalmában* címmel. Áchim a *Békésvármegyei Friss Újságban* reagált (*Békésvármegyei fotográfia*) május 12-én és 14-én. Első cikkében többek között azt állította, hogy id. Zsilinszky Endrét Békéscsaba főterén fényes nappal leköpték, illetve egy környékbeli birtokon tettleg is bántalmazták. Emellett az írás felelegette a megyesegyházi parcellázások körüli feltételezett visszaéléseket is. Nem tudni, melyik indíték volt az erősebb,¹⁵⁷ de legfőképp e cikk hatására indultak 1911. május 14. reggelén Zsilinszky Gábor és Endre bottal, kutyakorbáccsal és pisztolyokkal felszerelve Áchim előző este feltérképezett házához, hogy elégtételt vegyenek az apjukon esett sérelmekért.

Az *elégtétel* kulcsszó, mivel a kétfordulós – mintegy nyolc hónapot igénybe vevő – bírósági eljárásnak sem sikerült megnyugtatóan tisztáznia, vajon ez verbális számonkérést, tettlegességet vagy előre megfontolt szándékból elkövetett emberölést jelentett-e eredetileg? Sőt – ami esetünkben legalább ennyire fontos –, azt sem tudjuk, hogy ki volt a terv spiritus rectora és melyik testvértől származott a szóváltást követően leadott, halálos sérülést okozó lövés (lövések). Pedig ez a kérdés húsba vágó: míg a Zsilinszky-párt hívei szerint ugyanis az Endrét ágyra teperve fojtogató parasztpolitikust Gábor lőtte meg hátulról bátyját védve, addig Áchim követői arra esküsznek, hogy a menekülés közben megbotló parasztvezért Endre lőtte le – hátulról.¹⁵⁸ A testvérek közt köztudomásúlag az idősebb fivér, Endre volt a domináns, amit az utolsó szó jogán tanúsított lovagias gesztusa is megerősíteni

1976. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye D/7601.

- 156 Az erőszak mértékét érzékelteti, hogy egy viharos megyegyűlés (1910) után Áchim a csabai vasútállomáson megverte és megrugdosta legnagyobb helyi ellenfelét, Szeberényi Lajos Zsigmond lelkészt. Az ügyről és a helyi állapotokról Békés vármegye alispánja hosszú „bizalmas” címzésű levélben tájékoztatta a miniszterelnököt, kérve – az addig már öt büntetőjogi eset miatt kikért – Áchim mentelmi jogának felfüggesztését. A Békés Megyei Levéltárban őrzött dokumentumot másolatban őrzi: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, 1. kötet. Tibori 1958-as monográfiája szerint, amikor Áchim veszíteni kezdett népszerűségéből, ezt „egyéni terrorral, indulatos, nyers kifejezésekkel, sőt a tettlegességig elmenő durvasággal” akarta kompenzálni. *Tibori János: Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom*. Békéscsaba, 1958. 84.
- 157 A sajtóbeli támadás kiegészült egy állítólagos szóbeli becsületsértéssel, amit a tragikus nap előtt szenvedett el – többek között – Zsilinszky Endre egyik húga a nyílt utcán. Eszerint egy zsúrról hazatartva Áchim L. András a következőket kiáltotta a csoport felé: „Itt mennek az úri perditák!” Részletesen: *Tibori J.: Agrárszocializmus* i. m. (155. jz.) 441–456.
- 158 Vö. *Kenedi Géza: Védőbeszéd Zsilinszky-fiúk porében*. Dr. Zay Lajos országgyűlési gyorsíró kiadása, [Bp.,] 1911. Az Áchim-párt álláspontjához: *Fényes S.: i. m.* (35. jz.). Endre és Gábor a per után „lovagias elégtételt kért Fényes Samutól az Áchim-perről írt könyvében őket ért sérelmek miatt”. *Domokos József: Két per egy kötetben*. Bp., 1978. 188.

látszik.¹⁵⁹ A báty későbbi aktivitása és ismertsége mellett ugyanakkor óvatosságra int a kevésbé szem előtt lévő – ugyanakkor a bíróságon megjelenésével Apponyi Albert figyelmét is felkeltő¹⁶⁰ – Gábor két világháború közti karrierje.¹⁶¹ Bárki is adta le a gyilkos lövést, az ügyből azonnal miniszteriális szinten kezelt¹⁶² vezető hír lett, melyről folyamatosan, helyszínre küldött tudósítókön keresztül tájékoztattak az országos lapok.¹⁶³ A felmentő ítélet ellenére Endre politikai karrierjét a későbbiekben többször beárnyékolta Áchim halála, sőt egyes vélemények szerint még későbbi parasztszimpátiája is az elfojtott büntudat projekciójaként értelmezhető.¹⁶⁴ A nehezen bizonyítható pszichológiai vonatkozások mellett annyi bizonyos, hogy már az I. világháborúban élénken kezdi foglalkoztatni a később monografikusan tárgyalt és politikája gyújtópontjába helyezett parasztkérdés,¹⁶⁵ politikai ellenfelei pedig újra és újra fejére olvasták a parasztvezér halálát.¹⁶⁶

Nagyban nehezíti a tisztánlátást és az egyértelmű történelmi interpretációt a békéscsabai viszonyok már érintett összetettsége, az aktorok aktuális vagy későbbi

159 „Én a magam részéről csak azt akarom mondani: bűnösebbnek érzem magam öcsém szerencsétlenségében, mint ő. Csak ezt kérem a magam részéről, hogy ügyünket semmi körülmények között el ne válasszák.” Idézi: *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 164.

160 Apponyi Albert az igazságügy-miniszterhez interpellált, mert Gábor a bíróság előtt sem hajlandó levenni oldalfegyverét. *Képviselőházi Napló*. 1910–1918. XV. kötet. 215–217. (1912. jan. 18.)

161 Zsilinszky Gábor Békéscsabán született 1888-ban, vegyészmérnöki tanulmányait a budapesti Műegyetemen és Karlsruhéban végezte. „Bátyjától merőben elütő természetű volt: minden szerepléstől tartózkodó, szerény, csendes, zárkózott.” *Domokos J.*: Áchim i. m. (20. jz.) 279. Már a világháború előtt Budapestre költözött. A világháborúban tüzérfőhadnagyként vett részt. Alapításától, 1920-tól a jobboldali kiadványokra szakosodott Stádium Sajtóvállalat vezérigazgatója, 1934-ben a Nitrokémia Ipartelepek Rt. és a Péti Nitrogén Műtrágyagyár Rt. vezérigazgatója, 1940–1944 közt alelnöke. Alelnök volt a Gyáriparosok Országos Szövetségénél is, míg a Társadalmi Egyesületek Szövetségénél társelnökként ténykedett, Gömbös bizalmi emberének számított. Tiszteletbeli észk konzuli (1922), majd főkonzuli (1935) tisztet is betöltött. A két testvér kapcsolata kifejezetten rossz volt; Endre mind öccse anyagi segítségét (1935-ös tarpai választás), mind esetleges életmentő közbelépését (Sopronkőhida) visszautasította. Egy képeslap tanúsága szerint a világháború alatt Csabrendeken (Veszprém vármegye) „v. bajcsi Zsilinszky Gábor”-nak kastélya volt. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/25719>.

162 A helyi hatóságok és a honvédelmi, a belügy-, ill. a vallás- és közoktatásügyi miniszterek között már májusban megkezdődött a levelezés. A Békés Megyei Levéltárban őrzött dokumentumot másolatban közli: *Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár*, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, 1. kötet.

163 A budapesti lapok tudósítói már az eset napján ellepték Békéscsabát és az eljárás folyamán is kitüntetett figyelemmel kísérték a fejleményeket. A *Népszava* például mindkét ítélethirdetés után a következő című vezércikkben számolt be felháborodva a felmentésről: *Gyilkoljatok!* Idézi: *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 132., 165.

164 Pl. első monográfusa szerint. Vö. *Dernői Kocsis László*: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth, Bp., 1966. 11–12.

165 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Egyetlen út i. m. (90. jz.)

166 Pl. 1923-ban Rupert Rezső liberális és Farkas István szociáldemokrata honatyák, 1942-ben pedig Paczolay György, valamint Rajniss Ferenc szélsőjobboldali képviselők. *Nemzetgyűlési Napló*. 1922–1923. XI. kötet. 136–137. (1923. márc. 22.) és *Képviselőházi Napló*. 1939–1943. XVI. kötet. 492. (1942. dec. 2.)

érdekeit tükröző textusok nagy száma, egyes fontos dokumentumok magángyűjteményekben tartása vagy éppen eltűnése,¹⁶⁷ a mindenkori hatalom által felkínált különböző értelmezési sémák, illetve a véletlenek, esetlegességek (amelyeket a buzgó történész könnyen cselekményesít). Endre és Gábor tettét már az ügyvédi argumentáció, a felmentő ítélet és a korabeli értelmezések többsége az apai becsületen esett csorba túl vehemens, ám „emberileg érthető” reakciójaként kezelte. Az ezzel szemben megfogalmazott, 1945 után kanonizált osztálygyilkosság-narratíva Bajcsy-Zsilinszky egykori szövetségese, az ideológiailag szintén nehezen kategorizálható Féja Géza egyik folyóiratközléséből vált ismertté, amit aztán a nagy figyelmet kapó *Viharsarok* című nagyszociográfiába is átvett.¹⁶⁸ Eszerint a „dzsentri-fiúk” a sovén magyar úri osztály ítéletét hajtották végre a Duna-táji békéért is harcoló parasztvezéren.¹⁶⁹ Erre a vádra már a vádlottnak is illett megszólalnia, amit Bajcsy-Zsilinszky Németh Imrének, a *Válasz* egykori szerkesztőjének címzett magánlevélben tett meg. Hangsúlyozva családjá szociális érzékenységét, esetenkénti személyes kiállását Áchim mellett, a Féja által „parasztkirálynak” nevezett politikus békécsabai „terrorját” ecsetelte nagy hévvel. A végzetes lövést vallomása szerint Gábor adta le, bár a „lövés nem volt halálos, de Áchim nem engedte magát operáltatni”. Ez vezetett a „szerencsétlen nagy-ember torzó” halálához – fogalmazott.¹⁷⁰

Míg Vigh Károly elfogadja a fenti argumentációt, a centenárium kapcsán felénkülő Áchim-kutatás az osztálygyilkos interpretáció mellett érvel. A békécsabai helytörténeti munkákban ugyanakkor már a hetvenes években feltűnt egy problémaérzékenyebb megközelítés, amely elsősorban a nagypolitika erőterében zajló lokális pozícióharcként értelmezi a halálos kimenetelű eseményt.¹⁷¹ Alighanem ez

167 Mindenekelőtt Áchimnak a parasztpárti utódok kezén állítólag elkallódott kiterjedt – többnyelvű, nemzetközi – levelezése, valamint a konfliktus casus belli-jeként felfogható sajtóbeli pengeváltás. Vö. *Lakatos Éva*: Magyar irodalmi folyóiratok. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1983. 1815. és *Molnár M. Eszter*: Az Áchim kutatás múltja, jelene és jövője. In: Áchim L. András öröksége i. m. (17. jz.) 85–95. A tárgyalások jegyzőkönyvei nem maradtak meg az utókor-nak. *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 42.

168 *Féja Géza*: *Viharsarok*. Magvető, Bp., 1957. 77. Bár ez az értelmezés nem Féjától ered, hanem a gyilkosság baloldali értelmezéseiből (vö. Fényes Samu), ő maga 35 évvel később, az Áchim-centenárium alkalmából mondott beszédében még élesebben fogalmazott, elítélve azokat, akik hiányzó társadalomtörténeti látókörüket és történelmi tudatukat „kispolgári regényességgel” pótolva személyi ellentétekkel magyarázzák a konfliktust. Mint fogalmaz, az ellenséges tábor („úri rend”, „klerikalizmus” stb.) Áchim „elveszejtése mellett döntött, a módzatokról pedig esztendőkön keresztül folytak a tárgyalások”. *Féja Géza*: Áchim L. András. In: Áchim L. András emlékkönyv i. m. (13. jz.) 18.

169 *Király István*: Achim parasztpártjának fő történeti problémái. *Agrártörténeti Szemle* 11. (1969) 3–4. sz. 505–555. Domokos József – a feudális viszonyokat érzékeltetendő – egyenesen „úriszékről” ír az ügy kivizsgálása kapcsán. *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 54.

170 *Németh Imre*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írói front. In: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (4. jz.) 230. Bajcsy-Zsilinszky itt megemlékezik egy levélről, melyet az otthoni viszonyokon felháborodva Áchimnak írt – ennek azonban a hagyatékban nincsen nyoma.

171 Ebbe az irányba mutató, a korszak ideológiai alapvetéseihez igazodó, mégis úttörő jellegű munka, széles körű forrásfeltárással: *Tibori J.*: Agrárszocializmus i. m. (155. jz.). Bár Tibori

a járhatóbb út, hiszen osztályalapon bajosan lehetne id. Zsilinszky Endrét Áchim L. András fölé helyezni. Míg Áchim szűkebb családja a helyi virilisták körét gyarapította,¹⁷² addig a folyamatosan apadó birtokú id. Zsilinszky Endre nem tartozott a legtöbb adót fizetők táborába, Békés vármegyében helyi vezető pozíciókat pedig mindkét család viselt. Áchim a jómódú gazdák között lakott, „nem messze Zsilinszky Mihály volt bíró házától, a város délkeleti részén lévő Kastély utcában”.¹⁷³ Ugyanakkor a Zsilinszky család viselt dolgai kétségtelenül ráerősítettek a szépirodalom által (is) konstruált dzsentriképünkre,¹⁷⁴ például a kapcsolati háló erejével, a gyanús birtokgyarapodással,¹⁷⁵ majd -apadással, a hivatalvadászattal, a „mezei jogászkodással” vagy éppen a társadalmi frusztrációval (vö. antiszemitizmus, virtuskodás).¹⁷⁶ Másrészt viszont a család nagyon is nyitott volt az újítások iránt, nem ijedt meg a jelentős tőkeinvestíciótól sem, és generációkon átívelően ügyelt arra, hogy a gyermekek külföldi tapasztalatokkal gyarapodjanak. Ez az eszméletű hatás alighanem visszatérő jelleggel mutatott rá a hazai állapotok elmaradottságára, illetve a helyi viszonyok provincializmusára.

---

már használta a bécsi levéltári anyagot is, a változó felállású koalíciókat alkotó helyi érdekcsoportok kontextualizálása még várat magára. Különösen érdekesnek ígérkezik a közjogi politikát megbontó „darabont-kormány” csabai vonatkozásainak feltárása, hiszen mind az erős Tisza-párti kapcsolatokkal bíró id. Zsilinszky Endrének, mind Áchimnak felhánytor-gatták ez irányú tájékozódását (nem is ok nélkül). A „Nagy Ígérő”-ként emlegetett (*Tibori J.: Agrárszocializmus i. m. [155. jz.] 342.*) Kristóffyhoz fűződő viszony ráadásul továbbvezethető Ferenc Ferdinándig és a nemzetiségi politikusokig, és könnyen etnicizálható. Áchim ezt a bélyeget („destruktív”, „nemzetietlen”) már életében megkapta, míg Hodzáék ellenkező előjelű kritikájáról már esett szó.

- 172 Id. Áchim L. Andrásra vonatkoznak a következő adatok: „1896. évtől kezdve máig és folytonosan saját vagyonom és jövedelmem után a vármegyének egyik legtöbb adót fizető polgára vagyok.” Az 1898. december 31-én felvétellett jegyzőkönyvét másolatban közli: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, 1. kötet. A legtöbb adót fizető vármegye-bizottsági tagok 1898-as listáján Áchim L. András 128.-ként szerepel. Zsilinszky nincs a listán, Bajcsi János a 140. Uo. és *Domokos J.: Áchim i. m. (20. jz.) 34., 51.* Tegyük hozzá: a parcellázás utáni, tekintélyes Zsilinszky-birtokállomány java más megyékben feküdt.
- 173 *Domokos J.: Áchim i. m. (20. jz.) 30.* Mind Domokos, mind Vigh részletesen tárgyalja a betöltött pozíciókat. Könyveikből egyértelmű, hogy Áchim csupán az evangélikus egyház helyi vezetésében nem jutott komoly szerephez soha, ellentétben a vármegyével, a törvényhatóságokkal és az országgyűléssel.
- 174 Vö. *Tarjányi Eszter: A dzsentri exhumálása. Valóság 46. (2003) 5. sz. 38–64.*
- 175 Áchim eltűnt újságcikkeiben id. Zsilinszky Endre e parcellázás körüli szerepén túl egy régi kínos ügyet, a békéscsabai Népbank hűtlen kezelés okozta – több öngyilkosságot eredményező – csődjét is felemlgette. A Népbank igazgatóságának elnöke Zsilinszky Mihály volt. Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Főszerk. Korniss Géza. Körösvidék, Békéscsaba, 1930. 47., 279. és *Molnár J.: i. m. (38. jz.) 51–52., 312.*
- 176 A Zsilinszkyvel szemben iránt meglehetősen rosszindulatú kortárs szerint az ifjú Endre szívesen vonta kérdőre Áchim korteseit. Székely Bélát öccsével együtt meg akarta verni az apjukat ért kaszinói bojkott (1906) idején, míg Staffel Jánosnak közvetlenül az Áchim-affér (1911) előtt üzent: „ha nem hagyja abba apja támadását, ő leszámol vele: huszár, aki tud löni, vágni”. *Domokos J.: Áchim i. m. (20. jz.) 80.; Uő: Két per i. m. (158. jz.) 13.*

Ha ifj. Zsilinszky Endre személyes pályáját meg is akasztotta bírósági ügye, ismertségének nem tett rosszat, ami vélhetően hozzájárult, hogy Rákosi Jenő megnyissa előtte népszerű folyóiratát.¹⁷⁷ Ez újabb léptékváltást jelentett, hiszen a *Béke-megyei Közlöny* után a nagyváradi *Szabadság* már regionális nivót képviselt, országos ismertséget azonban csak a *Budapesti Hírlap* nyújtott számára. Innen nézve értékelendő, hogy 1912. július 27-én Zsilinszky Endre vezércikkével jelent meg a lap. A szerző szerint „Magyarországon nem a szocializmus képviseli a rombolás irányzatát, hanem a szocializmus színeiben parádézó radikalizmus”. A szocializmus a kapitalizmus „természetes egyensúlyozója”, a radikalizmus ellenben csupán a zavarosban halászik, szelektíven válogatva a szocializmus elméleteiből (osztályharc), Spencer szociológiájából (antimilitarizmus) és Nietzsche morálfilozófiájából (erkölcsi relativizmus). Ebből adódik, hogy az ifjú Zsilinszky mindhárom elméleti megközelítésben talál követnivalót: a szocializmus egyensúlyteremtő értékét a társadalom örvénylő közegében, Spencer objektív etikáját és „az egyén, a férfiaság, az erő, az egészség nemes kultuszát” Nietzschétől. A radikalizmus bár előszeretettel hangsúlyozza természettudományos világszemléletét, „ha az állam valóban organizmus, akkor a radikális operációs tervek nem vezethetnek jó eredményre”. Vagyis nemcsak a társadalmat, de az államot is organikus képződménynek tartotta Zsilinszky, aki szerint a „társadalomfilozófiai agyrémektől” tartózkodó szocializmus komoly ellenfele, sőt „segítő társa” az „alkotó szociálpolitikának”. A radikalizmus viszont demagóg módon rombol és izgat, a szocializmusból kiragadja a történelmi materializmus szókészletét, „holott már maga a szocializmus is régen túl van a merev Marxizmuson”. Zsilinszky sajátos terminológiája szerint a szocializmus nem a munkás, hanem a munka jogait hangsúlyozza a tőkével szemben, míg a radikalizmus a történelmi osztályok (földbirtokosság) és „Magyarország történelmi alkata ellen” lép fel. Méltó ellenfél természetesen csakis a konzervativizmus lehet, noha ennek az eszmekörnek a tradícióját erősen megtépázta az 1849 utáni időszak. Zsilinszky magyar történelmi példáival meglehetősen zavarosan érvel – akár egy bekezdésen belül – a hódító politika, az értékonzerválás és a szerzett jogok történelemformáló ereje mellett, ostromozva a „közjogi megalkuvás” és a politikai kishitűség politikáját, valamint a születési arisztokrácia „rövidlátó önzését”. A helyzetet szanálni képes konzervatív Übermensch továbbra is a „társadalomfilozófus”, „költő”, ám egyben „leggyakorlatibb államférfiú”: Széchenyi István, akinek halála után azonban elvált egymástól haladás és konzerválás addig evolúciószerű(nek láttatott) folyamata, és kezdetét vette e „tenyészet” idegen – francia – eszmék általi bomlása. Míg a militarizmus és az erkölcsiség példája Németország, addig a konzervativizmus sikerét „az angol faj hódító szellemével”, mintaszerű parlamentarizmusával, az „egyeniség és szabadság” tiszteletével magyarázza. A Napóleon „oroszlánmoráljában” is felfedezni vélt nietzschei Über-

177 Itt bontogatta a szárnyát ez idő tájt a későbbi fajvédő Milotay István is. *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 169.

mensch a magyar princípiumként tétélezett¹⁷⁸ individualizmus irányába tett lépés-ként is felfogható, ám legalább ennyire fontos, hogy értelmezésében az értékőrző konzervativizmus „faji és nem osztályvonás”, méghozzá „nagyjelentőségű egyéni és faji jellemvonás”.¹⁷⁹

Fenti cikkét már nem Békéscsabán írta Zsilinszky, mivel az Áchim-ügy után elhagyta az ügyvédi pályát és 1912-ben díjtalan közigazgatási gyakornokként helyezkedett el az Árva megyei Alsókubinban.¹⁸⁰ A békéscsabai „tűzvonaltól” kellő távolságra fekvő új környezet nem lehetett ismeretlen előtte. Számára azonban ez a közeg csakis „nemzetiségi” olvasattal bírt, hiszen – bár hivatalnoktársaival eljárt a „tót polgárok műkedvelő előadásaira” – számára idegen volt a szlovákság,¹⁸¹ melyet jobb híján családi múltként elfogadott, ám ez sem alföldi, sem felföldi viszonylatban nem vált személyes identitásának részévé, még nagybátyja államnemzeti keretbe illesztett kettős identitásának szintjén sem.¹⁸² Zsilinszky Árvában „nem bürokrata, hanem gyakorlati közigazgatási ember” akart lenni, és úgy tűnik, ehhez adottak is voltak a feltételek: elragadottan nyilatkozott közvetlen munkakörnyezetéről („használatlanul magasabb a műveltség színvonala, mint az alföldön”) és a Heine-verseket recitáló, három nyelven beszélő főispánról (Csaplovits Simonról), de hasonlóképpen pozitív hangnemben tudósított a kaszinóbeli hazafias megjegyzésekről is.¹⁸³ Díjtalan státusza azonban hamarosan rátelepszik hangulatára, mert „a levegő itt ugyan kitűnő, de még nem annyira tápláló”. Ekkorra már úgy nyilatkozik, hogy „hitvány bugrisok, akik itt körülöttem élnek”, akiket „a szívem gyökeréből mélységesen lenézek”. Nehezen eldönthető, hogy ambiciózussága vagy öniróniája írhatja vele ekkoriban: „hallatlan szemtelenség, hogy az emberek nem látják be, hogy én hat év múlva főispán leszek, 20 év múlva m. kir.

178 Bajcsy-Zsilinszky még a II. világháború alatt is a magyar nemzet individualista szelleméről értekezett. Az esszencialista módon egységes tömbként megragadott magyarságot („magyar lélek”) ezen kívül egyensúlyra, világosságra és tárgyilagosságra törekvőnek, valamint mélyen racionalistának tartotta. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.) 130. és Utó: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához. OSZK Kézirattár 28. fond, 15. 17–18.* (Utóbbi helyen erősen hangsúlyozza a függetlenséget és a szabadságigényt is.)

179 *Zsilinszky Endre: Destruktivizmus és konzervativizmus. Budapesti Hírlap 1912. júl. 27. 1–3.*

180 Ehhez a pályaszakaszához: *Bartha Ákos: „...gyakorlati közigazgatási ember akarok lenni...”*; *Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleinek címzett levelei Alsókubinból (1912–1914). Fórum. Társadalomtudományi Szemle 18. (2016) 2. sz. 59–72.*

181 *Budapesti Hírlap 1914. jan. 25. 1–2.* („Egy közigazgatási gyakornok”).

182 Mint 1923-ban fogalmazott (volt mentora, Rákosi Jenő nyelvcentrikus fajfelfogását liberálisnak minősítve): „Az én öntudatomban, akármennyire szigorúan vizsgáljam is magam, nem él árnyéka sem annak, hogy őseim egyik ágon szlávok voltak s csak a másik ágon voltak magyarok.” *Zsilinszky Endre: A faji kérdéshez. Szózat 1923. jan. 9. 1.* Hogy származásának tudatát teljes mértékben tagadta, Zsilinszky 1942-es vallomása erősíti meg: eszerint az árvai magyar birto-kosság és a „tót paraszt nép” harmonikus együttélésébe „főleg az idegenből odavetődött, jórészt asszimiláns állami tisztviselők” vittek diszharmóniát. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 22.* (Bajcsy-Zsilinszky vélhetően nem magára gondolt.)

183 *OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 50. levél. Alsókubin, 1912. március „nem tudom hanyadika, kedd.”*

miniszter”¹⁸⁴ Anyagi gondjai miatt ismét Tisza közbenjárásában reménykedik, és kéri apját, hogy találkozzon a főispánnal, de előtte írjon neki, „letegezve őt”. Utóbbi megjegyzése már a család megrendülő egzisztenciájának – és önbizalmának – jele is lehet, hiszen ezek szerint az ifjú nem tartotta evidensnek, hogy apja az úriemberek bevett érintkezési formájával közelít az új főispánhoz, Szinyei-Merse Istvánhoz.¹⁸⁵ A családi levelezés is egyre borúsabb képet fest: „nyomorúság és vigasztalanság, betegség és idegesség, türelmetlenség és munkakedv-hiány” minden szintéren.¹⁸⁶ Ekkor küldi meg neki Réz Mihály¹⁸⁷ – akit még Kolozsvárról ismerhetett¹⁸⁸ – három könyvét, többek között a *Magyar fajpolitikát*.¹⁸⁹ Ezt a feltételezhető olvasmányélményt azért kell külön kiemelnünk, mert a kissé elfeledett Réz világnézete szinte kompakt módon előlegezi a fajvédő Zsilinszkyt, aki 1921-ben nekrológgal tisztelgett a fajok élet-halál harcát hirdető politikai gondolkodó munkássága előtt.¹⁹⁰ Sőt a Tisza köréhez tartozó Réz hatása már az 1914-es, „egy közigazgatási gyakornok” aláírással megjelentetett írásán is érezhető. „Gyermekkoromtól az akarat volt a bálványom; gyermekkorom óta szeretem a cselekvőket” – fogalmaz e

184 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 53. levél. Alsókubin, 1913. jan. 9.

185 Az ismert festőművész testvéréről évtizedekkel később is elfogódottan emlékezik meg: „lelki, testi habitusában, gondolkodásában és gondolkodásmódjának magyarságában, előkelőségében: az a magyar nemesember, akinek halhatatlan típusa, e típus szépsége és ereje sok századokon keresztül fönntartotta ezt a nemzetet, politikai, jogászai, katonai teljesítményeivel, szellemének messzesugárzó sugalló erejével, legtöbbször a labanc irányt vett arisztokráciával, és mindig szemben Bécs ellenséges akaratával”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 22.

186 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 56. levél. Alsókubin, 1913. aug. 4.

187 Réz Mihály (1878–1921) a „történelmi realizmust” tekintette világnézetének, publikációiban főként a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus ellen küzdött, és a Monarchia változatlansága, az erős nemzetisítő állam, a külpolitikában pedig a németbarátság mellett tört lándzsát. A magyarság történelmi küldetésének az európai civilizáció és kultúra Balkán felé irányuló képviselését tartotta. Korára mint a fajok élet-halál harcára tekintett. Réz fajfogalma nem egyértelműen biológiai; a származás és a nyelv helyett a politikai öntudat erősségét hangsúlyozta. A „fajok küzdelme” a nemzetállamon belül dől el, mely elválasztja az ocsút a búzától, az erőset (államnemzet) a gyengétől (nemzetiség). Réz ezért helyénvalónak ítélte a kisebbségek uralkodó nemzet általi – változatos formájú – elnyomását. Mivel a demokratikus reformokat a többségben lévő magyar és nemzetiségi parasztság elmaradottsága és vallásossága miatt nem tartotta megvalósíthatónak, ezért hatékonyabb szociálpolitikát sürgetett. Értelmezésében az ország vezetésére hivatott réteg a történelmi középosztály, mely szavatolja a minőség uralmát a mennyiség felett. Tervei megvalósításához meddő pártpolitikai viaskodás helyett egy reformpárt körül kialakuló „nemzeti egységet” tartott szükségesnek, mely a magyar imperializmus ernyőszerzeteként funkcionált volna. Vö. *Varannai Zoltán*: A nemzetiségi kérdés mint fajok harca: Réz Mihály nemzetiségpolitikai nézetei. Európai Utas 11. (2000) 4. sz. 52–53.

188 1910-től tanított a kolozsvári egyetemen alkotmánypolitikát, majd magyar közjogot. *Márki S.*: A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem i. m. (59. jz.) 168.

189 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 58. levél. Alsókubin, 1913. márc. 25. Vö. *Réz Mihály*: A kiegyezésről (A közjogi conservatismus alap indokai). Pátria, Bp., 1905.; *Uő*: Szabadság és egyenlőség. Pallas, Bp., 1907.; *Uő*: Magyar fajpolitika. Pátria, Bp., 1905.

190 *Zsilinszky Endre*: Réz Mihály. Szózat 1921. jún. 1. 1.

helyütt Zsilinszky (Tiszát védve), bekapcsolódva a *Budapesti Hírlap* egyik polémiájába. Nagynak és szépnek találja a cselekvőkben még „egyoldalúságaikat is, fanatizmusukat, kegyetlen céltudatosságukat, rideg előretörésüket, kíméletlenségüket, parancsolásra való sóvárgásukat”. Kifejti, hogy „a magyar: »Herrenrasse« [felsőbbrendű faj], nem jó közkatoná, mind vezér szeretne lenni”. Magyarbarát heidelbergi professzoraira hivatkozik, akik szerint „Magyarország a politikai lángelmék melegágya”, mert csakis a „magyar állam misztikumával” magyarázható, hogy nagyszámú nemzetiséggel szemben képes „az állam magyar jellegét megőrizni”. A szociáldarwinizmus által érezhetően megérintett Zsilinszky szerint ugyanakkor „Magyarországon faji gyűlölködés nincs”, békés harc van, méghozzá a „fajok harca”.¹⁹¹ A dölyfös, publicisztikáiban kioktató stílusú fiatalember magánéletében kevésbé bizonyult sikeresnek, és az érdekházasság, valamint az Amerikába történő kivándorlás gondolata közt őrlődött.¹⁹² Ekkor dördültek el a mindent megváltoztató pisztolylövések Szarajevóban.

Aligha van mit csodálkozni, hogy Zsilinszky Endre a háborúban elsősorban lehetőséget látott, osztozott az általános optimista közhangulatban és azonnal frontszolgálatra jelentkezett,¹⁹³ hogy aztán a 3. huszárszázad hadnagyaként küzdje végig a Nagy Háborút. Szerbiában már 1914 szeptemberében felhívta magára a figyelmet, amikor három huszárával rendet teremtett a felbolydult Pancsovában. „A háború gyönyörű dolog” – írta büszkén hűgának.¹⁹⁴ Ambícióit jelzi, hogy szabadságolásai alatt nem mulasztja el ápolni otthoni kapcsolatait,¹⁹⁵ noha több sebesülést és kitüntetést szerezve végigharcolja az olasz és az orosz frontot is.¹⁹⁶ Háborús benyomásai a magyar és német katonák kiválóságáról (és a csehek megbízhatatlanságáról) élete végéig meghatározónak bizonyultak,¹⁹⁷ csakúgy,

191 Budapesti Hírlap 1914. jan. 25. 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok”) A később szintén fajvédővé lett zoológusprofesszor, Méhely Lajos is a világháború alatt fordult a szociáldarwinizmushoz (és általában a társadalompolitikához). Ld.: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 89–90.

192 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 60. levél. Alsókubin, 1914. máj. 10. és 61. levél. Alsókubin, 1914. jún. 3.

193 *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 48.

194 OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 1914. okt. 9. Szüleit arról értesíti, hogy „gyönyörű csaták előtt állunk, győzelmesen nyomulunk előre”. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 4. levél. 1914. okt. 1.

195 Egyik levelében kifejti, hogy Árvából „elsősorban Főispán úr Öméltósága olyan végtelen jóakarattal és szeretettel kísérik katonáskodásomat, hogy okvetlenül el kell oda is mennem”. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 1915. febr. 26.

196 Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922. Szerk. Vidor Gyula. Bp., 1921. 431.

197 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.) és *Uő*: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához. OSZK Kézirattár 28. fond, 15. Szekfünek tett megjegyzése, miszerint már az I. világháborúban úgy vélte, hogy „a magyar népből tökéletesebb hadsereget lehetne építeni, mint a német népből”, gyanúsán anakronisztikus. 1942-re értelmezésében a „csehek gyávasága” is a népek „silány”, „hazug” „habsburgi együttélésének” válik következményévé. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 23. Bajcsy-Zsilinszky historizálása alighanem a náci veszélynek, illetve Szekfü habsburgiánusnak ítélt történelemszemléletének szólt elsősorban.

mint a „dögletes Hinterland”-ról már igen korán megfogalmazott tételek.¹⁹⁸ Ezeknek az élményeknek azonban nem csupán katonai vagy külpolitikai vonatkozásai érdekesek, de hatásuk kimutatható a fiatal huszárhadnagy formálódó társadalom-reformer elképzelésein is. 1938-ban így vall minderről: „én a háborúban szegődtem el a magyar földműves nép szolgálatába. Már bécsi önkénteskedésem alatt is meg-megvillant ugyan bennem a *mi népünk katonai többértékűségének és elsőségének* fölismerése, mikor a magyar közhuszárt más monarchiabeli népek lovasanyagával hasonlítottam össze. De valójában csak a világháborúban jutottam el népünk lelkivilágának és halhatatlan belső értékének megismeréséig.” (Kiemelés az eredetiben.) Zsilinszky hitet tett a lóra termett, ebből fakadóan mozgékony és találékony, ugyanakkor fegyelmezett, a sztyeppei múltból eredeztetően pedig nagyfokú türelemmel és tűrőképességgel rendelkező magyar katona felsőbbrendűsége mellett, amelynek „ősmintája ma is a közhuszár”. Felidézve – és családi vonatkozásokkal historizálva¹⁹⁹ – személyes emlékeit, közbakái hősiességét, megállapítja: „világbirodalmat lehetne építeni erre az idegerőre ma is”. A világháborús vérfürdő demokratizáló – vagy legalábbis társadalmi rétegeket egymáshoz közelebb hozó – hatása így töltődhetett fel fajvédelmi elemekkel és a birodalmi gondolattal 1938-as visszaemlékezésében. A vágzott Szent István-i birodalomhoz azonban meg kellett (volna) sokasodnia a magyarságnak.

Ehhez az egyetlen út a magyar paraszt, vallja Zsilinszky 1938-ban: „Első földreformtervemet 1917-ben a lövészárokból gondoltam el és vettem papírra, hosszabb harctéri nyugalom időközeiben. Elmondhatom, hogy a föld alatt írtam, huszárjaim építette fedezékben.”²⁰⁰ Jóllehet, az 1917-es kézirat valószínűleg megsemmisült a kaotikus időkben, körvonalairól mégsem csupán kései emlékekre hagyatkozhatunk, mivel keletkezéstörténete nyomon követhető a családi levelezésben²⁰¹ és a sajtóanyagban is.²⁰² Írását a *Budapesti Hírlap*nak küldte meg, ahol

198 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 64. levél. Temesvár, 1916. márc. 6. Ugyanitt: „Megváltó militarizmus jöjjön el a te országod!” Máskor „förtelmes Hinterland”-ról értekezik, hozzátéve, hogy „a civil csak 45 éven felül ember, különben csak adóalany és kikötési tárgy”. Ugyanitt felveti, hogy megrendelné a családnak az *Új Időket*. OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 179. levél. Arad, 1916. jan. 2.

199 „[...] olyan vidéken járunk, ahol az én édesanyám őse is ott röppülhetett Bulcsu úr nyomában, útban a lombard síkság felé, szövetségeseink Berengár király megsegítésére.” *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Egyetlen út i. m. (90. jz.) 83. Világháborús tapasztalatairól és földreformterve motivációiról: uo. 81–89.

200 Uo. 3.

201 1917 januárjában arról tudósítja szüleit, hogy a dolgozat 25 oldalas harmadik fejezetét befejezte, le is tisztázta. Az utolsó fejezetet 80 oldalra tervezi. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 68. levél. 1917. dec. 21. Egy hónappal később már gépirót kér otthonra, mert esténként dolgozva kész van az utolsó fejezet egyharmadával. Uo. 69. levél. 1918. jan. 17.

202 Rákosi lapja egy névtelen vezércikkben emlékezik meg az iratról: „Éppen most foglalkozom egy roppant érdekes munka olvasásával. Remélem, a könyv nemsokára meg fog jelenni s fel fogja rázni a magyar lelkeket, mintegy fényt, világosságot, meleget szóró égi tűnemény. Többet egyelőre nem mondhatok róla. Ebből a munkából írom ki a következő pár sort: *Egymás alkotó*

Rákosi „elismeréssel fogadta”, személyét pedig külön kiemelte („Rákosi Jenő azt mondta, hogy nekem hivatásom a vezetés”), ami már adalék a későbbi politikus elhivatottságtudatához is.²⁰³ Mivel azonban a kötet nem került elő és a levelezés nem részletezi a tartalmat, csak utólagos visszaemlékezések állnak rendelkezésünkre arról, miről is szólt a mű. Ezek az emlékek nem egészen elfogulatlanok, pontosabban mindig Bajcsy-Zsilinszky adott politikai programjához igazodnak. Sokatmondó tény, hogy először Prónay Pált védve kerül szóba a kézirat 1921-ben, a *Szózat* hasábjain. Zsilinszky Rákosi Jenővel folytatott vitájában mintegy bizonyítékként említi, miszerint ő már 1918 előtt is fajvédő nézeteket vallott.²⁰⁴ Legközelebb 1928-ban tűnik fel az írás. Ebben az időben Bajcsy-Zsilinszky már írja a nemzeti radikalizmus programját, mely eklektikusságával hívta fel magára a figyelmet. Zsilinszky ekkor már úgy emlékszik, hogy a kézirat a „magyar militarizmus és magyar szocializmus” alapjaira építette volna a magyar birodalmat.²⁰⁵ Végül, legrészletesebben kisgazda politikusként eleveníti meg az iratot 1938-ban (fent említett könyvében), immáron egy radikális földreformként mutatva be 1917-es tervezetét. Eszerint Kenéz Béla kötetére alapozva 5000 hold szántó és 10 000 hold erdő birtokmaximummal képzelte el a parasztság megerősítését a „paraszthordáktól” néhány évvel korábban még irtózó fiatalember. Ez az 1918-as, Buza Barna-féle földreformhoz képest kifejezetten szerény, de a késő dualizmus kori korrekciós próbálkozásokhoz, telepítésekhez képest jelentős tervnek mondható.²⁰⁶ Ha pedig saját későbbi elképzeléseihez viszonyítjuk, azt mondhatjuk, hogy a fajvédő párt 15 000 holdas birtokmaximuma e tekintetben visszalépés, ugyanakkor a harmincas években ez az értékhatár Bajcsy-Zsilinszkyénél előbb ezer, majd ötszáz holdra csökken (vagyis a terv radikalizálódik, amennyiben elfogadjuk valóságnak 1938-as közlését).²⁰⁷

---

karját lefogó, egymást halálra kereső magyar urak, nem halljátok? Egy titokzatos óra komoran kettyeg a fejünk fölött és egyre üt és egyre többet üt. És mi még semmit se tettünk, hogy fölkészüljünk az Idők Teljességére!” A sors órája. Budapesti Hírlap 1918. ápr. 27. 1–2.

- 203 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 26. levél. Dátum nélkül. A *Budapesti Hírlap*ból látható szerinte, hogy Rákosi „elismeréssel fogadta” munkáját. A levélből kiderül, hogy Zsilinszky járt is Rákosinál, aki „kitüntető szívességgel” fogadta és „egész beszédet tartott” neki a munkáról. „Eredeti és izgató olvasmány”-nak nevezte a kéziratot, mely „hivatott arra, hogy irányt adjon a magyar politikának”. Sőt Rákosi szerint a fiatalember „egy csapásra tekintély” lesz az országban. Zsilinszky bár „meghökkenve” fogadja a laudációt, megerősítették hitében: „a nyomorúság, a sikertelenség sem tudta kiölni belőlem a tudatot, hogy én nem születtem ügyvédnek Békéscsabán, sem szolgabírónak Árvában. Remélem rövidesen vége van a hosszú hosszú nyomorúságnak s mindnyájunkra a családban jobb napok virradnak. Ha én valaki leszek az országban, a familia minden tagja valaki lesz.” Mint írja, éppen ezért nem ment mérnöknek.
- 204 *Zsilinszky Endre*: Pro domo. *Szózat* 1921. aug. 7. 2–3.
- 205 *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti szocializmus vagy szociális nacionalizmus. I. Előörs 1928. márc. 24. 1–3.
- 206 Vö. *Bartha Ákos*: Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform. *Történeti Tanulmányok* 18. = *Acta Universitas Debreceniensis. Series Historica* 62. (2010) 163–181.
- 207 *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 150–152.

Zsilinszky világháborús levelei nemcsak grandiózus tervekről tudósítanak, de jól példázzák a hazájuktól sok száz kilométerre harcoló, a makrofolyamatoktól elzárt katonák sajátos életvilágát és ennek hosszúra nyúló árnyát. Így eshet meg, hogy 1918 januárjában a huszárhadnagy – készülő könyvét kontextualizálva – ekképp nyilatkozik: „most már csak jó és jobb békéről lehet szó! Az imperializmus chanceai is megnövekedtek: ez kétségtelen. Hiszem, hogy eljön az én időm is.”²⁰⁸ Márciusban a sikeres besszarábiai előrenyomuláson felbuzdulva már egyenesen „pompás határigazítások”-at²⁰⁹ vizionál, júniusban pedig egyrészt kincstári úton szerzett élelmiszert (cukrot, rizst, kávé stb.) küld haza, másrészt atilláját kéri ott-honról (mandzsettával, ingekkel, a szabók számára részletes instrukciókkal), mivel társadalmi életre kíván berendezkedni.²¹⁰ Ezen a frontszakaszon, ilyen hangulatban éri Zsilinszky Endrét az összeomlás, amit mintegy megelőlegez a *Budapesti Hírlap*ban „egy szürke katona”²¹¹ aláírással, Tisza István háborús vereséget elismerő képviselőházi beszéde után három nappal megjelenő cikke. Ez az írás azért érdemel külön figyelmet, mert egy jól behatárolható csoport korabeli elveszett illúzióit és életérzését örökítette meg. Zsilinszky a bolgár kilépés után is hisz a „német testvéreink” melletti küzdelemben, és megdöbbenve fogadta Károlyi Mihály és a radikális lapok („szolgalelkű had”) Új Magyarországról, népek önrendelkezéséről, nemzetiségek autonómiájáról szóló híradásait, amit az „ellenségnek való fölkínálkozás”-ként értelmez.²¹² Saját szavai mérhetetlen elkeseredettségről tesznek tanúbizonyságot:

„[...] úgy kellett kikaparni a föld alól elcsigázott, nyomorult vérző testemet: akkor sem éreztem olyan megtiprottnak magamat, mint most itthon. Sem azután soha, a kórházvonal ezernyi jajja, nyöszörgése, drága bajtársak háborodott üvöltései közepett, sem a műtő borzalmai közben, sem a hosszú kórházi szenvedés elhagyatottságában és tehetetlenségé-

208 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 69. levél. 1918. jan. 17.

209 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 70. levél. 1918. márc. 2. Besszarábia. Vö. „Soha nem éltünk ilyen jól a háborúban.” Uo. 71. levél. Besszarábia, 1918. márc. 12.

210 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 72. levél. Odessza, 1918. jún. 2. Zsilinszky fiatalkori leveleiben visszatérő elem az öntudatos pénzkérés a szülőktől, ill. a státuszszimbólum-jellegű költséges külsőségekre (pl. ruházatra) irányuló figyelem.

211 Zsilinszky és politikai környezete a húszas évek elején tudatosan épített a „katona brand”-re. Bethlen István például ekképp ajánlotta az Egységes Párt jelöltjét a derecskei választók figyelmébe: „a parlamentbe közkatonának megnyerni szeretnénk”. A miniszterelnök a derecskei választók között. Bihar Népe 1922. máj. 14. 1. A katonaimázs alapja, hogy a derecskei régióból sok ifjú szolgált a 3. (debreceni) honvéd huszárezredben, amelynek egyik századparancsnoka Zsilinszky volt a háború alatt. Derecskei főkortese (évtizedeken át odaadó híve), Csizmadia Lajos például „mindig vigyázzban állt”, ha vele beszélt. Vö. *Bartha Ákos*: Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926). In: Vidéktörténet I. MTA BTK, Bp., 2016. (megjelenés alatt).

212 Hasonlóan – a külpolitikai helyzetelemzésben is egyezően – vélekedett Gömbös Gyula. *Gyurgyák J.*: Magyar fájvédők i. m. (6. jz.) 108–109.

ben. [...] Mi együgyü katonák konok megátalkodottsággal hittünk a mi elfolyt vérünk megváltó erejében. Minden olyan jól ment! [...] Mi úgy tudtuk, hogy a magyar fajnak világhivatása” van. „Mi úgy tudtuk, hogy a mi nemzetiségeink túlnyomó többségével békében és barátságban élünk egyenlő jogokkal és kötelességekkel, azok a háborúban becsülettel vállalták és viselték a magyar katona nevét, dicsőségét, nehéz sorsát. Mi úgy tudtuk, hogy a magyar nemzeti öntudat a magyar fajból hajtott ugyan ki, de ezer éve sokkal több, mint merő faji önzés, fajfölötti egyetemességében szuggesztív, integráló erő, mely soha nem szűnt meg hatni e földön, mióta itt magyarok élnek: kultúrárt, tenyészetet, szilárd társadalmi organizációt teremtve széthulló néptöredékek között. [...] S most egyszerre minden oldalról magyar emberektől halljuk, hogy mindez hazugság és agyrém.”

Zsilinszky őszintén zavarodottnak tűnik cikkében; egyrészt bizonytalan, hogy érdemes-e egyáltalán hazatérni (végül katonai egysége rendezetten, utasításra vonul vissza Budapestre),²¹³ másrészt a fegyveres ellenállás esélyeit latolgatja. A „szent határokhöz”, a „magyar faj” kulturális és erkölcsi fölényéhez és az egységes magyar politikai nemzet víziójához továbbra is ragaszkodik, és militarista világnézete – személyes tapasztalataiból következően – kiegészül a tördöfés-legenda magjával („veretlenek vagyunk”). Ugyanakkor későbbi írásait tekintve meglepő módon valamiféle „igényösszevonás”-on gondolkodik, mivel „én is látom, hogy Nagymagyarország ábrándját el kell temetni”.²¹⁴ Furcsa mód ez az „ábránd” nagyon hamar visszatért írásaiban és megmásíthatatlan talpköve lett eszmerendszerének, egészen az újabb világháborús összeomlásig.²¹⁵

* * *

Mint tudjuk, a történeti források esetében néha a hallgatás is beszédes.²¹⁶ Zsilinszky Endre már 1918 előtt jelentékenynek mondható írásbeli munkásságában, publikációiban és fennmaradt – tekintélyes, mégis töredékes – hagyatékában különösen két téma tabusítása feltűnő. Egyrészt szinte semmit sem tudhatunk meg személyes viszonyáról felszlovák származásával kapcsolatban, másrészt az Áchim-ügy sem kerül elő semmilyen vonatkozásban. Utóbbi esetben a csöndet később megtörő

213 Ennek hatását Zsilinszky nézeteire kiemeli: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 132–133.

214 Egy katona levele. Budapesti Hírlap 1918. okt. 20. 1–2. („Egy szürke katona”).

215 Vö. *Bartha Ákos*: „Organikus rend” az „önvédelmi övezet”-ben: Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. Kommentár (2016) 3. sz. (megjelenés alatt).

216 Vö. *Kisantal Tamás*: Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. *Aetas* 21. (2006) 1. sz. 137.

hangokra adott apatikus²¹⁷ vagy éppen agresszív válaszok²¹⁸ belső feszültségről árulkodnak, ami egy gyilkossági vád esetében érthető is, jóllehet ő erre a konfliktusra alapvetően a családján esett sérelem szemszögéből tekintett, vagyis „becsületbeli önvédelem”-ként (*Ehrennotwehr*) fogta fel az eseményt.²¹⁹ Ebben Áchimmal kapcsolatos tapasztalatai és hallomásai is szerepet játszhattak.²²⁰ Amennyire írásaiból tudható, apai származása sohasem vált személyes²²¹ vagy narratív identitásának²²² szerves részévé, holott külpolitikai tájékozódása a II. világháború alatt bőven adhatott volna erre alkalmat. A környező nemzeteknek szóló ideológiai ajánlata, vagyis a népek békés együttélését keretező, megreformált Szent István-i birodalom víziója²²³ mellett jól lehetett volna érvelni családi háttérének közép-európai történeteivel. Bajcsy-Zsilinszky azonban egyértelműen fogalmazott: „anyai ágon honfoglaló őseim révén beleszülettem, apai ágon szláv elődeim véré-

- 217 Dobi István visszaemlékezése szerint egyszer, a harmincas évek végén társaságban arról elmélkedett, kezét foghatnak-e ők, kiscgazdapártiak Bajcsy-Zsilinszkyvel. („Elfeledhetjük-e Áchim vérért?”) Dobi néhány hét múlva személyesen is megismerkedett jól értesült politikustársával. „Kézfogás után szomorkásan azt mondta, ha szükségét érzem, *megmoshatom a kezem*, megért engem. A tekintetén láttam, nagy teher lehet szegénynek a lelkén az Áchim-ügy, alighanem sokat tépelődik miatta, de meg nem történté már nem teheti.” Idézi: *Dernői Kocsis L.*: i. m. (164. jz.) 11. (Kiemelés az eredetiben.)
- 218 Erre nemcsak az Áchimet felelőlegesen képviselő párbajkihívásai, de Kodolányi visszaemlékezése is jó példa, aki második találkozásukkor nekiszegelte a kérdést: „mondja el négyszemközt és hitelesen Áchim halálának körülményeit”, benne szerepével. „Erre Bajcsy-Zsilinszky hosszan maga elé nézett, és fojtott hangon, de néha indulatosan kipirulva és »Krisztusát!« felkiáltásokkal az asztalra csapva, elmondta Áchim megöletésének azt a történetét, amit később egy terjedelmes levélben ő maga írt meg Németh Imrének.” *Kodolányi János*: Az utolsó romantikus. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* i. m. (4. jz.) 128–129.
- 219 „De elgondolhatjátok, hogy egy olyan természet, amilyen én is vagyok, aki nem nagyon termettem sem megalázkodásra, sem megaláztatásra, a politikai dolgoktól függetlenül is, öcsémmel együtt nem nyelhetjük le szeretett és tisztá életű Édesapám meggyaláztatását.” 1937-es levelét idézi: *Németh L.*: i. m. (170. jz.) 227.
- 220 Áchim nem volt rest kifigurázni a párbaj úri intézményét, ha hihetünk a dicséretével („valóságos politikai zseni”) egyébként nem fukarkodó csabai ellenlábásának. „Érdekes az az eset, amikor egy békéscsabai ügyvéd kihívta őt [Áchimot] párbajra s ő a kihívásra azzal felelt, hogy a kocsiján végigment a városon, jobbján és balján két marcona alak ült, mindegyik vasvillát tartott kezében és pedig abban az állapotban, ahogy azokat a ganajos kupacból kihúzták. A népek, amely előtt a párbaj intézménye egyáltalán nem volt rokonszenves, természetesen tetszett az elégtételadásnak ez a módja: a segédek és a párbajra kész fegyverek.” *Szeberényi L. Zs.*: A parasztság története i. m. (17. jz.) 264–265. Molnár József szerint az Áchim-ügy „rendezésének” szokatlan módját épp azért választották, mert „Áchimmel nem lehetett párbajozni”. *Molnár J.*: i. m. (38. jz.) 430. Id. Zsilinszky Endre is ekképp nyilatkozott az eset után, kiemelve, hogy fiai nem találtak közvetítést vállaló segédeket Csabán. Idézi: *Tibori J.*: Agrárszocializmus i. m. (155. jz.) 450.
- 221 Az identitás fogalmának tudománytörténetéhez: *Gyáni Gábor*: Nép, nemzet, zsidó. Kalligram, Pozsony, 2013. 234–239.
- 222 A saját szövegek által teremtett ékonstrukciókhoz: *Paul Ricoeur*: A narratív azonosság. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János–Thomka Beáta. Kijárat, Bp., 2001. 24.
- 223 Vö. *Bartha Ákos*: From Myths to Reality: the Regionalism of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944). In: *National Identities in Central Europe in the Light of Changing European Geopolitics 1918–1948*. ibidem Verlag, London, 2016. (megjelenés alatt).

vel beleolvadtam” a magyarságba.²²⁴ Ráadásul élete végéig nem tudott elszakadni az európai hivatással rendelkező „magyar faj” – keleti eredetéből és „dunavölgyi elsőszülöttségéből” levezetett – kulturális és államszervező felsőbbrendűségének téziséstől, valamint a „törzsökös magyarság” elképzelt közösségétől.²²⁵ A világháború, valamint a forradalmak egyéni tapasztalattörténete – későbbi fajvédő társaihoz hasonlóan – kétségkívül radikalizálta Zsilinszky Endre egyébként is temperamentumos személyiségét és politikai krédóját. Kérdés, hogy ez a politika mennyiben radikalizálódott 1919-ben vagy mennyiben vált csupán hangosabbá az országos politikába történő belépés által. A dandyskedő, inkább érdeklődő, mintsem szorgalmas,²²⁶ folyamatosan pénzsűkével küzdő fiatalember környezete már Kolozsvárott sem lehetett teljesen mentes például az antiszemitizmustól, ahogyan arról egy 1908-ban neki címzett levélből értesülhetünk.²²⁷ Tőle először 1904-ben – szintén egyetemi éve alatt – olvashatunk zsidókról: „Csupa zsidó az első colloquáló gárda; majd meglátom, hogy állják annak a gögös, imponálóan gögös rómainak a hiúz-tekintetét” – írja.²²⁸ Németországban, ahol kialakult a militarizmus iránti rajongása és az erős szociális állam iránti vágyódása, bár szarkasztikus csipkelődés kíséretében, de elismerően ír a környezetében szép számmal fellelhető zsidók szorgalmáról, tehetségéről.²²⁹ Ez a kétes elismerés nem változik a később-

224 *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Német világ Magyarországon. Korunk Szava, Bp., 1937. 4.

225 Jóllehet, politikai hitvallásának komolyságát veszélyeztető családi múltja miatt magyarázkodásokra kényszerült. Egyik ilyen (1938-as) cikkét idézi: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 148–149.

226 Heidelbergben önkritikusan arról ír, hogy „türelmetlen s eredetileg meglehetősen lusta természetű gyerek vagyok”. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31. Nem cáfolja vallomását az apja által hipochondriának vélt betegségére felírt balatonfüredi kúrja, ahonnan azért ír keveset haza, mert a sok sportolástól nehéz lett a keze. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 40. levél. Balatonfüred, 1909. aug. 31. Fiatalkori viszonylagos érdektelenségét Szekfünek írt levelében is megerősíti: „ezekben az években [az egyetem alatt] aránylag kevés könyvet olvastam”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 21. A harmincas éveibe lépő fiatalember ugyanakkor már bánja restségét: „Én, aki régebben, a háború előtt annyit unatkoztam s anyni jó időt eltöltöttem haszontalansággal [...]” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 69. levél. 1918. jan. 17. Zsilinszky későbbi hajszás életvitele közismert, olvasmányairól hagyatéka tanúskodik.

227 „Hej Balogh Artúr, Kosztolányi és Somló / a te elméd magasröptű észbontó! / Jobb volna ha a nyúlbört még árulnád / S nem pedig a szegény embert kínoznád.” OSZK Kézirattár 28. fond, 233. Levelezőlap Kolozsvárról. 1908. szept. 30. (Kosztolányi szerepeltetése ebben a kontextusban tévedés lehet – amennyiben az Édes Anna szerzőjéről van szó.)

228 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 10. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 5. Két évvel később „jordán”-nak titulálja egyik zsidó származású csoporttársát. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 25. levél. 1906. máj. 23.

229 „A szociálpolitikus és a szociálizmus előadója tökéletes számár. [...] Persze Eulenburg úr zsidó s így bizonyára roppant élelmes ember. Már a kinézete is olyan mint egy ostoba bohócé.” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 30. levél. Lipcse, 1907. márc. 2. „Elnézem sokszor a könyvtárban ezeket a németeket, s még inkább az orosz zsidókat, micsoda eget vívó energiát fejtenek azok ki [...] tanulnak, tanulnak szünet nélkül [...] század-

biek során sem, hiszen még az egyik legvitriolosabban antiszemita pamfletje is pozitívan szól a zsidóság szellemi képességeiről (és a magyarság renyhességéről).²³⁰ Zsilinszky kaszárnyai afférjának részletes bemutatása egyrészt rávilágított az anyagi gondokkal küzdő család még mindig komoly kapcsolati tőkéjére, másrészt a levelezés alapján képet kaphatunk a fiatalember formálódó világnézetéről is. Az idézett megjegyzések határozott demokráciaellenességről és antiszemitizmusról tanúskodnak, vagyis a közkeletű vélekedéssel szemben ezek a nézetek nem 1919-től datálhatóak.²³¹ Mint láthattuk, a nyomok legalábbis a bécsi kaszárnyaéletig vezetnek, bár – még nem átpolitizált – zsidóellenességét csupán privát levelezésében vállalta ebben az időszakban. Az sem elhanyagolható szempont, hogy ifj. Zsilinszky Endre 28 éves korára, vagyis 1914-re már „két, társadalompszichológiailag katarikus élményt” is átél: „a felemelkedés és a lecsúszás élményét”.²³² Ám a faji ideológia sem csupán a világháború és a forradalmak hozadéka, hanem egy olyan korábbi, olvasmányélményekből és ezeken szelektíven átszűrt tapasztalatokból összegyűrt képzet, amely már a világháború előestéjén képes volt szinte kész értelmezési keretet nyújtani. Az 1914–1918 közti időszak ezeket a kész elemeket, összefüggéseket egészíthette ki a már Németországban érdeklődéssel figyelt szociális kérdés egyik honi gyúpontjával, a parasztkérdéssel. Zsilinszky Endre 1919-től datálható politikai fajvédelve a „patkányforradalmak” etnicizált mesternarratívájával és a történelmi magyar állam szétesésének traumatikus – vagy inkább tragikus²³³ – tapasztalattörténetével vált teljessé, ami azonban már nem csupán ideológiaként, hanem cselekvő politikai erőként dinamizálta a fenti gyűlékony elegyet.

---

részével sem rendelkezem az oroszok és németek tanulási energiájának.” Uo. 32. levél. Heidelberg, 1907. júl. 12.

230 Zsilinszky E.: Nemzeti újjászületés és a sajtó i. m. (105. jz.)

231 Borsi József szerint már az egyetemi évek alatt „feltűnnek olyan momentumok is, amelyek egyenesen vezetnek az I. világháború idejének németbarát, militarista, a forradalmakat elutasító, majd az ellenforradalom keresztény kurzusának antiszemita, fajvédő Zsilinszkyjéhez”. Borsi J.: Egyetemi évek i. m. (60. jz.) 49. Az antiszemitizmus kapcsán a kulcs azonban aligha az egyetemi években keresendő, hiszen Zsilinszky ekkori megnyilvánulásai még – az általa később megvetett – Jászi Oszkár korabeli (ön)ostorozó zsidókritikájának szintjét sem érték el. Vö. *Litván György*: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Balassi, Bp., 2005. 45–54. Domokos csupán sejteti a zsidóellenességet arról értekezvén, hogy Zsilinszky „fintorgott” a legjobb csabai vívó (Fischer Salamon) neve hallatán 1910-ben. *Domokos J.*: Áchim i. m. (20. jz.) 276.

232 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

233 A traumafogalom történettudományi használatának parttalanságára figyelmeztet: *Kovács Éva*: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall* 16. (2015) 82–107.

ÁKOS BARTHA

THE POLITICAL SOCIALIZATION OF ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY
AND HIS IDEOLOGICAL PORTRAIT PRIOR TO 1919

The majority of more important Hungarian settlements have at least one street bearing the name of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944). The name is accordingly widely known, and the politician-publicist, of mixed Hungarian and Slovak origins, executed by the Hungarian fascists, belongs, despite his zigzagged career, to that tiny group of interwar politicians whose basically positive reputation has remained unshaken to this very day. This unusual stability can of course not be separated from the tragic end of his life. Yet by dropping this particular perspective, and interpreting instead each period of his career in its own specific context, one confronts virtually all the problems of Hungarian social and ideological history (nationalism, noble déclassé, agrarian and Jewish problems, assimilation, political radicalism etc.)

In the present study I focus on the pre-1919 career of Bajcsy-Zsilinszky, trying to identify those early influences which decisively shaped various sections of his later political life. It is from this perspective that I explore the family background in Békés county, the secondary school years at Békéscsaba, and the university training at Kolozsvár (today Cluj, Romania) and in Germany. Of course, the notorious event of the violent death of the peasant politician András L. Áchim (1911) cannot be skipped over in this context, but alongside the Áchim–Zsilinszky conflict, which has been reconstructed frequently but tendentiously (pro and contra), the author also examines in detail a hitherto unresearched disciplinary procedure from 1909, which could only be settled through the intervention of Károly Khuen-Héderváry, Géza Fejérváry and István Tisza, and sheds important light on the character of young Endre Zsilinszky. Of equal importance was the two years spent in the administration of Árva county (1912–1914), and the publication possibilities offered by Jenő Rákosi on the pages of the *Budapesti Hírlap*. Finally, the study analyses the controversial individual experiences of the First World War, and the shocking influence of the final collapse, with a special regard to the racial ideology of Zsilinszky, which, gradually taking shape in the course of the preceding years, had become crystallized by the time of revolutions.

The study is based on the Bajcsy-Zsilinszky papers now kept in the Manuscript Department of the Hungarian National Library, and archival documents preserved in Hungarian (National Archives, Archives of the Institute for Political History, Institute for the Research of Post-Communist Transition, Library of the Hungarian Academy of Sciences) and foreign collections (Austrian National Archives). The publicistic and individual volumes written by Bajcsy-Zsilinszky were also relied on, and so were parliamentary documents, memoirs and the results of the relevant scholarly literature.

Kinek az embere?

Az alországbíró és az országbíró viszonya
a 13. század második felében*

A középkori Magyarországon végső soron minden fő világi tisztségviselő kinevezése a királytól függött, azonban általános szokásjognak számított, hogy bizonyos tisztségviselők helyettesét nem közvetlenül a király, hanem maga a tisztségviselő nevezte ki, általában a saját alárendelt emberét jelölve ki a feladatra. A néhány ezzel foglalkozó szakirodalmi utalás a 13. század második felében hivatalban lévő alországbírók esetében is ugyanezt feltételezi, bár részletesebben még senki nem foglalkozott a kinevezésükkel, sőt ahhoz is idő kellett, hogy a történettudomány figyelme egyáltalán az alországbírói intézmény felé terelődjön. Ez annak köszönhető, hogy az alországbírók nem játszottak túl nagy szerepet az országbíró mellett a középkor folyamán.¹ Ebben kivételt jelentett a 13. század utolsó harmada, amikor az alországbíró az országbíró kvázi kikerülve, közvetlenül képviselte a királyt a királyi jelenlét bíróságán. Erre a 13. század végi kiemelt szerepre utaltak ugyan 19. századi munkák,² de ezek az egyébként sem túl hangsúlyos megjegyzések nem mentek át a kormányzat- és jogtörténeti szakirodalomba, és az 1960-as évekig senki nem tulajdonított különösebb jelentőséget a *iudex curiae* helyettesének. Ezt a falat Gerics József törte át, aki a késő Árpád-kori, kora Anjou-kori királyi jelenlét bíróságáról megjelent cikkében mutatott rá az alországbíró addig nem ismert fontosságára. Gerics ott szereplő megállapításai³ (amelyek későbbi cikkeiben is visszaköszönnek)⁴ a következőképpen foglalhatók össze. Az Aranybulla idején az országbíró még nem önállósult a királyi ítélőszéktől, és nagyjából ebben az időben tűnik fel az alországbíró is,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00285/14/2) támogatásával készült. Itt szeretném megköszönni Zsoldos Attilának (MTA BTK TTI) a kéziratához fűzött észrevételeit, megjegyzéseit.

- 1 Vö. *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Akadémiai, Bp., 1976. 91–93.
- 2 *Georgii Bartal de Beleháza*: Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Tom. II. Wigand, Posonii, 1847. 203–204.; *Frankl [Fraknói] Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pfeifer, Pest, 1863. 142–143.
- 3 *Gerics József*: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. *Jogtudományi Közlöny*. Új évfolyam 17. (1962) 651–657.
- 4 *Uő*: Das Gericht praesentia regia in Ungarn am Ende des 13. Jahrhunderts. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica* 19. (1978) 33–46.; *Uő*: A magyar királyi kúriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1995. (METEM-könyvek 9.) 295–318., 296–298.

akinek a viszonya az országbíróhoz kettős. Egyrészt a 13. század második feléből több példa hozható arra, hogy a helyettes erősen függött tőle. Az ura többször is „viceiudex noster”-nek nevezte, 1292-ben az alországbíró egy oklevelét a nagyobb biztonság végett az országbírói pecsét alatt adta ki, az 1298–1300 között hivatalban lévő István alországbírót az országbíró a szerviensének nevezte, és a hivatalváltások is mindig egybeestek az országbírók hivatali idejével.⁵ Azonban az 1260-as évektől az alországbíró szép lassan átvette a királyi praesentialis bíraskodást. Az első erre utaló nyomok 1267–1268 körülről vannak, és a 13. század végén az alországbírók kimondva is a saját ítéلőszéküket tekintették a királyi bírói jelenlétnek. Sok adat arra mutat, hogy az alországbíró nemcsak hivatali feljebbvalójával, hanem a királlyal is igen szoros viszonyban volt. Mindez azért alakult ki, mert egyrészt szükség volt egy állandóan a királyi kúriában székelő tisztségviselőre, és az országbíró ekkor már inkább politikai poszt volt, másrészt a király ezzel érte el az oligarchák befolyásának csökkentését. Az alországbíró „királyi jelenlétet képviselő funkciója és az országbírótól való familiárisi (serviensi) függése ellentétbe jutott egymással, mivel az alországbíró a *király*, nem pedig az *országbíró* hatóságát képviselte. [...] Ezért azután a tisztség a familiaritás keretein már kezdett túlnőni”, és „egy igen rövid, átmeneti szakaszban [ti. a késő Árpád-korban – Sz. T.] – úgy tűnik – közel volt a lehetőség, hogy a kúriai bíraskodás vezetése a familiaritásból kibontakozva, nem báró és feudális nagybirtokos tiszte lesz, hanem a király kegyétől függő nemes kezébe jut.”⁶

Gerics megállapításai – megérdemelten – átmentek a későbbi szakirodalomba, de ezzel párhuzamosan tartotta magát az a nézet is, hogy az alországbírók minden esetben az országbírók alárendeltjei maradtak, és az országbírók lecserélődésével ők is lecserélődtek. Mindezt két egymástól független tényező is megerősíteni látszik. Egyrészt, mint az az Árpád-kori világi archontológia elkészültekor kiderült, a tatárjárás után nincs olyan alországbíró, akinek a hivatali ideje egyértelmű módon több országbíró hivatali idejét is átfogná.⁷ Ez és a fentebb már idézett elnevezések, amelyekben a helyettes „urunknak” nevezi az országbírót, egyértelműen utalnak arra, hogy egy-egy viceiudex az országbíró beosztottja volt. Ebből következne az is, hogy az országbírók hivatali ideje hozzáigazítható az alországbírókéhoz.⁸ A másik, ettől független tényező pedig az a heraldikai megállapítás, hogy az alországbírók saját pecsétje minden esetben az aktuális országbíró nemzeti címerének

5 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.

6 Uo. 655.

7 Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. História, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 30–36. Ugyanakkor a tatárjárás előttről találunk egy igazolt példát: Karul fia Miklós alországbíró 1238–1240 közötti hivatalviselése két országbíró hivatali idejét is lefedi, ld. uo. 29–30.

8 Az archontológiát készítő Zsoldos Attila is feltételezte, hogy ha egy adott alországbíró korábban is felbukkan, mint az országbírója, akkor ez utóbbi címviselése is visszadatálható legalább addig, ld. Zsoldos A.: i. m. (7. jz.) 31.: 186. jz., 33.: 205. jz., 34.: 209., 213., 214., 218. jz., 35.: 233. jz. Ugyanígy gondolja pl. Körmendi Tamás: Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán. In: Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I. Szerk. Bárányi Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. 123.

variálásával készültek.⁹ Ennek fényében még elméletileg is furcsa lenne egy „országbírókon átívelő” helyettes, aki új felettest kap, de még egy más nemzetségből való báró címervariánsával pecsétel – arról pedig nincs tudomásunk, hogy egy viceiudex időközben címert váltott volna a pecsétjén. És mivel, úgy tűnik, az archontológiából leszűrhető gyakorlat sem mond ellent a heraldikai logikának, az egyetlen biztosnak látszó feltételezés az, hogy az alországbírók hivatali ideje az országbíróktól függött, és így valószínűleg a kinevezésük is.

Vagy mégsem? Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a késő Árpád-kori király–országbíró–alországbírói hármasszisztemen belül másféle lehetőség is felvessünk. Véleményünk szerint vannak arra mutató jelek, hogy a Gerics József által is kiemelt Devecseri Mártonon túl más alországbírók sem számítottak feltétlenül az országbíró kinevezettjének, és talán a viceiudexek hivatali ideje sem esett mindig egybe az országbírókéval. Nem kívánjuk az eddig kialakult vélekedést teljesen elvetni, hiszen a fent mondott érvek nagy általánosságban eléggé erősek ahhoz, semhogy mindenestől tagadni lehetne azokat. Azonban az országbíró és helyettesének viszonya nem általánosítható az általunk vizsgált időszakban, a 13. század második felében sem, amikor Gerics József szerint az alországbírók közvetlenül képviselték az uralkodót a királyi jelenlét bíróságán. E bő harminc év alatt többször is változott-változhatott az alországbírókra vonatkozó kinevezési mód, amelyben a régi szokásjog tusakodott a bárói hatalmat háttérbe szorító szándékkal, és sokszor az aktuális politikai helyzet döntötte el, hogy melyik került ki győztesen.

Az alországbírói *praesentia regia* kialakulása

Mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mikortól alakulhatott ki a Gerics által felvázolt helyzet, hogy a királyi jelenlétet már nem az országbíró, hanem az alországbíró képviselte a kúrián. Gerics maga az 1260-as évek végét jelölte meg, mivel több forrásban is az átmenetiséget vélte felfedezni. Eltérő véleményt egyedül Györffy György fogalmazott meg, amikor azt a krónikahelyet elemezte, ami a petíciók III. Béla általi állítólagos bevezetéséről szólt (és amit, mint Györffy is rámutatott, valójában IV. Béla vezetett be). Ennek kapcsán emelte ki, hogy „írott kérvények benyújtását elrendelni csak akkor lehet, ha van egy állandó, helyhez kötött fórum, ahová a felek a kérvényt beadhatják. Ebből következik, hogy IV. Béla a petíciók elrendelésével egyidejűleg állította fel az első állandó székhelyű bírói fórumot, az alországbírói hivatalt. [...] az alországbíró »Budán« azaz Óbudán való rezideálása 1239-től adatható; a század második felében minden alországbírói oklevél Budán kelt. A királyi udvari bíróság korszerűsítésére eszerint 1235 és 1239 között került sor.”¹⁰

9 *Körmendi Tamás*: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. (2009) 402.: 56. jz., ill. 408–409.; *Uő*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 120.: 23. jz., 121–122.

10 *Györffy György*: A magyar krónikák adatai a III. Béla-kori petícióról. In: Középkori kútfőink kritikusi kérdései. Szerk. Horváth János–Székely György. Akadémiai, Bp., 1974. (Memoria Seacolorum Hungariae 1.) 337–338.

Magunk egyikükkel sem értünk egyet, bár úgy érezzük, hogy összességében Gerics József felvetése áll közelebb a (forrásokból leszűrhető) valósághoz. Györffy azon észrevétele, hogy a IV. Béla által bevezetett petíciózáshoz szükség volt egy állandó fórumra, logikus és igaz, de sugallata szerint ez az alországbírói fórum lett volna. Ez azonban korántsem egyértelmű, ahogyan az sem, hogy az alországbíró Budán (akkor még: Óbudán) való ítélkezése 1239-től adathozható, és az 1280-as évektől kezdve kizárólagossá válik. Az első olyan 1230-as évek utáni helyettes, akitől oklevél maradt ránk, Karul fia Miklós.¹¹ Miklósnak nyolc kiadványáról tudunk, ebből egy olyan van, amire kitétték a kelethelyet, és ott valóban Buda olvasható.¹² Az utána következő alországbírói okleveleken már nincs megjelölve a kelethely egészen az 1260-as évekig.¹³ Az 1260-as években pedig egyetlen alországbírói oklevél sem kelt Budán,¹⁴ és csak 1274-től kezdve válik gyakoribbá

- 11 *Zsoldos A.*: i. m. (7. jz.) 29–30. Tegyük hozzá: Karul fia Miklós ott feltüntetett 1235. évi alországbírosága nem igazolható. Az erre utaló egyetlen adat egy olyan keltezetlen oklevélben található, amit Karácsonyi János datált 1235-re, de az indoklásul hivatkozott forrásokban nincs olyan nyom, ami egyértelműen utalna erre az évre, ld. *Karácsonyi János: A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve.] Szerk., előszó Koszta László. JATE, Szeged, 1988. (Aetas Könyvek 1.) 150–151.: 187. sz.; vö. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér.* Typ. Universitatis, Budae, 1829–1844. (= CD) III/2. 418.; *Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv.* MTA, Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) X. 448. Mellesleg az ebben a keltezetlen oklevélben Miklós alországbírói poroszljaként megjelenő Mátyás (aki a Hahót nemzetség ügyében intézkedett) azonos lehet azzal a *Chodad* falubeli Mátyás poroszlóval, aki Miklós alországbíró egy másik, 1238. évi kiadványában bukkan fel, és szintén a Hahót nemzetség ügyében járt el (ÁÚO VII. 59–60.), ez alapján ezt a levelet is 1238 körülre tehetjük 1235 helyett.
- 12 (1238): ÁÚO VII. 59–60.; 1238: CD IV/1. 142–143. = CD X/4. 72–73., mindkettő sok hibával, vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), *Diplomatikai Levéltár* (= DL) 3628.; 1239. márc. 6., Buda: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad endum praeparavit Richard Marsina.* Academia Scientiarum Slovaca, Bratislava, 1971–1987. (= CDSlov) II. 34–35.; 1239: CDSlov II. 43–44.; 1239: CDSlov II. 44–45.; (1238–1240): ÁÚO XII. 500.; (1237–1240): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B.* Szerk. Sörös Pongrác. Stephaneum, Bp., 1902–1912. (= PRT) VIII. 284.; (1237–1240): *Almásai Tibor: A vasvári káptalan 1328-ban átírt oklevelei.* In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 38.: 83. sz., vö. *Anjou-kori Oklevéltár. I–XL.* Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczy Lajos–Halász Éva–Kőfárvai Tamás–Kristó Gyula–Makk Ferenc–Piti Ferenc–Rábai Krisztina–Sebők Ferenc–Teiszler Éva–Tóth Ildikó Éva. Bp.–Szeged, 1990– (= AOkI) XII. 259. sz.
- 13 Pápa nb. Sinka fia Benedek, 1244 k.: ÁÚO VII. 178–179.; Domonkos, 1245: CDSlov II. 138–139., 1246: PRT VIII. 289–290.; ismeretlen alországbíró oklevelének tartalmi átírása, 1248 k.: *Hazai okmánytár. I–VIII.* Szerk. Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Páur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. MTA, Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) IV. 32–33.; *Tengerdi Tódor fia Miklós, 1256: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. Szőcs Tibor. MOL, Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 51.) (= RP) 111. sz., 1256: RP 333. sz., 1256–1260 k.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–III.* Hrsg. Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Böhlau, Graz–Köln–Wien, 1955–1985. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.) (= UB) I. 267.
- 14 Az 1260-as évek okleveleinek felsorolására és elemzésére alább visszatérünk.

(de még akkor sem kizárólagossá), hogy a viceiudexek ott keltezzenek. Az a megállapítás tehát, hogy a helyettesek 1239-től kezdtek (Ó)budán keltezni, még akkor sem állja meg teljesen a helyét, ha az említett 1239. évi kiadvány minden gyanú felett állna, hiszen 1274-ig összesen ez az egy alországbírói diploma kelt volna ott! Ráadásul ennek az egyetlen, 1239. március 6-i, IV. Béla átíratában ránk maradt levélnek a szövegét legalábbis gyanúsnak kell tekinteni.¹⁵ Így 1274 előtt egyetlen hiteles adat sincsen arra, hogy az alországbíró Budán keltezett volna. A tendenciát melleleg ezen adat hitelessége sem fordítaná meg. Györffynek abban vélhetően igaza van, hogy ha IV. Béla bevezette a Rogerius által is emlegetett petíciózást, akkor ahhoz kellett egy állandó, helyhez kötött fórum, ahol a kérvényeket fogadták. De arra semmilyen adatunk sincsen, hogy az alországbírók székeltek volna ezen a fórumon, annál is kevésbé, mert Rogerius világosan megmondja, hogy kiknek kellett a petíciókat benyújtani: „Nagyon gyakran panaszkodtak amiatt is [a magyarok – Sz. T.] [...] hogy a nemesek [...] nem indíthatják el peres ügyeiket az ő [a király – Sz. T.] udvarában, [...] hanem kérvényeket kell benyújtaniuk a kancellárokhöz. [...] Mert – ahogy mondogatták – a kancellárok egyeseket elnyomtak vagy felemeltek [...]”¹⁶ Arra tehát, hogy a petíciók bevezetése bármilyen módon kihatott volna az alországbírói hivatal működésére, semmilyen bizonyíték sincsen.

Gerics József abbéli véleményét, hogy az alországbírói praesentia regia inkább az 1260-as évek végén alakult ki, magunk elfogadhatóbbnak látjuk, azonban a folyamat véleményünk szerint ennél jóval hosszadalmasabb és összetettebb volt. Gerics a tanulmányban ugyanis egyetlen határkorszaknak tekintette az 1267 körüli időszakot, amikortól „az alországbíró átveszi a király praesentialis bíraskodását a kúriában”.¹⁷ Mindezt két forrással támasztotta alá, szerinte mindkettő az átmenet korszakára vall. Egyrészt a pécsi káptalan egyik 1267. évi levelében „a hiteleshely [...] olyan gyilkossági ügyben járt el, amelyben az alperesek idézése a király, az országbíró és az alországbíró elé történt”.¹⁸ Nem egészen világos, hogy Gerics ezt milyen értelemben tekintette érvnek a praesentialis bíraskodást átvevő alországbíróra nézve. Ha arra gondolt, hogy itt már nemcsak az országbíró, hanem a helyettese is szerepet kapott a per során a királyi udvarban, akkor erre sokkal korábbi példákat is fel lehet hozni: Domonkos alországbíró már 1246-ban saját oklevéllel zárta le a királyt felkereső bakonybéli apát ügyét, tehát az udvarban tartózkodott és ítélezett – a király helyett.¹⁹ Ha viszont esetleg arra gondolt volna Gerics József,

15 Ld. Richard Marsina érveit az átíró Béla-oklevél hitelével kapcsolatban: CDSlov II. 63. Maga az alországbírói diploma is tartalmaz anakronisztikus elemeket („Dei gratia”-formula az intulációban, a végén a király uralkodási éveinek a megjelölése), amely elvileg magyarázható lenne azzal, hogy az írás a királyi kancellárián készült, de a királyi levéllel együtt jelentkező problémák összességében kétségessé teszik a hitelt.

16 A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. Katona Tamás. Magyar Helikon, [Bp.,] 1981. 115. (Horváth János ford.)

17 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.

18 Uo.; vö. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (= CDCr) V. 449.

19 PRT VIII. 289–290. Részletesebben és további adatokkal ld. alább.

hogy az idézés az országbíró és az alországbíró színe elé történt, tehát itt az alárendelt már párhuzamos bíróként jelent volna meg (hogy aztán a későbbi évtizedekben kiszorítsa az országbírót a királyi jelenlét ítélőszékéből), akkor az nem következik az oklevél szövegéből. A káptalan egészen pontosan azt írta, elmesélve a pertörténetet, hogy Izsép fiai peres ellenfeleiket „a királyi felség színe elé, és Lőrinc úr [...] akkori országbíró és Simon comes, az ő alországbírája elé idézték hét határnapra”.²⁰ Nyilván arról van itt szó, hogy a hét idézést (amire az alperesek rendre nem jöttek el) hol a király, hol az országbíró, hol az alországbíró foganatosította oklevelekkel és bírságlevelekkel, és nem arról, hogy egyszerre mindannyiuk elé idézték volna az alpereseket mind a hét alkalommal. Így ez az adat legfeljebb arra bizonyíték, hogy az alországbíró ekkor már részt vett az udvari perekben – de erről jóval korábbi adatok is rendelkezésünkre állnak, az 1260-as évek „átmenetiségét” ez nem bizonyítja.

A másik érv az volt, hogy szintén a pécsi káptalan 1268 körül úgy címezte egy kiadványát, hogy a belső megszólítás (*adresse*) Ampodnak, Béla herceg aludvarbírójának szólt, a külső címzés pedig Béla szlavón hercegnek. Mivel ebben a példában az aludvarbíró képviselte a hercegi jelenlétet, így a királyi kúriában is ugyanez lehetett már a helyzet. Azonban az erről tudósító oklevél formulája ekkor még ingadozott: az aludvarbírónak tettek jelentést, de még a hercegnek címezték az oklevelet. „Ebből talán szabad arra következtetnünk, hogy a praesentianak a vicejudextól való képvisellete akkor még új intézménynek volt tekinthető.”²¹ Azonban e forrás sem segít eligazodni a kérdésben, hiszen éppen hogy általánosnak tekinthető, hogy a külső (és belső) címzésre a király (a felhozott példában a herceg), és nem az alországbíró (aludvarbíró) nevét írják az egyes intézmények, ez még az 1290-es évekre is jellemző volt.²² Előfordult az is, hogy ezen általános gyakorlattal ellentétben mind a külső, mind a belső címzésnél az alországbíró neve szerepelt, az 1280–1290-es években is.²³ Az ilyesfajta kivételekből tehát önmagában semmilyen átmeneti időszakra nem lehet következtetni, hiszen majd’ minden évtizedből találunk egy-két általánostól eltérő címzési vagy megszólítási formát.

Véleményünk szerint azonban Gerics József mégis jól érzett rá arra, hogy ez az időszak fontos lépcsőfoknak tekinthető az alországbírói praesentia kialakulásában. Azonban az 1267 körüli évek nem tekinthetőek egy olyan választóvonalnak, amikor az alországbíró „átveszi” a királyi udvarban az országbíró szerepet. A folya-

20 in presentiam [...] regie maiestatis, dominique Lawrenchii [...] tunc iudicis aule regie, et comitis Symonis viceiudicis eiusdem [...] ad septem terminos avocassent – CDCr V. 449.

21 *Gerics J.*: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 652.; vö. Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp., 1879. (= HOKI) 55–56.

22 Hiteleshelyi válaszlevelek, amelyeknél alországbírói megkeresésre a királyt tüntetik fel külső címzésnél is: (1275 k.): DL 67 223.; (1275 k.): HOKI 119–120.; (1280): A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) I. 45–46.; (1280): HOKI 110–111.; (1293): Zichy I. 75–76.; (1296): DL 60 119.; (1293–1297): DL 90 322.; 1299: ÁÚO X. 354–355.; 1299: HO VI. 437–438. stb.

23 1281: Zichy I. 57–58.; 1298: ÁÚO X. 311–312.

mat ennél hosszabb és bonyolultabb volt, semhogy egyetlen, néhány évet magában foglaló átmeneti időszakkal leírható lenne.

A korabeli források alapján az 1240-es évektől már vannak arra adatok, hogy a helyettes a király környezetében tartózkodott, és közvetlenül ő folytatta le a király elé vitt pert.²⁴ Ebből a néhány példából azonban még korai lenne arra következtetni, hogy a viceiudex későbbi kizárólagossága idáig visszavezethető lenne, mert nem egy alkalommal az országbíró csinálta ugyanezt, akár a helyettesének az ügyét is befejezve.²⁵ (Az 1290-es évekből nincs ilyenre példa, és az alországbírói ítéletleveleket is kizárólag a király erősítette meg, az országbíró sohasem.) Ebben az időben tehát egyértelműen az országbíró volt az, aki a királyi jelenlét bíróságán a királyt képviselte, az alárendeltjét pedig azért találjuk a királyi udvarban néhányszor, hogy az *országbírót* képviselje, aki nem tartózkodott mindig az uralkodó társaságában. Az 1260-as éveket tekinthetjük az átmenet kezdetének. A korszak alországbírói egyre többször tűnnek fel a királyi udvarban vagy az uralkodó környezetében, nem egyszer a királyi színpad elé vitt pereket tárgyalva.²⁶ Ugyanakkor mindennél több adatunk van arra, hogy ezek a helyettesek még mindig az országbírók közvetlen alárendeltjeinek számítottak. Az országbírók zárták le megkezdett ügyeiket, vagy hajtották be az alországbírók által kivetett bírságot.²⁷ Az országmegosztás évtizedében azonban az országbírók egyre kevesebbet tartózkodtak a királyi udvarban, és jellemzővé (az adatok fényében mondhatjuk: általánossá) vált, hogy az alországbírók helyettesítették ott őket. Ez mindenképpen megágyazott a későbbi, Gerics József által feltárt szerepkörnek, de – Gericcsel ellentétben – úgy látjuk, hogy az ekkori alországbírói hivatal még nem volt a királyi jelenlét bíróságának automatikus képviselője. Például ha 1268-ban Ernye országbíró éppen az udvarban tartózkodott, és a peres felek a

24 (1237–1240 k.): PRT VIII. 284.; (1244 k.): ÁÚO VII. 178–179.; 1246: PRT VIII. 289–290.; 1256: RP 111., 333. sz.

25 1239: PRT I. 769–770.; 1240: UB I. 197–199.; (1239–1240 k.): UB II. 45. (András országbíró kiadványát Lőrinc országbíró írja át tartalmilag); 1247 k.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. Szerk. Knauz Nándor–Dedek Crescens Lajos–Dreska Gábor, közrem. Hegedűs András–Érszegi Géza–Tóth Krisztina–Kalász Márton–Mudrák Attila. Strigonii, 1874–1999. (= MES) I. 371.; 1248: HO IV. 32–33.; 1251: ÁÚO VII. 329–331.; 1260: ÁÚO VIII. 2.; (1254–1260 k.): RP 120. sz.

26 1262. márc. 1.: ÁÚO XI. 519–521.: az alországbíró az alkancellárral együtt ítél; 1264. okt. 9.: ÁÚO VIII. 103–104.: a pozsonyi kelethely időben és térben is közel esik IV. Béla október 17-i győri tartózkodási helyéhez, ld. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. MTA, Bp., 1923–1987. (= RA) 1421. sz. Ugyancsak a királyi udvarban tartózkodásra következtethetünk a zólyomi és lipcsei kelethelyekből, amelyek az 1260-as években nyáron IV. Béla kedvelt tartózkodási helyeinek számítottak. 1264: CD IV/3. 248–250.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Diplomatikai Fényképtár (= DF) 243 669. (ez utóbbi egy év nélküli „Damus pro memoria” kiadvány, ami a hátlapi pecsétfolt mérete, és – itt most helyhiány végett nem részletezhető – történeti indokok alapján Simonhoz köthető, és 1264-re keltezhető); UB I. 330–331.; HOKl 123. (a kiadási évet egyik sem tüntette fel); 1270: Zichy I. 25–26.; UB I. 362. („Datum pro memoria” az 1260-as évek végéről, kiadója egy alországbíró).

27 1262: UB I. 279–280.; 1264: HO VI. 126–129.; (1261–1264): DL 93 903.; (1263–1265): UB II. 45.; 1269. okt. 13.: UB I. 354–355.

királyi szín elé járultak, akkor nem a helyettese, hanem ő maga mondott ítéletet felettük.²⁸ Az alországbíró tehát jellemzően még mindig az országbíró és nem a királyi helyettesítette – viszont ez mind gyakrabban történt meg. A pécsi káptalan Gerics által is felhozott adatát, miszerint Izsép fiai a peres ellenfeleiket hétszeri alkalommal hol Lőrinc országbíró, hol az alországbírája, Simon elé citálták, mindezek fényében lehet és kell értelmezni: amikor Lőrinc éppen az udvarban volt, akkor ő (vagy a király) állított ki bírságlevelet és rendelte el a következő határmapot, amikor pedig nem, akkor Simon alországbíró.

A következő két évtizedben ugyanezzel a helyzettel találkozunk, vagyis hol az országbíró, hol az alországbíró képviselte a királyi jelenlétet az udvarban. Ezt az 1260-as években kialakult állapotot tehát nem átmenetnek, hanem az udvari bíróság „normális”, több évtizeden keresztül folytatott működési formájának tekinthetjük. Ekkorra szilárdultak meg a királyi *praesentia* képviseletének „alaki” formái is az oklevéladás során: az országbíró vagy alországbíró a saját nevében ad ki oklevelet, ám a kiküldött embert nem a saját emberének (*homo noster*), hanem „királyi embernek” nevezi, az ügyeket mindig a király, és nem a saját színe elé rendeli vissza. Az eljáró hiteleshelyek is a királynak címzik válaszleveleket (többnyire a külső címzés is az uralkodónak szól, mint fentebb említettük). Ilyen formai jegyekkel bocsátottak ki okleveleket az országbírók²⁹ és az alországbírók³⁰ is. Hogy mindkét tisztségviselő egyformán képviselhette a királyi szint, arra jó példa Ompod alországbíró 1277. július 13-i kiadványa. Az abban elmesélt pertörténet szerint az ügyet Mojs országbíró kezdte el, és a király elé rendelt felek eredetileg előtte jelentek meg, végül a pert Mojs leváltása után az új országbíró helyettese, Ompod zárta le.³¹ A végig a királyi udvarban zajló pereskedés tehát egyformán kerülhetett az országbíró és az alországbíró elé, ahogyan ez az 1260-as években is előfordult, jogilag nem volt különbség ekkor sem. A két tisztségviselő közötti viszonyra kevés konkrét adat van, de a szóhasználat szempontjából a helyettes – ha szóba került – „dominus noster”-nek, vagyis „urunknak” nevezte az országbíró,³² és előfordult, hogy a felek egy viceiudex levelét az országbíróval erősítették meg.³³

28 1268. márc. 14.: UB I. 341–343.

29 (1273): UB II. 43–44.; (1274): ÁÚO X. 426.; (1275): DL 75 813.; DL 95 500.; 1276: HO VI. 217–219.; (1276): ÁÚO IX. 157–158.; (1280): RA 3075. sz.

30 (1272): DL 69 621.; 1274: DL 86 841.; (1274): CD VI/2. 345–345. („Damas pro memoria”, kiadója István alországbíró, azonosítja: CD VIII/4. 647–648.); (1275): HOKl 140–141. („Damas pro memoria”, kiadója ismeretlen alországbíró); (1275 k.): HO VIII. 274.; HOKl 119–120.; DF 253 115.; DL 97 762.; DL 97 755.; DL 97 761.; (1280): Zichy I. 45–46.; Zichy I. 47.; DL 97 760.; HOKl 110–111.; (1281): Zichy I. 57–58.; 1281: CD VII/4. 183–184.; (1281 k.): CD VII/4. 185.; 1284: ÁÚO IX. 399–400.; (1284 k.): HO VII. 340–341.; (1284 k.): ÁÚO X. 146–147.

31 Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. (= Sopron) I. 42–43.

32 HOKl 140.

33 Sopron I. 43–44.

Az oklevelek keltezési helyeként (amennyiben ismerjük) egyre gyakrabban bukkan fel Buda neve,³⁴ ám még korántsem válik általánossá.³⁵ Nem tanulság nélküli, ha megvizsgáljuk azt, hogy amikor a tisztségviselők Budán kelteztek, akkor hol tartózkodott éppen a királyi udvar (természetesen csak olyan okleveleket vehetünk figyelembe, ahol a kiadási év nem teljesen bizonytalan). Azt tapasztaljuk, hogy hat esetben bizonyítható, hogy a budai keltezésű oklevelek kibocsátása idején a király is ott tartózkodott.³⁶ Három esetben nincs rá konkrét adat, de a királyi itinerárium alapján elvileg elképzelhető a Budán tartózkodás,³⁷ hat alkalommal pedig semmilyen támpontunk nincs a kérdés eldöntésére.³⁸ Egy alországbírói oklevél esetében nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a kiadása idején a királyi udvar máshol volt.³⁹ Mielőtt a fenti adatsorból bármilyen következtetést is levonnánk, gyorsan fussuk át azt is, hogy a nem budai kelet helyű oklevelek helyszíne mennyire vág össze a királyi tartózkodási helyével. Nyolc alkalommal szintén bizonyítható vagy nagy valószínűséggel feltételezhető az azonos helyen tartózkodás.⁴⁰ Négy kelet hely esetén semmi-

- 34 Országbírói oklevelek: (1273): UB II. 44.; UB II. 47.; UB II. 71. (utóbbi kettő „Datum pro memoria”, kiadjuk Kán nb. László országbíró); (1274): ÁÚO X. 426.; (1276): DL 94 004. („Damus pro memoria”, kiadója Móric országbíró); 1280: DL 37 245.; Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Csányi Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. 191. Alországbírói oklevelek: 1274: DL 86 841.; CD VI/2. 346. („Datum pro memoria”, kiadója István alországbíró); (1275 k.): DF 253 115.; (1275): HOKl 141.; (1280): *E[rnst] F[riedrich] Mooyer*: Oklevélei adalékok Magyarország régibb történetéhez. Magyar Történelmi Tár 6. (1859) 179.; Zichy I. 47. (utóbbi kettő „Damus pro memoria”, kiadjuk János alországbíró); (1280 k.): Zichy I. 47.; 1281: ÁÚO IV. 236.; CD VII/4. 184.; 1284: ÁÚO IX. 400.; (1284 k.): HO VII. 341.; (1270–1290 k.): DL 93 904.
- 35 Országbírói oklevelek: 1275: Pest, DF 200 685.; 1275: Fehérvár és Bodajk környékén, DF 272 825., UB II. 79., DL 69 269. (ez utóbbi „Datum pro memoria”, kiadója Geregye nb. Miklós országbíró); 1276: Budmér vára, HO VI. 217., 219.; (1276): Szombathely, DL 93 897.; 1277: Sopron, Sopron I. 44.; 1278: Rátót, CDCr VI. 237.; (1290): Érsomlyó, DL 84 198. Alországbírói levelek: (1274): Zólyom, DF 268 295.; Segesd, CD VIII/4. 648. („Datum pro memoria”, kiadója ismeretlen alországbíró); 1277: Bozsok, Sopron I. 43.; Szekcső, DF 272 825.; (1280): Szihalom, ÁÚO V. 182., Zichy I. 59. („Damus pro memoria”, kiadója István alországbíró); Bátor, Zichy I. 45.; (1281): Bátorkereki, Zichy I. 47.; Szalánc vára, DL 75 214. (utóbbi kettő „Damus pro memoria”, kiadjuk Olivér alországbíró).
- 36 Budai keltezésű (al)országbírói oklevelek dátuma, utána az a forrás, ami a király Budán tartózkodását bizonyítja: (1273.) szept. 9., vö. RA 2405., 2409. sz.; okt. 18., vö. RA 2418. sz.; (1274.) máj. 1., vö. RA 2496. sz.; (1275.) szept. 11., vö. az oklevél szövegével: HOKl 140–141.; 1280. szept. 1., vö. RA 3069. sz.; szept. 10., vö. RA 3069. sz.
- 37 1274. szept. 15. és szept. 20., vö. RA 2544. sz., ill. 1274. szept. végén a fővényi csatában vett részt; 1281. márc. 24., vö. RA 3096. és 3099. sz.
- 38 Ez a hat budai kelet hely (a forrásokat ld. fentebb, a 34. jz.-ben): (1273.) nov. 13.; (1276.) nov. 15.; (1280.) máj. 4.; (1280.?) júl. 16.; (1281.) szept. 16.; 1284. nov. 14.
- 39 1280. okt. 12., vö. RA 3077. sz.: október 18-án a király Váradon ad ki oklevelet, nem valószínű, hogy hat nappal korábban még Budán lett volna – bár teljes bizonyossággal nem is zárható ki.
- 40 (1274.) aug. 31., Zólyom, vö. RA 2543–2544. sz.; 1275. okt. 6., Fehérvár, okt. 13., Bodajk, okt. 13., Fehérvár, vö. RA 2653. sz.; 1277. júl. 13., Bozsok, vö. az oklevél szövegével: Sopron I. 42–43.; 1277. nov. 18., Sopron, vö. RA 2827. sz.; (1281.) aug. 10., Szalánc vára, vö. RA 3112. sz.; (1290.) máj. 13., Érsomlyó, vö. RA 3553–3555. sz.

lyen támpontunk nincsen,⁴¹ hét esetben pedig az udvar és az (al)országbíró nagy valószínűséggel vagy biztosan nem ugyanott volt az oklevél kibocsátása idején.⁴² Összességében tehát azt látjuk, hogy az eddigi véleményekkel ellentétben⁴³ az 1270–1280-as években az (al)országbírói ítélőszék még korántsem szilárdult meg Budán vagy Óbudán. A tisztségviselők egyrészt elég sokszor kimozdultak onnan, és olyankor is folytatták ítélkezésüket. Másrészt, amikor Budán kelteztek, az az esetek többségében azért volt, mert a királyi udvar is éppen ott tartózkodott. Tehát ekkoriban még nincs szó arról, hogy az országbíró vagy helyettese állandónak mondható bírói ítélőszékkel rendelkezett volna a Duna-parti városban. A latin nevükhöz híven (*iudex curie regie*) még mindig a királyi udvar bírái voltak, és az esetek nagy hányadában az uralkodó mellett találjuk őket. Igaz, az is előfordult, hogy máshol tartózkodtak, és az udvarban megkezdett pereket (ahogy az Aranybulla is rendelkezett) azon kívül fejezték be.

Az országbíró és alországbíró viszonyát a fenti példák alapján az 1260-as években kialakult szisztéma szerint határozhatjuk meg. Tehát még ekkor sem történt az meg, hogy a helyettes átvette volna az országbíró szerepét a királyi udvarban, hiszen mindkét tisztségviselő nagyjából ugyanolyan arányban, ugyanakkora súllyal bukkant fel a kúria bírójaként. Mindent egybevetve V. István és IV. László uralkodása alatt összesen 41 országbírói és 45 alországbírói oklevelet tudunk regisztrálni teljes szövegében, tartalmi átírás vagy említés formájában,⁴⁴ amely nagyjából egyenlő megoszlást mutat. Annyi súlybeli eltérés mégiscsak van, hogy míg az 1270-es évekre 28 országbírói és 19 alországbírói diplomát keltezhetünk, addig az 1280-as években ez az arány 13:25 a helyettesek „javára” (egy alországbírói oklevélről nem dönthető el, hogy melyik évtizedben adták ki).⁴⁵ Ha ezt nem a forrásfenmaradás véletlenjének tudjuk be, akkor talán következtethetünk arra, hogy az alországbírók egyre nagyobb súlyt kaptak a királyi udvari bíráskodásban – de feletteseiket még korántsem szorították onnan ki.

Az igazi fordulat III. András uralkodása alatt állt be, bár itt sem egyszerre, hanem két „lépcsőben”. A fiatal királyt egy egyházi és világi kör segítette hata-

41 Felsorolásuk: (1274.) dec. 19., Segesd; 1275. márc. 27., Pest; 1277. aug. 27., Szekcső; (1281.) júl. 7., Bátorkereki.

42 Felsorolásuk: 1276. márc. 8–25., Budmér; 1276. szept. 15., Szombathely; 1278. márc. 2., Rátót; 1280. nov. 20–22., Szihalom; 1280. nov. 23., Bátor.

43 *Győrffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. [Bp.] 1973. (Budapest története I.) 331–332.; *Spekner Enikő*: Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig. BTM, Bp., 2015. (Monumenta Historica Budapestensia 17.) 79.

44 Részletes felsorolásuktól most eltekintünk. A fontosabb okleveleket a fentebbi jegyzetekben már hivatkoztuk. Közülük egy tartalmilag átírt országbírói diploma biztosan hamis: CDCr V. 537., vö. RA 1682. sz. Ezeken kívül ismerünk egy „Damus pro memoria”-oklevelet, amely a stílusa alapján országbírói vagy alországbírói kiadvány („királyi embert” küld ki), ám hogy melyik tisztségviselő adta ki, nem állapítható meg. Kiadása: *Johann Karácsonyi*: Die ersten Lónyay. Eine Familiengeschichtliche Studie. Kath. Lit. Aktiengesellschaft, Pozsony, 1912. 65.

45 Ez utóbbi: DL 93 904.

lomra. Ennek vezetőjeként joggal jelölhetjük meg Lodomér esztergomi érseket, aki jelentős befolyást gyakorolt András politikájára. Bár Lodomérék már IV. Lászlóra is megkíséreltek hatni, végül kicsúszott a kezükből az irányítás, mert a félig kun származású uralkodó az 1280-as évektől kezdve túlságosan is szembefordult a keresztény egyházzal, leginkább az országba jövő pápai legátus ténykedése miatt.⁴⁶ András ebből a szempontból együttműködőbbnek bizonyult, és sikerült kialakítani egy olyan, a nyugat-európai rendiség intézményét másoló berendezkedést, ahol a királlyal együttműködő tartományurak és a főpapi kör által kinevezett királyi megbízott nemesek osztoztak a hatalomban.⁴⁷ Az alapjainban Gerics József által felderített kormányzati reformtörekvések újabb elemeit tárták fel a közelmúltban.⁴⁸ Ebben a „reformkörnyezetben” született meg az állandó jelleggel Budán székelő királyi bíróság ötlete is az 1290-es évek legelején. Pál alországbíró már 1291. június 18-án is Budán keltezett és zárt le egy, a király színe előtt zajló pert, ám – amint ez az oklevél szövegéből kiderül – akkor az uralkodó is ott tartózkodott éppen.⁴⁹ Ez az eset tehát még semmiben nem különbözött az elmúlt negyed évszázad szisztémájától: az országbíró vagy az alországbíró a királyi udvarban – ha kell, azzal együtt mozogva – képviselte a királyi szint. Egy évvel később, 1292. július 21-én azonban már úgy keltezett ugyanezen Pál Budán, hogy a király biztosan máshol tartózkodott akkor.⁵⁰ Az oklevélben elbeszélt pertörténet intézménytörténeti szempontból is igen beszédes, érdemes részletesebben megvizsgálni a tartalmát.

Az esztergomi kereszties konvent perbe vonta András király színe előtt az esztergomi káptalant, és a király a pert János mesterre, akkori alországbíróra bízta, aki a feleket végül az okirataik bemutatására kötelezte a következő húsvét nyolcadára, vagyis 1292. április 13-ra. A felek akkor meg is jelentek, de mivel a király a mondott nyolcadon távol, az ország alsóbb részein (*inferioribus partibus regni*) tartózkodott, és az utak veszedelme és a békétlen idők gonoszsága miatt nem akarták felkeresni őt, ezért közös akarattal elhalasztották a pert a budai káptalan oklevele által pünkösdi nyolcadára, vagyis 1292. június 1-jére. Azon a napon is megjelentek a király előtt, ám az egyik fél ismét kieszközölt egy halasztást (arra hivatkozva, hogy az esztergomi káptalan nem eredeti okleveleket mutatott be, hanem átiratokat). Ezt III. András is jóváhagyta, és a pert a hadoszlás 15. napjára tette azzal a meghagyással, hogy ha a mondott terminuson a drávántúli részekben (*in partibus ultradawanis*) lenne, akkor az okleveleket Pál alországbíró színe előtt mutassák be. Az uralkodó jól számolt, mert a hadoszlás 15. napján, vagyis az oklevél szerint

46 Lenkey Zoltán [*Zsoldos Attila*]–*Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Kossuth, [Bp.,] 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 131–132.

47 Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1987. 283–309.; *Zsoldos A.*: III. András i. m. (46. jz.) 148–159.

48 *Zsoldos Attila*: III. András nádorai. Történelmi Szemle 52. (2010) 303–327.

49 Kiadása, fordítása: Tóth Péter: Adatok Borsod megye Árpád-kori birtoktörténetéhez és történeti földrajzához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 22–23. (1985) 101–103.

50 MES II. 329–332.; vö. RA 3883. sz.

július 15-én tényleg a Drávántúlon tartózkodott (július 18-án Zágrábban keltezett),⁵¹ ezért a felek a pert Pál alországbíró színe előtt fejezték be, aki az esztergomi káptalan javára zárta le az ügyet július 21-én.

Mit is látunk tehát? 1291-ben a királyi udvarban induló ügy még János alországbíró és ítélőtársai elé került. Aztán amikor a felek 1292 áprilisában megjelentek a király előtt, nem tudták folytatni a pert, mert az uralkodó máshol tartózkodott. Mivel a budai káptalan oklevelében deklarálták a halasztást, bizonyosak lehetünk benne, hogy a két egyházi intézmény képviselői (Ó)budán jelentek meg. Akkor tehát még nem volt ott senki, aki a király nevében ítélezhetett volna. Június 1-jén már Budán találták az uralkodót, és ő úgy halasztott, hogy ha akkor netán nem lenne ott, akkor az alországbírónak mutassák be a bizonyítékokat. Itt tehát már megemlítette, hogy a távollétében a *viceiudex curie* képviseli a királyi jelenlétet – ahogy ez végül meg is történt –, ám ez korántsem számított még magától értetődőnek, hiszen az uralkodónak ezt hangsúlyoznia kellett.

András környezetében elég hamar rájöttek, hogy egy utazgató király (és királyi udvar) milyen nehezé teszi a kúriai ügyintézését. Ahogy az itteni oklevél is kihangsúlyozta: a felek „az utak veszedelme és a békétlen idők gonoszsága miatt”⁵² nem merték követni az uralkodót, ezért halasztották tovább a pert. Ám egy másik oklevél egészen határozott módon utal arra, hogy ekkor, 1292 közepe felé, léptek is a megoldás érdekében, csak éppen nehéz a forrással mit kezdeni, mert egy kiadó és kiadási év megjelölése nélküli, „Datum pro memoria”-kiadványról van szó. Az október 10-én, Szécsen kelt diploma egy egyszerű perhalasztás.⁵³ Eszerint a király oklevele értelmében Benedek veszprémi püspöknek október 6-án be kellett volna mutatnia Patvására és Nosztré birtokokról szóló okleveleit Óvári Konrád és fia: Jakab mosoni ispán ellenében. A megadott határnapon a felek képviselői meg is jelentek a győri káptalan két kiadványával. Az oklevél magát meg nem nevező kibocsátója így folytatja: „Azonban mivel a király úr parancsára a kúriájából Budára kerültünk át az ország nemesei és nem nemesei minden ügyének a lefolytatására, és nem voltunk a számunkra ítékezésre rendelt helyünkön”,⁵⁴ ezért a felek képviselőjének a győri káptalan két oklevelét visszaadta, és elrendelte, hogy november 18-án jelenjenek meg ismét a színe előtt, újra bemutatva a bizonyítékokat. Kit és mikor rendelt a király a saját kúriájából Budára, hogy az országlakosok pereivel foglalkozzon?

A „kit” kérdésre – legalábbis félig – könnyű választ adni: a „Datum pro memoria” kiadója egy országbíró vagy alországbíró, hiszen ő a királyi kúria bírása (illetve maga a király, de mivel itt harmadik személyben beszélnek róla, ezért ő nem lehet az oklevéladó). A „mikor” megválaszolásával pedig akár a konkrét személy is meghatározható. Karácsonyi János szerint a kérdéses diploma 1296 körül

51 RA 3883. sz.

52 *propter viarum discrimina ac ob maliciam temporis impacati* – MES II. 331.

53 ÁÚO X. 459. = HO VI. 391.

54 *Verum quia de permissione domini regis de curia eiusdem in Budam fuimus perveci ad expediendum universas causas nobilium et ignobilium regni sui, nec eramus in loco nostro ad iudicandum deputato* – ÁÚO X. 459. = HO VI. 391.

kelt, mivel a végső ítéletet is abban az évben hozták meg.⁵⁵ Ez utóbbiban Karácsonyinak igaza is van, ám ebben a bizonyos ítéletlevélben szintén elmesélték a pertörténetet, és abból tudjuk, hogy az ügy már az 1291–1292 között hivatalát viselő Pál alországbíró színe előtt is járt.⁵⁶ Ezenkívül Óvári Konrád fia Jakabot a szövegben mosoni ispánként említik. Erre csak 1292-ből van adatunk – igaz, az 1292 és 1298 közötti időből egyetlen mosoni ispánt sem ismerünk, tehát önmagában ez még nem zárja ki az 1296-os vagy csak néhány évvel korábbi keltezését. Azt is tudjuk, hogy 1291. október 9-én még egy bizonyos Pál volt a mosoni ispán,⁵⁷ Jakab tehát őutána nyerte el hivatalát. Az oklevél így bizonyosan 1292–1296 között kelt. Az archontológia segítségével ennél jobban nem szűkíthetjük le a kört, de mivel a „Datum pro memoria”-kiadvány eredetiben maradt fent, ezért azt is tudjuk, hogy a hátulján egy pajzs alakú zárópecsét foltja látható.⁵⁸ Az 1293–1296 közötti alországbírók, Marcell és Márton kör alakú tipáriumot használtak, ahogy Hontpázmány nembeli Tamás (1291–1293) országbíró sigillum is kör alakú volt, és nagy valószínűséggel Péc nembeli Aporé is.⁵⁹ Egyedül Pál alországbíró pecsétnyomóját nem ismerjük. Mivel a kiadó egy 1292–1296 közötti országbíró vagy alországbíró volt, ezért kizárásos alapon, a pecsétfolt miatt, Pált jelölhetjük meg, és így csak az 1292. év jöhet szóba. Ugyanezt erősíti, hogy az 1296. évi, a pert lezáró oklevélben is Pál alországbíróként emelik ki, mint aki szintén foglalkozott e perrel. 1292 második felében tehát Pál alországbíróként az uralkodó a királyi kúriából Budára helyezte át, hogy ott folytasson ítélezést az ország nemeseinek és nem nemeseinek az összes ügyében. Ez jól összevág a fentebb ismertetett július 21-i oklevéllel, amely szerint áprilisban még nem találtak a peres felek senkit Budán a király távollétében, de júliusban már az alországbíró zárta le ott a perüket úgy, hogy III. András ismételten távol volt.

Ez azonban még korántsem jelentette azt, hogy az országbíró háttérbe szorult volna. Sőt az 1290 nyara és 1293 februárja közötti időszakból több országbírói oklevelet ismerünk, mint alországbíróit.⁶⁰ A köztük lévő hierarchia is a régi: Pál, bár megjegyezte, hogy általában a „bárhelyettesi pecséttel” (*sygillo vicebani*) erősíti meg az ország nemeseinek peres ügyeit, de több alkalommal is ura (*dominus noster*) pecsétjét használta.⁶¹ Ahogy másodjára, az 1292. július 21-i levelében

55 Karácsonyi J.: i. m. (11. jz.) 152–153.: 189. sz.

56 RA 4049. sz.

57 A mosoni ispánokra ld. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 171.

58 Vö. DF 259 751.

59 Marcell pecsétje: DL 90 763. (leírását ld. Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. [8. jz.] 119.); Márton pecsétje: DL 1359., DL 1374.; Tamás országbíró pecsétje: DL 73 458. Apor országbíróknak nem maradt fent pecsétlenyomata (nádorként, 1298-ban kör alakú tipáriumuk volt: DL 49 228.), mivel, mint alább látni fogjuk, egyetlen országbírói kiadványa sem maradt fent, ugyanis nem folytatott ítélezést. Pecsétjét – éppen ezért – nem ismerjük, és mivel nem vett részt a bíróságok működtetésében, lényegében kizárható, hogy ezt a szimpla perhalasztást ő jegyezte volna.

60 Kilenc országbírói és hét alországbírói oklevelet tudunk regisztrálni.

61 Tóth P.: i. m. (49. jz.) 102.; MES II. 332. A „vicebanus”-pecsétet nem ’al-bán’-ként kell értelmeznünk, mert a „bán” szónak a korban a konkrét területiális bírák megjelölése mellett volt általános méltóságjelölő funkciója is (ld. pl. Dénes és Amadé „bánok” példáját: Szócs Tibor: Kirendelt al-

megjegyezte: „az ügy nagyobb emlékezete és erősebb hitele érdekében”⁶² használta Tamás országbíró pecsétjét. Amikor ez történt, akkor a király a kúriájából már Budára helyezte őt át, és az uralkodó távollétében ítelt – ám a nagyobb hitelesség kedvéért még az országbírói sigillummal pecsételt. Ekkor tehát még mindig nem szilárdult meg az az állapot, hogy az alországbíró automatikusan átveszi a *prae-sentia regiát*, csak a székhelye állandósult a király személyét követő „virtuális” udvar helyett a budai kúriában. Nem tudjuk biztosan, hogy a helynév Óbudát vagy inkább „Újbudát” takarja.⁶³

Az 1293–1301 közötti időszak elemzése a következő fejezet tárgya lesz, itt csak a főbb irányra utalnánk. Azt tapasztaljuk, hogy egyrészt inentől fogva élesen megszaporodik az alországbírói kiadványok száma, és a kelethelyük lényegében mindig Buda lesz. Ezzel párhuzamosan az országbírót gyakorlatilag „kikapcsolják” az ítélezés folyamatából. Ennek előzetes igazolására álljon itt néhány beszédes szám. Márton alországbírónak az 1293–1297 közötti időszakból legalább 61 oklevéléről van tudomásunk,⁶⁴ hivatali urának, Apor országbírónak ezen idő alatt egyetlenegy kiadványa sem ismert! Hasonló tendencia figyelhető meg Apor hivatali utódja, Ákos nembeli István országbíró és István nevű alárendeltje kapcsán. István alországbírónak legalább 63 valamilyen formában fennmaradt, 1298–1300 közötti oklevélét ismerjük. A néhány hónapig hivatalban lévő Benedek alországbírónak hat diplomáját regisztrálhatjuk. Mindezen idő alatt Ákos nembeli István országbírótól hat oklevél maradt fent. Ebből kettőt báró- és főpaptársaival együtt jegyez, és nem klasszikus országbírói ítéletlevél.⁶⁵ A harmadik egy magánoklevél, amelyben vagyónáról intézkedik.⁶⁶ A maradék három közül az egyik egy bírság kifizetéséről szóló nyugta, a másik kettő pedig káptalanoknak szóló parancslevél⁶⁷ – ezek, és még néhány forrás utalnak egyedül arra, hogy némi ítélező tevékenységet is folytatott. Ám az alországbírói kiadványok mennyiségéhez képest ez elenyésző, ezért itt is kimondhatjuk: maga az országbíró 1293–1301 között – a nevével ellentétben – kezdetben gyakorlatilag nem, és később is alig végzett bírói tevékenységet.

Összegesül tehát a következőképpen vázolhatjuk fel azt a folyamatot, amelyben az alországbíró átveszi a királyi jelenlét bíróságának a működtetését az ország-

országbírók. Adatok I. Károly kúriai bíraskodásához. Megjelenés alatt.) Ezenkívül – nyilván a terület különkormányzati volta miatt – olykor az erdélyi vajdákat is nevezték „Erdély bánjának” (Tóth Melinda: Buzád-nemzetségbeli Csák soproni ispán [1246–1254]. Soproni Szemle 30. [1976] 197.: 16. jz.). Mivel Hontpázmány nb. Tamás országbíró tudomásunk szerint nem viselt 1291 előtt semmilyen konkrét báni méltóságot (Zsoldos A.: Archontológia i. m. [7. jz.] 354.), ezért a helyettese által használt „sygillum vicebani”-t leginkább „bárohelyettesi pecsét” formában fordíthatjuk le.

62 ad maiorem huius facti memoriam et evidentioris rei firmitatem – MES II. 332.

63 Vö. Spekner E.: i. m. (43. jz.) 77–79.

64 Részletes felsorolásuktól eltekintünk, ezek közül hamis: ÁÚO XII. 567–568.

65 E kettő: CD VII/5. 502–504.; UB II. 327–328.

66 ÁÚO X. 378.

67 HO VII. 274–275.; CD VI/2. 272.; HO VII. 275. – Tegyük hozzá: elképzelhető, hogy ezek közül kettőt valójában az alországbíró adott ki, ld. alább, a következő fejezetben.

bírótól. A helyettesek már a tatárjárás előtt is felbukkantak a királyi udvarban, és ítélték a király nevében, de ekkor még az országbíró helyettesítették. Az 1260-as évektől húzhatjuk meg az első határvonalat, amikortól kezdve mind gyakoribbá vált, hogy a báró helyett a helyettese ítékezzen a kúriában. A tisztségviselőknek ekkor még nem volt konkrét székhelyük, leginkább a királyi udvarral tartottak, és az 1270-es évektől felbukkanó mind gyakoribb budai kelethelyek csak az uralkodó budai tartózkodására utalnak. A folyamat második határvonala 1292 nyarára tehető, amikor III. András Pál alországbíró a királyi kúriából áthelyezte Budára, állandó székhelyű bíróságnak. Ezzel még nem szorította ki teljesen az országbíró, Tamást, ám Pécs nembeli Apor országbíróásával – és itt a harmadik, utolsó határvonal – új szisztéma állt be. A királyi jelenlét inentől kezdve már *kizárólag* az alországbíró képviselte. Ugyanez a modell működött tovább Vencel országlása alatt a 14. század első évtizedének bizonyos éveiben.⁶⁸ Így az az állapot, amit Gerics József leírt az 1960-as években megjelent cikkében, tulajdonképpen bő egy évtizedig állt csak fenn a maga „vegytisza” állapotában, 1293 és 1304 között. Ráadásul ez a bő egy évtized sem tekinthető homogénnek a király-országbíró-alországbíró viszonyrendszer szempontjából. Az alábbiakban ezen időszakot elemezzük.

Az alországbíroság új rendszere

A fentiekben áttekintettük, hogyan formálódott az alországbírói intézmény, hogy a század végén eljussunk egy kizárólagosan rá építő királyi jelenlét bíróságáig. Kézenfekvő probléma, hogy ezek után változott-e a helyettesek és az országbírók viszonya, vagy ahogy a tanulmány címében feltettük a kérdést: „kinek az embere” volt ez az alországbíró? A szakirodalom alapvetően nem értékeli másképpen a viszonyrendszert, mint ami a megelőző évtizedekre is jellemző volt: a helyettes közvetlenül az országbíró alárendeltje volt, akinek a leváltásával ő is cserélődött. Ebből arra következtethetünk, hogy az országbíró nevezte ki a *viceiudex curiaet*. Mivel a közvetlen alországbírói praesentia, mint említettük, csak egy bő évtizedig (hangsúlyosan III. András idején) állt fent, ezért túl nagy időintervallum nem áll rendelkezésre, amin belül e kapcsolatrendszert vizsgálhatjuk. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy-egy, a hagyományos nézettel ellenkező vagy éppen azt megerősítő példa nem feltétlenül alkalmazható automatikusan a vizsgált korszak egészére, hiszen a király és támogatói, illetve befolyásos alattvalói közti erőviszonyok folyamatosan változtak, amelyben mindegyik fél igyekezett kihasználni a pillanatnyi maximumot az érdekérvényesítés terén. Ezért az alábbiakban nem általánosítható szabályszerűségeket kívánunk felállítani az alországbírói intézménnyel kapcsolatban, hanem azt vizsgáljuk, hogy az uralkodó és köre hogyan igyekezett az alországbírón keresztül növelni a saját befolyását az egyes tartományurak rovására.

⁶⁸ Ld. Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 656.: 50. jz., és itt, alább.

A királyi udvarban a király nevében ítélni különös jelentőségű volt, és a 13. századtól kezdve ez volt az országbíró feladata is.⁶⁹ Azonban ennek a feladatnak megvoltak a maga hátrányai: ahhoz, hogy az országbíró az udvarban a király képében ítéljen, ott kellett tartózkodnia. Már az 1222. évi Aranybulla is tiltotta az országbírónak, hogy a királyi udvaron kívül tárgyaljon pereket (egyedül az udvarban megkezdetteket fejezhette be máshol).⁷⁰ Az idő előrehaladtával azonban a magukat tartományurakká kinövő bárók – akik közül az országbírók is kikerültek – egyre inkább a saját tartományukban szerettek időzni, és, ahogy az előző fejezetben is megfigyelhettük, egyre inkább az alországbírónak engedték át a saját helyettesítésüket. Ez a rendszer nagyon is kényelmes megoldás volt, hiszen e helyettesek az országbírók „meghosszabbított kezeként” működtek, és az általuk lefolytatott ügyek bírói jövedelmeit és a bírságokat továbbították az országbírónak, aki csak bizonyos időközönként kereste fel az uralkodót és kúriáját. Érthető tehát, hogy egy országbíróktól független alországbíró állításában minden országbíró erősen ellenérdekel volt. Erre azonban legalább kétszer történt kísérlet az 1290-es évek előtt is.

Az első eset könnyen kiolvasható az archontológiai adatokból, hiszen az 1238–1240 között működő Karul fia Miklós alországbíró hivatali ideje legalább két felettes működését átfogta. Nem mellesleg, mint említettük, ő volt az első alországbíró, aki nagyobb számú oklevelet hagyott ránk, így ebben az időben számolhatunk a kúriai bíróságon az alországbíró tudatos felértékelésével.⁷¹ A másik példa nem ennyire egyértelmű, de úgy tűnik, hogy az 1270-es évek első felében hivatalát töltő Balduin is több országbíró alatt viselte hivatalát. A saját kiadványa és az őt említő oklevelek egyike sem tartalmaz kiadási évet, de a dátumukban közölt hónap-nap alapján az rajzolódik ki, hogy hivatali ideje IV. László király uralkodása alatt január-február-március környékére, júniusra, július-augusztus-szeptember környékére, továbbá szeptember-október-november hónapokra tehető.⁷² Ezenkívül egyik, júniusi levelét biztosan 1276 elé kell kelteznünk, mert említi benne felperesként azt a biri Mártont, aki 1276 februárjában már nem élt.⁷³ Balduin tehát 1272 és 1275/1276 között töltötte a hivatalát, és ha végignézzük az országbírók sorát ezen évek között,⁷⁴ akkor azt tapasztaljuk, hogy nincs olyan személy, aki alá beférne úgy, hogy tavaszi, nyári és őszi oklevelei egyaránt lehessenek. Ebben az időben az országbírók személye is néhány havonta, félévente változott. Még azt sem feltételezhetjük „jóindulatúan”, hogy Balduin alországbíró nem egyszerre, ha-

69 Bertényi I.: i. m. (1. jz.) 52–53.

70 1222:9. tc.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. Transl. and ed. János Bak–György Bónis–James Ross Sweeney. Schlacks, Bakersfield (Calif.), 1989. (The Laws of Hungary I/1.) (= DRMH I/1.) 35.

71 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 29–30.; vö. itt, 11–12. jz.

72 HO VIII. 274–275.; HOKI 119–120. (= HO VIII. 275–276.); Eckhart Ferenc: Néhány kiadatlan Árpádkori oklevél. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1917. 78–79.; DL 97 762.; DL 97 755.; DF 253 115.

73 DF 253 115. Biri Márton halálára ld. RA 2719. sz., ld. még RA 2717. sz.

74 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 32–33.

nem esetleg több alkalommal viselte e tisztséget, mert a mondott időszakban nem volt olyan személy sem, akinek az országbírósága akár megszakításokkal is lefedte volna azokat a hónapokat, amikor Balduint említik a források. Ha azonban eltekintünk az eddigi történetírás azon axiómájától, hogy egy adott alországbíró kizárólag csak az országbíró hivatali idejéig lehetett helyettes, akkor logikusnak is látszik, hogy ebben az időben ezt másképpen csinálták. Az egymással versengő nagyobb bárói családoknak, akik alig néhány hónapra kaparintottak meg egy-egy főméltóságot, kisebb dolguk is nagyobb lehetett annál, hogy alországbírókat küldjenek a királyi udvarba a *praesentia regia* hatékonyabb működtetése céljából. Főként mert mire ezek a helyettesek beletanultak volna a feladatukba, már cserélődhetek is volna le. Logikusnak tűnik a lépés, hogy ebben az időben olyasvalakit állítsanak alországbírónak, aki a felettesének hivatali bukása után is a helyén maradhatott. Hogy Balduin kinek az embere volt, nem megállapítható. Elképzelhető, hogy az udvarból Erzsébet anyakirályné köre helyezte hivatalába, de az is, hogy egy adott országbíró révén került oda, akinek az utódja nem foglalkozott másik helyettes állításával, ezért a helyén maradhatott.

Az ilyesfajta próbálkozások érthető módon nem lettek sikeresek a későbbi országbírók körében, más nyomunk legalábbis nincs arra, hogy tőlük valamilyen szinten független helyettes állítottak volna. (Az is igaz ugyanakkor, hogy alig ismerünk néhány alországbírót az elkövetkező két évtizedből, ezért a hiányos adat-sorok miatt konzekvensen ki sem zárhatjuk a jelenség újbóli előfordulását.) Az a tény azonban, hogy egy nem országbírótól függő alországbíró egyértelműen a királyi udvar erejét növeli a bárókkal szemben, az 1290-es években sem került el a III. András mellett álló főpapi kör figyelmét.

Mint az előző fejezetben láttuk, az országbírók állítása az első néhány évben ugyanolyan szisztéma szerint alakult, mint a korábbiakban. Az első évben a bárókkal kiegyezni kívánó (másként fogalmazva: hatalmukat kénytelen-kelletlen elismerő) udvar egyfajta „koalíciós” kormányt hozott létre, ahol minden fontosabb család erős emberének jutott egy-egy – politikai súlyának és területi orientációjának nagyjából megfelelő – poszt.⁷⁵ Lodomérék azonban folyamatosan kísérleteztek azzal, hogy kormányzati reformok révén egyre több hatalmat adjanak az uralkodó kezébe. Az 1290. évi törvények egyik rendelkezése az egyes tisztségviselők évenkénti kontrolljáról és felelősségre vonásáról,⁷⁶ a nádori tisztség időnkénti tudatos és kontrollált megkettőzése 1291 végétől,⁷⁷ vagy éppen a nádorhoz hasonló jogkörrel felruházott „kirendelt bírók” állítása⁷⁸ ilyen törekvésnek tekinthető. Lodomérék „lassú menetelése” 1293-ban érte el az országbírói tisztséget. Az 1292 nyarán végrehajtott reform, miszerint az alországbírót állandó jelleggel a budai kúriába helyezték, még nem érintette érdemben az erőviszonyokat. A lépést inkább a praktikum szülte, mintsem az erőhatalmi politika. Láttuk, hogy a Budára költöző

75 Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. (48. jz.) 318–319., 325.

76 DRMH I/1. 46.

77 Zsoldos A.: III. András nádorai i. m. (48. jz.), főként 325–326.

78 Szócs T.: i. m. (61. jz.)

Pál Hontpázmány nembeli Tamás országbíró embere maradt, csak a törvénykezési helye állandósult. Maga Tamás tudomásunk szerint nem tett semmi olyat, ami indokoltá tette volna a háttérbe szorítását, ám a tisztség 1293. évi cseréjével elérkezett az idő egy új struktúra kidolgozására.

Tamást tudomásunk szerint Pécs nembeli Apor országbíró követte, Pál alországbíró utódja pedig előbb Marcell, majd Márton lett.⁷⁹ A közelmúltban felvetették, hogy Tamás és Apor hivatalviselése között számolhatunk egy másik országbíróval is, és Marcell ennek a közelebről nem ismert, Héder nembeli tisztviseelőnek a helyettese volt.⁸⁰ A feltevést egy rövid időre hagyjuk figyelmen kívül (alább vizsztatérünk rá), és most koncentráljunk Apor országbíróra és Mártonra.

Márton az egyetlen olyan Árpád-kori alországbíró, akinek részletesebben is rekonstruálni tudjuk az életpályáját.⁸¹ Ebből egy nem első vonalbeli dunántúli nemes képe bontakozik ki, aki már V. István óta jó kapcsolatban volt a királyi udvarral. Márton kezdettől fogva beállt III. András mögé, és már a megkoronázása előtt is hívének számított, ezenkívül arra is utalnak adatok, hogy jó viszonyt ápolt Lodmér érsekkel, a királyi reformtörekvések fő irányítójával.⁸² Mártonról tehát bizonyítható, hogy nem Apor országbíróhoz, hanem a királyhoz és az udvarhoz fűzték jó kapcsolatok. Ennek fényében korántsem meglepő az a tény, amire már Gerics József is rámutatott: Mártont a király nevezte ki az alországbírói posztra.⁸³ Az új alországbíró Budán átvette a királyi jelenlét bíróságának a vezetését, és ezzel párhuzamosan, mint fentebb szó volt róla, Apor országbíró kezéből teljesen kivették a bíraskodási feladatokat. Mivel 1293 és 1297 között Márton alországbírónak legalább 61, alországbírói feladatával összefüggő ítéletleveléről tudunk,⁸⁴ míg Aportól egyetlen országbírói oklevél sem maradt fent, a differencia túl nagy ahhoz, hogy a véletlen számlájára írjuk. Míg a szintén a budai kúriától távol tartózkodó nádorok töretlenül folytatták bírói tevékenységüket,⁸⁵ addig az országbíró nem. A hiányt nem magyarázhatjuk azzal sem, hogy Apor valamiért „ódkodott” a bírói tevékenységtől, hiszen – túl azon, hogy egy korabeli bárói életpálya szemszögéből nézve már maga a felvetés is furcsa – amikor 1298-tól országbíróból nádorrá emelkedett, akkor már születtek bírói oklevelei,⁸⁶ és 1298-tól az új országbíró, Ákos nembeli István kezdett „ódkodni” az ítélethozataltól. Mindez tehát egyértelműen egy tudatos koncepció részét képezte. Apor az 1290-es évek elején ugyan visszaélt hatalmával, és így konfliktusba került a királlyal, de hamar megtörtént a (kénysze-

79 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 35–36.

80 Kőrmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.)

81 Szőcs Tibor: Egy (nem) tipikus alországbíró a késő Árpád-korból: Devecseri Emych fia Márton. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 138. (2015) 41–62.

82 Uo. 48–53., 56.

83 Gerics J.: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 653.; vö. Szőcs T.: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 54.

84 Ld. 64. jz.

85 Szőcs Tibor: A nádori intézmény korai története 1000–1342. MTA TKI, Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) 96–101.

86 RP 281., 283–286. sz.

rű) kiegészítés: 1291–1292 folyamán már a pozsonyi ispáni székben találjuk.⁸⁷ Hogy Andrásék mennyire bíztak meg benne töretlenül, azt nem tudjuk, de összességében biztosan nem számított engedetlenebbnek és veszélyesebbnek, mint például a több fontos tisztséget is elnyerő Kőszegiek vagy Csákok. Az új koncepció tehát gyaníthatóan nem a személye ellen irányult, hanem a királyi udvar következő próbálkozása volt a központi hatalom megerősítésére. Innentől kezdve a királyi jelenlét bírósága teljes egészében az udvar ellenőrzése alá került, függetlenül az országbírótól.

De vajon pontosan mikor alakult át ilyenné a rendszer? Hiszen a régi modellhez tartozó Pál alországbíró és az új modellt képviselő Márton között ott találjuk egy rövid ideig Marcell alországbírót, és azt a kérdőjelet, amit Körmendi Tamásnak köszönhetünk, aki nemrégiben azt vetette fel, hogy egy ismeretlen országbíróval is számolhatunk 1293 tavaszán. Körmendi ezt Marcell alországbíró épen maradt pecsétjére alapozza. A pecséten lévő pajzsban ugyanis három cölöp látható, amit a Héder nemzetség címerével azonosíthatunk.⁸⁸ Mivel Körmendi szerint valószínűtlennek látszik, hogy Marcell a nemzetség valamelyik tagja lett volna, viszont az országos főméltóságok hivatali helyettesei rendre a feletteseik familiárisai közül kerültek ki (ráadásul az Árpád-kori alországbírók uruk címerképét variálták saját pecsétjeiken), ezért indokolt egy, a nemzetséghez tartozó ismeretlen országbíróval számolni.⁸⁹ A valamikor 1293. február eleje és július 11. között hivatalban lévő országbíró (a záró dátum az új országbíró, Apor első felbukkanása) a szerző szerint leginkább Kőszegi Miklóssal azonosítható.⁹⁰ A hipotézis helyes vagy helytelen volta önmagában nem érinti az országbírói és alországbírói viszonyrendszer kérdését, ám ez utóbbi mindenképpen kihat a fenti elképzelésre is. A dolog kulcsa az országbírói és alországbírói kinevezések időpontjában lehet.

Már Körmendi Tamás is alaposan körbejárta a Tamás és Apor országbírókra, illetve a Marcell alországbíróra vonatkozó adatokat. Az Árpád-kori archontológiával összhangban megállapította, hogy Tamást 1293. február 1-ji forrásban említik utoljára országbírónak, Apor pedig július 11-én bukkan fel először e hivatalban.⁹¹ Az alországbírók kapcsán – szintén az archontológiával összhangban – a tihanyi konvent február 9-i levelében találta meg Marcell első felbukkanását, megjegyezve, hogy az irat tévesen országbírónak titulálja őt. Azonban a záró dátum kapcsán nem fogadta el, hogy Marcell utódja, Márton 1293. április 15-én tűnt volna fel a színen. Márton hivatkozott áprilisi levele és annak átírása ugyanis nem tartalmaz kiadási évet, és csak a szövegét közlő Fejér György tette azt 1293-ra. A levél elemzése alapján Körmendi arra jutott, hogy 1296 áprilisára is datálható a kiadvány, így

87 *Zsoldos A.*: III. András i. m. (46. jz.) 164.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 186.

88 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 119–120., vö. DL 90 763.

89 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 120–122.

90 Uo. 125–128.

91 Uo. 123.; vö. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 35.

szerinte Marcell feltételezhető hivatalviselése kitolható egészen nyárig, az új országbíró, Apor első felbukkanásáig.⁹²

Az országbírókkal kapcsolatos kronológiához magunk sem tudunk mit hozzátenni, ám az alsországbírókkal kapcsolatban sem a nyitó, sem a záró dátummal nem értünk egyet. Egyrészt, Marcell nem a tihanyi konvent február 9-i levelében tűnik fel először. A forrásban ugyanis, ahol tanúk állítását szabta volna meg, nem szerepel a neve sem tévesen országbíróként említve, sem máshogy. A tihanyi konvent elé „secundum continentiam litterarum memorialium iudicis curie domini regis”, vagyis az országbíró memoriális oklevelében foglaltak szerint kellett tanúkat állítania a veszprémi káptalannak.⁹³ A hivatkozott országbírói diploma február 9-re írta elő a káptalannak a tanúállítást, és a káptalan igen sok tanút vonultatott végül fel az adott napon. Mivel az ilyen határnapokat hetekre előre (nem ritkán egy-másfél-két hónapos határidővel) szokás adni, és a tanúállítást megszervezése, valamint a tanúk odautaz(tat)ása biztosan igénybe is vett néhány hetet, ezért szinte biztosak lehetünk benne, hogy a február 1-jén még hivatalban lévő Tamás országbíró parancsát teljesítették a felek. Hogy 9-én is hivatalban volt-e Tamás, azt nem tudjuk. Marcell első, forrásokban való konkrét felbukkanása így a saját február 25-i diplomája.⁹⁴ Ennek a szövegében azonban hivatkozik egy korábbi oklevelére, amit más kiadványok mellett bemutatnak neki a felperes Lodomér esztergomi érsek nevében.⁹⁵ A tartalmát nem ismerteti, de a további szövegből kiderül, hogy az alpereseket elmarasztalták 14 bírságban, illetve egy tizenötödik bírságban is, mert hamvazószerda nyolcadán nem jelentek meg a színe előtt.⁹⁶ Mivel 1293-ban hamvazószerda nyolcada február 18-ra esett, egy héttel az ezt említő ítéletlevele elé, ezért igen valószínű, hogy ez a bizonyos saját kiadvány nem más, mint az a bírságlevél, amelyben Marcell a tizenötödik bírságot is kiszabta. Marcell tehát február 18-án biztosan hivatalban volt (hiszen tudta, hogy az alperesek innentől kezdve nem jelentek meg előtte), ám ennél korábbra nem tolhatjuk ki biztosan az időpontot.⁹⁷

92 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 118., 123–125.; vö. *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 35–35.

93 *Kis Péter–Petrik Iván*: Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Nógrád Megyei Levéltár, Bp.–Salgótarján, 2008. 27.*; vö. DF 200 727.

94 MES II. 342–344.

95 MES II. 342.

96 MES II. 343.

97 Mellesleg ez az új kronológia még erősíti is Körmendi elméletét. Mert amennyiben Marcell első felbukkanása tényleg a tihanyi konvent február 9-i levelében lett volna, akkor a kinevezését február 1. elé, az előző országbíró hivatali idejére kellene datálnunk a tanúállítást kapcsán elmondottak miatt: nem valószínű ugyanis, hogy egy február 1. utáni (nyilván Budán kiadott) oklevél február 9-re írjon elő tanúállítást. Ez esetben Marcellt eredendően Hontpázmány nb. Tamás országbírájának kellene tartanunk – innentől kezdve irreleváns, hogy miért szerepel Héder-címerre emlékeztető heroldalak a pecsétjén. De mivel Marcell valamivel később, február 18-tól tűnik csak fel, így ez az akadály elhárul.

Ezenkívül Marcell utolsó felbukkanásának a dátumával sem értünk minden tekintetben egyet. Mind Zsoldos Attila, mind Körmendi Tamás az alországbíró március 31-i levelét tekintette az utolsó említésnek. Körmendi ezenkívül vitatta, hogy a hivatali utód, Márton alországbíró levele, amit a húsvét 15. napját követő csütörtökön adott ki, tényleg 1293-ban kelt, ahogy azt a kiadást közlő Fejér okmánytára állítja.⁹⁸ Szerinte az 1296. év is elképzelhető. Az érvelést magunk is jónak tartjuk.⁹⁹ Marcell hivatalviselése tehát elvileg kitolható április utánra is, kérdés, hogy meddig. A Marcellt követő Márton első hiteles előfordulását Körmendi egy szeptember 12-én kiadott oklevelében regisztrálta.¹⁰⁰ Azonban az 1293 tavasza és szeptember 12. közötti időből is rendelkezésünkre áll néhány alországbírói kiadvány, amit a kutatás azért nem vett eddig figyelembe, mert intulációt nem tartalmazó „Datum pro memoria”-oklevelekről van szó. Egy 1293. augusztus 14-én, Budán kelt levél¹⁰¹ a stílusa alapján (a kiküldött saját emberét „királyi embernek” nevezte) egyértelműen alországbírói diploma. A „zárlatán pecsét nyomaival” fennmaradt oklevél sajnos ma már nem fellelhető, a kiadását készítő Pesty Frigyes szerint a 19. század második felében még az Usz család Sáros megyei levéltárában őrizték.¹⁰² Marcell és Márton alországbírók pecsétjeinek a mérete különbözött egymástól,¹⁰³ így e pecsétes oklevél akár el is dönthetné a kérdést, hogy legalább legfeljebb meddig maradt hivatalban Marcell – itt azonban nincs szerencsénk. Egy másik „Datum pro memoria” szintén Budán kelt, szeptember 1-jén, ezt Borsa Iván is alországbírói levélként azonosította, ami a stílusa és kelethelye alapján igen valószínű.¹⁰⁴ Ezen okmány ránk is maradt, viszont kiadási évet nem tartalmaz. A levél határnapot tűzött ki poroszlói Gyula fia István számára, hogy személyesen jelenjen meg az egri káptalan ellenében, amely intézményt Santhus mester képviselte az oklevéladó előtt. 1271-ben még élt az itt kötelezett István apja, Gyula, ám 1277-ben már István adott engedélyt poroszlói határosként egy birtokeladásra.¹⁰⁵ Gyula tehát e két időpont között halt meg, valószínűleg ez az oklevél keltének alsó határa. István még 1310-ben is élt, de 1299 februárjában nemzeti rokonaival együtt elcserélte Poroszló birtokot Rátót nembeli Domonkos tárnokmesterrel. Innentől kezdve bármikor is bukkan fel, nem nevezik többé

98 CD VI/1. 260–261.; vö. DL 60 119.

99 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 123–124. Annyi módosítással, hogy a napi kelet a Fejér sok hibát tartalmazó szövegében szereplő „feria quarta” (szerda) helyett valójában „feria quinta”, azaz csütörtök (vö. DL 60 119.). Így a kiadás egy nappal későbbre, az 1293. év esetén április 16-ra, 1296 esetén április 12-re esik. Ez az egynapnyi különbség azonban Körmendi gondolatmenetének helyességén mit sem változtat.

100 *Körmendi T.*: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 125.; vö. DL 86 874. A kiadvány „Datum pro memoria”, kiadója – ahogy azt az átiró oklevél elárulja – Márton alországbíró.

101 HO VIII. 325–327.

102 HO VIII. 327.

103 Marcell: körpecsét, átmérője 37 mm, ld. DL 90 763.; Márton: körpecsét, átmérője 34–35 mm, ld. DL 50 552., feltja: DL 89 261.

104 Kiadása, fordítása: *Kondorné Látóczki Erzsébet*: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1997. (= Heves) 49. Borsa azonosítását ld. uo. 115.: 69. jz.

105 Heves 36., 45.

„poroszlóinak”.¹⁰⁶ Mivel itt még így szerepel, ezért a „Datum pro memoria” 1272–1298 közé keltezhető. Ezzel jól összevág az is, hogy az alperes nevében megjelenő szerviense, szemerei Tamás fia Orosz 1279. és 1296. évi forrásokban tűnik fel.¹⁰⁷ Santhus egri kanonokot csak itt említik,¹⁰⁸ ezért felbukkanása nem szűkíti le ennél jobban az időhatárokat. Az oklevél hátulján egy nem teljesen tisztán kivehető, kb. 37–39 mm-es körpecsét foltja látható.¹⁰⁹ Ez a nagyság a korszak alországbírói közül egyedül Marcell pecsétméretével egyeztethető össze.¹¹⁰ Ez esetben az oklevelet kizárólag 1293-ra keltezhetjük, ami azt jelenti, hogy szeptember 1-jén Marcell alországbíró még hivatalban volt, és csak ez után váltotta őt Devecseri Márton, valamikor szeptember 12. előtt. Bár a pecsétfolt Marcellre utal, elméleti esélye annak is van, hogy a kérdéses időhatárok között, leginkább az 1280-as évek folyamán, volt egy másik, ismeretlen alországbíró is, aki egyrészt éppen Budán tartózkodott az oklevél kiadásakor (ez ugyan 1292 előtt nem volt általános, de nem is volt szokatlan), másrészt a pecsétnyomója nagyjából egyezett Marcell tipáriumának a méretével. Úgy véljük, hogy egy ilyen „elméletileg feltételezett” alországbíró önmagában kevés ahhoz, hogy a szeptember 1-ji „Datum pro memoria”-t csak úgy elvitassuk Marcelltől, de azért nem is lehetünk teljesen biztosak benne, hogy ő a kiadó. Hogy Marcell még késő nyáron is hivatalban volt, arra van némi halvány – bár ez esetben sem perdöntő – utalás az Usz család levéltárában őrzött, és mára már elveszett 1293. augusztus 14-i „Datum pro memoria” szövegében is. Az ott elmesélt előzmények alapján ugyanis Zelemér fiai: Zador és Miklós az oklevéladó korábbi oklevele szerint (*iuxta continentiam privilegii nostri*) egy perben elnyerték a Nagymező, Andrásföldre és Rebrén birtokokból nekik járó részüket Iván fia Alberttől és fivéreitől. Vita támadt ugyanakkor, hogy pontosan melyek ezek, mert Zador szerint a birtokhatárokat korábban rögzítő Domonkos nádornak az oklevele hibásan tüntetett fel egy részt. Az oklevelet kiadó alországbíró ezért esküre kötelezte a feleket.¹¹¹ A felek tehát már pereskedtek korábban az alországbíró előtt, akár Marcellről, akár Mártonról volt szó, és oklevelet is kaptak a per lezárultáról. Ezután a pernyertesek érvényesíteni próbálták az ítéletet egy határjárással, ám rájöttek, hogy Domonkos nádor 1266. évi levele ellentmondásban áll az általuk vélt határokkal, ezért a határjárás érvénytelen lett. Végül újra az alországbíró elé idézték a másik felet, és maguk is megjelentek ott 1293. augusztus 14-én. Mindez ugyan belesűríthető néhány hónapba (ha Márton alországbíró hivatalba léptét nyártól

106 1299: RA 4271. sz.; 1300: HO VIII. 414–415.; 1301: AOkl I. 144. sz.; 1310: AOkl II. 868. sz.

107 Heves 51–52., 80–81.

108 E. Kovács Péter: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. Archívum. A Heves Megyei Levéltár közleményei 12. (1990) 19–22.

109 DF 210 746. Itt szeretném ismét megköszönni a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában dolgozó Kárbin Ákosnak és kollégáinak a folt lemérését.

110 1280–1281 közötti István körpecsétje 42 mm-es volt (DL 76 160.), 1281–1282 közötti Olivér pecsétje 40 mm (DL 82 888.), 1284: Domonkos körpecsétje 31 mm (DL 1177., DL 99 532.), Márton pecsétje 34–35 mm (DL 50 552., DL 89 261.). Pál alországbíró (1290–1293) – mint szó esett róla – pajzs alakú pecsétet használt, ld. 58. jz. és a hozzá tartozó főszöveg.

111 HO VIII. 325–326. Domonkos nádor 1266. évi levelét ld. RP 136. sz.

számoljuk, ahogyan Körmendi Tamás is feltételezte), de a korabeli ügyintézés gyorsaságát figyelembe véve, ahol az egyes lépések között többnyire egy-másfél-két hónapos határnapokat volt szokás kitűzni, akár határjárásról, akár idézésről van szó, sokkal inkább elképzelhető, hogy az augusztusi oklevél kiadója már tavasszal is betöltötte hivatalát. Ez esetben – bár mint említettük, nem teljes bizonyossággal – ugyanúgy inkább Marcellt sejtethjük az augusztusi diploma mögött, ahogy a szeptember 1-ji oklevél esetében tettük.

Véleményünk szerint tehát minden kétséget kizáróan nem állíthatjuk, hogy Marcell hivatali ideje kitolható lenne 1293. szeptember 1-ig, de azért szólnak egymástól független utalások amellet, hogy a lehetőséggel komolyabban is foglalkozunk. Vizsgáljuk tehát meg, hogy ha így lenne, akkor az új hivatali időpontok hogyan módosítanák az országbírók és alországbírók viszonyának eddig feltételezett helyzetét. A kérdésre könnyű válaszolni: mivel Apor országbíró egészen biztosan hivatalban volt július 11-én, ezért ha bármelyik „Datum pro memoria” kiadója Marcell, akkor itt ismét az „országbírókon átívelő” alországbírókkal találkozunk, akárcsak az 1230-as évek végén és az 1270-es évek első felében. Mivel látható, hogy 1293-tól kezdve az udvar eltökélt szándéka volt, hogy kivegye a helyettesek állítását az országbírók kezéből, és a királyi jelenlét bíróságának betöltését saját emberrel oldja meg (ez Devecseri Márton esetében meg is valósult), ezért nem lehetetlen feltételezni, hogy már Marcell is az udvar emberének számított. Ezért nem volt olyan sürgős a leváltása 1293 késő tavaszán-nyarán, az új országbíró kinevezésével, hanem vártak, amíg a nála is alkalmasabb jelölt át tudja venni a posztot ősztől. A tetszetős feltételezésnek egyetlen gyenge pontja van: a pecsétek. Körmendi Tamásnak igaza van abban, hogy az alországbírók felhasználták uruk címerképét a saját pecsétjeiken.¹¹² Mellesleg ez nem az országbíró-alországbíró kapcsolat sajátossága volt, hanem az úr-familiáris kapcsolatból fakadt.¹¹³ Az Árpád-kori nádorhelyettesek esetében sajnos nem rendelkezünk ilyen bőséges tablóval: összesen három olyan oklevelük maradt fent, amelyen azonosítható a pecsétkép. Endri alnádor 1234. évi oklevelének pecsétje igen sok kérdőjelet vet fel, ráadásul nem is tudjuk biztosan, hogy ő kinek az alnádora volt.¹¹⁴ Tamás alnádor 1288. évi levelén az ura: Aba Amadé pecsétje függött,¹¹⁵ Péter alnádor 1298. évi sigillumának hárslevelei pedig egyértelműen az akkor hivatalban lévő Rátót nembeli Roland nádor nemzetségi címerképét utánozzák.¹¹⁶ Megjegyzendő még, hogy ezeken kívül Amadé egy ismeretlen vizsolyi albirájának levelén a viaszmaradvá-

112 Körmendi T.: Marcell pecsétje i. m. (8. jz.) 121–122.

113 Vö. Bertényi Iván: Középkori címerjogunk néhány kérdése. Levéltári Szemle 36. (1986) 2. sz. 25–26.

114 Ld. RP 41. sz. és kommentárja.

115 RP 238. sz.; vö. DL 90 791., a pecsét leírását ld. Körmendi Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. Turul 84. (2011) 109–122., 129–130., 117.: 1.2.1. sz. pecsét

116 RP 289. sz., vö. DL 58 436., ábráját ld. Majláth Béla: Péter alnádor pecsétje 1298-ból. Turul 1. (1883) 12–16. A Rátót nemzetség (és maga Roland nádor) hársleveles címerére ld. Körmendi T.: Nemzetségi címerek i. m. (9. jz.) 409–410.; vö. Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 25.: 116. jz.

nyok töredékessége miatt nem látszik a fő címerábra, de az oldalsó indás díszítő-motívumok igen szoros rokonságot mutatnak Amadé nádori pecsétjének díszítő-motívumaival.¹¹⁷ Feltehetjük tehát, hogy ezt a tipáriumot is Amadé pecsétjének a mintájára vésték. Az Árpád-kori nádorhelyettesek esetében tehát ugyanezt az elvet látjuk érvényesülni: vagy felhasználták hivatali felettesük címerábráját, vagy egyenesen az ő pecsétjével erősítették meg az oklevelüket. Ez a régi szokásjog olyan erős lehetett a 13. század végén, hogy Devecseri Márton esetében sem tekintettek el tőle. Bár – mint fentebb említettük – életrajzi adatai azt mutatják, hogy nem volt Péc nembeli Apor országbíró familiárisa, és a király nevezte ki őt, alországbírói pecsétnyomójára mégis felvésette a Péc nemzetség címermotívumát.¹¹⁸ Marcellnek a Héder nemzetség címerét tartalmazó pecsétje kapcsán is feltehetjük ugyanezt, bár tény, hogy az övé nem alországbírói pecsét, hanem a korábbi tipáriumát használta.¹¹⁹ A kérdést a Marcell személyére vonatkozó adatok hiányában nem tudjuk teljes mértékben tisztázni. Elképzelhető, hogy tényleg volt egy Kőszegi közül kikerülő országbíró, aki hozta korábbi familiárisát, Marcellt. Mivel Lodomérék ekkor már készültek az alországbírói tisztség teljes elszakítására, ezért az új országbíró, Apor nyári kinevezésekor egyelőre megelégedtek azzal, hogy a régi helyettest átmenetileg a helyén hagyták (aki így már nem függött az országbírótól), amíg elő nem készítették Márton hivatalba léptét, amely szeptemberben meg is történt. Az is lehet (bár véleményünk szerint kisebb valószínűséggel), hogy Marcell tényleg a Héder nemzetség egy ismeretlen tagja volt, aki az udvar nyomására került az alországbírói székbe egy időre, talán már Tamás országbíró idején. Végül az sem kizárható, hogy az erre utaló jelek ellenére Marcell hivatalviselése mégsem tolható ki 1293 júliusa utánra, és az ismeretlen Kőszegi országbíró még a hagyományos rendszerben hozta és „vitte” a helyettesét. Apor hivatalba kerülésével pedig már a királyi udvar tartotta fenn magának a jogot, hogy alországbíróat állítson. Akármi is történt, az biztos, hogy 1293-ban (talán már Marcell-lel, de Mártonnal egészen biztosan) új időszámítás kezdődött.

Márton és Apor országbíró viszonyát, de még inkább az országbíró lehetőségeit jól mutatja az az eset, amelyet az alországbíró 1295. szeptember 21-én kiadott oklevelében olvashatunk, és amire már Gerics József is felhívta a figyelmet.¹²⁰ Márton a Baranya megyei Vajszló birtokot a margitszigeti apácáknak ítélte Jakab németi nemes ellenében. Az oklevél végén megjegyzi, hogy vasvári Mihály mester, Apor országbíró jegyzője (*notarius*) Apor meghagyására vele volt együtt az országbíró jogának érvényre juttatása végett (*ad exhigendum iura sua*), és az alországbíró minden ügyben, de különösen a pecsétjének az ügyében társaként bízott benne, ennek ellenére a jegyző Márton tudta és beleegyezése nélkül az előbb per-

117 RP 272. sz., vö. DL 82 905. A pajzs melletti „indás” motívumok Amadé mindkét nádori pecsétjén jelentkeznek, ld. *Körmendi T.*: *Aba nemzetség címerváltozatai i. m.* (115. jz.) 129.: 1.2.1. és 1.2.2. sz. pecsét.

118 *Körmendi T.*: *Marcell pecsétje i. m.* (8. jz.) 121–122.

119 Felirata: +S MARCELLI COMITIS, nem szerepel rajta a „viceiudex” szó, ld. *Körmendi T.*: *Marcell pecsétje i. m.* (8. jz.) 119., 122.

120 *Gerics J.*: *Királyi bírói jelenlét i. m.* (3. jz.) 654.

vesztes Jakabnak oklevelet adott az apácák ellenében az alországbírói pecsét alatt. Éppen ezért ezt az oklevelet Márton érvénytelennek nyilvánította.¹²¹ Apor országbíró tehát a saját jegyzőjét ültette Márton mellé „jogainak érvényre juttatása végett”, vagyis ahhoz, hogy valaki *ténylegesen* képviselje őt is a királyi jelenlét bíróságán, egy külön embert kellett küldenie az alországbíró mellé. Ez a „Mihály mester” Mihály vasvári préposttal azonos, aki az 1280-as évek végén még Kőszegi János nádor jegyzője (protonotáriusa) volt, és a Kőszegi–Péc kapcsolatok révén kerülhetett Apor szolgálatába.¹²² Ő volt tehát az országbíró „igazi” embere, akire így is csak az alországbíró által kiosztott feladatok jutottak, ti. az iroda működtetése. Ez az állapot (szűk) négy és fél évig tartott.

Márton hivatalából való kikerülése nem teljesen egyértelmű. Ha pusztán a kronológiát nézzük, akkor bármi elképzelhető. Utolsó felbukkanása egy 1297. december 28-i oklevélben található, amely nem alországbírói kiadvány, hanem Lodomér érsek levele (megerősíti az elébe járuló alországbíró az apácasomlói monostor kegyuraságában).¹²³ Szűk egy hónappal később, 1298. január 21-én már egy bizonyos István az alországbíró.¹²⁴ Az országbírók terén kevesebb adattal rendelkezünk: Apor 1297-ben adatolható utóljára e poszton, egy 1298. július 28-i (29-i?) kiadványban pedig már „dunáninenni” nádorként szerepel. Ugyanebben az oklevélben Ákos nembeli István jelenik meg országbíróként.¹²⁵

Nem lehetetlen, hogy Márton egyszerűen meghalt. Mivel legkésőbb az 1250-es évek elején született, még inkább az 1240-es években,¹²⁶ nem számított éppen fiatalnak. Ám Márton hivatali utódja, István sem ült sokáig a székében. Kora tavasztól kezdve egy bizonyos Benedek váltotta,¹²⁷ de ő szintén nem maradt sokáig posztján. Valamikor ősszel egy újabb (netán ugyanazon?) István lett a *viceiudex curie*. Kérdés, hogy a többévnnyi viszonylagos nyugalom után mi indokolta ezt a többszörös váltást.

A helyzet kibogozásához, amennyire lehet, pontosítanunk kell az időrendet. Az első István alországbírótól egyetlen oklevelet ismerünk 1298. január 21-i keltezéssel, amit az egri káptalan január 28-i kiadványa írt át.¹²⁸ Hogy a tisztségváltás tényleg nem sokkal azelőtt történt, mutatja, hogy István a hivatali elődje: Márton alországbíró ügyét fejezte be.¹²⁹ A következő, alországbírókkal kapcsolatos említés már egy bizonyos Benedekről szól. Az esztergomi káptalan 1298. március 23-i kiadványa jelenti, hogy Benedek alországbíró meghagyása értelmében bójtközép

121 ÁÚO X. 197.

122 Szócs T.: Nádori intézmény i. m. (85. jz.) 222.

123 ÁÚO X. 275–276.

124 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.

125 RP 281. sz.

126 Szócs T.: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 49.

127 Zsoldos A.: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.

128 Mindez pedig III. András 1299. évi oklevelében őrződött meg: RA 4244. sz. Az egri káptalan és az alországbírói oklevél kiadása: CD VII/4. 249–250.

129 Márton három korábbi, ezzel kapcsolatos kiadványát szintén III. András 1299. évi levele őrizte meg: CD VII/4. 244–248.

nyolcadán (március 19-én) megjárták Kovárszeg föld határait.¹³⁰ Ha Benedek március 19-re tűzött ki időpontot, és hozzászámítjuk, hogy a feleknek Budáról el kellett menniük az esztergomi káptalan elé, majd a királyi embereket és a káptalani tanúkat összegyűjtve kivonulni a Hont megyei birtokra, akkor legalább két héttel számolhatunk az országbírói parancslevél kelte és a kitűzött időpont között. Így Benedek vélhetően március elején már hivatalban volt, de mivel – mint azt már többször említettük – a határnapokat sokszor egy-másfél-két hónapra előre szokták kitűzni, így nem kizárható, hogy már február második felében is. A hivatalcsere tehát leginkább február-március fordulója körül lehetett, esetleg valamivel korábban vagy később. Benedek felbukkan az egri káptalan április 16. utáni levelében,¹³¹ ezen kívül hivatali utódja, István alországbíró hivatkozik néhány kiadványára, amelyeket közelebbről nem tudunk datálni.

Benedek utolsó keltezhető említése 1298. október 23-ra tehető,¹³² az egri káptalan egy e napra datált kiadványában jelenti a királynak, hogy Benedek parancslevele értelmében hadoszlás nyolcadán kiküldték saját emberüket a királyi emberrel egy határjárás végrehajtására.¹³³ Ám ezúttal sem tudjuk azt, hogy Benedek az oklevél kiadásának napján, vagyis október 23-án hivatalban volt-e. Annyi bizonyos csak, hogy a levele még a hivatkozott hadoszlás előtt kelt valamikor. Hogy

130 ÁÚO V. 193–194. Györffy György szerint ez az oklevél „írása szerint hamis” (*Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. [= ÁMTF] III. 213., Kovárszeg szócikk*). Az oklevél iniciáléja és a tetején található három kettévágott betű (cirographum) kissé tényleg „esetlennek” tűnik a káptalan ekkortájt kiállított hasonló oklevelelhez képest (vö. DL 1469., DL 95 604., DL 58 440., DF 200 071., DF 273 149.), bár magunk nem látunk teljesen egyértelmű bizonyítékot a hamisításra ez alapján. Az is tény, hogy az oklevélben használt bevezető formula („Nos capitulum ecclesie Strigoniensis memorie commendantes significamus quibus expedit universis presencium per tenorem, quod [...]”) a káptalan egyetlen más, 1297–1301 közötti oklevelében sem bukkan fel (a prépost többnyire megnevezi magát, és ha nem, akkor is más az egész protocollum megfogalmazása). Ám az is tény, hogy ez a rész igen nagy változatosságot mutat a káptalan ekkori okleveleiben – tehát nem egy mindig használt sablonos formulától tér el egyedül ez az oklevél, más egyedi jellegű szövegezést is találunk. Az is gyanúra adhat okot, hogy a határjárást végül IV. Béla biztosan hamis oklevele alapján tartották (vö. RA 763. sz. és kommentárja), másfelől viszont tudjuk, hogy ezt a hamis oklevelet a korábbi perekben és átírásokban már elfogadtatták eredetinek (jogilag tehát már nem volt hamis), és éppen a hamisítók gyakori szokása, hogy az elfogadtatott oklevelüket a gyakorlatban is megerősítsék egy valóságos határjárás folyamán – ami az itteni határjárás hitelessége mellett szólna (a Kovárszeggel kapcsolatos határjárásokra és oklevél-hamisításokra ld. ÁMTF III. 213–214.). Mivel Benedek alországbíró nem sokáig volt hivatalban és kevés kiadványt adott ki, így kicsi a valószínűsége, hogy a későbbi évtizedekben pont rá hivatkozzanak egy hamis határjáró oklevélben, ha annak nem volt semmilyen valós alapja. Így akár egy egykorú hamisítvánnyal van dolgunk (ahol a hamisítók az éppen hivatalban lévő alországbíróra hivatkoztak), akár egy később interpolált, de egy korabeli eredeti alapján készült oklevéllel, vagy éppen egy valódi, eredeti kiadvánnyal, hitelesnek fogadhatjuk el benne Benedek felbukkanását.

131 DL 84 216. A keltezetlen diploma szerint a Benedek parancsa alapján végrehajtott idézést a húsvét nyolcada utáni szerdán (április 16.) hajtották végre, az alországbírói levél tehát ez előtt, a káptalani ez után kelt.

132 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.

133 ÁÚO X. 317.

ezúttal nemcsak a hiperkritika ad okot gyanakvásra, hanem tényleg számolhatunk azzal, hogy ekkor már nem Benedek volt az alországbíró, mutatja egy néhány nappal korábban, október 19-én Budán kelt „Datum pro memoria”-oklevél. Az egyszerű bírságlevél szerint az egyik fél Szent Mihály 15. napjától (október 13-tól) kezdve hat napon át várt az oklevéladó színe előtt a megidézett alperesekre, ám azok nem jöttek el, ezért bírsággal sújtották őket.¹³⁴ Az ügy közvetlen előzménye a leleszi konvent III. Andrásnak címzett levelében olvasható, amelyben jelentik, hogy István országbíró mandátumának megfelelően (*litteris magistri Stephani iudicis curie vestre*) a királyi ember mellé tanúságukat adva megidéztek Szent Mihály 15. napjára a királyi jelenlét elé az október 19-i bírságlevélben is említett feleket. Az október 2-i konventi kiadvány azt is elárulja, hogy az idézésre a Szent Mihály előtti szombaton (szeptember 27-én) került sor.¹³⁵ Az István országbírónak tulajdonított parancslevél tehát 27-e előtt kelt. Az október 19-i „Datum pro memoria” hátulján egy nagyméretű, pajzs alakú pecsét foltja látható. Legnagyobb szélessége nem mérhető, mert a folt némileg túlnyúlik a kisméretű bírságlevél hártáján, de mintegy 45–50 mm körüli szélességgel számolhatunk. Ákos nembeli István országbíró pedig pajzs alakú, körülbelül 54 × 60 mm-es pecsétet használt,¹³⁶ ami alakjában és méretében megfeleltethető az itteni foltnak – a konventi oklevél tehát elviekben nem tévedett, amikor neki tulajdonította a szeptember végi parancslevelet. Tudjuk azonban azt is, hogy István országbíró új helyettese, István alországbíró kezdetben az ura pecsétjével erősítette meg az okleveleit. 1298. október végéig az országbírói pecséttel hitelesített, majd – feltehetően amikor elkészült saját pecsétnyomója – már a sajátját használta. Az új pecsétnyomója először egy 1299. január 9-i és március 7-i oklevélen azonosítható,¹³⁷ de mivel 1298. október vége és 1299 januárja között nem maradt fenn eredeti alországbírói oklevél, valószínű, hogy már 1298 végén is ezzel erősítette meg diplomáit. Az 1298. október 19-i „Datum pro memoria” kiadója tehát a pecsét alapján nemcsak az országbíró, hanem az alországbíró is lehetett. Sőt akár a szeptember végi megkeresés is. Hiszen ha az a levél a kor divatjának megfelelően szintén egy intituláció nélküli „Datum pro memoria” volt, akkor a leleszi konvent csak a pecsétje alapján azonosíthatta a kiadót, és így joggal hihette azt, hogy a parancslevél magától az országbírótól származik. Akár István országbíró, akár azonos nevű helyettese intézte ezeket az ügyeket, az biztos, hogy a királyi jelenlét bíróságán minimum szeptember végétől már nem Benedek tevékenykedett. Az utolsó biztosan hozzá köthető oklevelei tehát

134 DL 57 224.

135 CD III/2. 461–462. = CD VI/2. 272.

136 Leírása: *Rácz György*: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67. (1995) 27.: 3.1. sz.

137 István alországbíró 1298. október végi kiadványai, amiken még az országbírói sigillumot használta: DL 1509. (ÁÚO X. 307–308.); DL 1517. (ÁÚO X. 309–310.). Az alországbírói pecsét leírása: *Rácz Gy.*: i. m. (136. jz.) 28.: 4. sz. Az 1299. január 9-i levél „Datum pro memoria”, amelyet leginkább neki tulajdoníthatunk, hátulján az alországbírói pecsét foltja: DL 40 252. Az 1299. március 7-i oklevél (szintén az új zárópecsét foltjával) már intitulált: DL 40 254. (Árpád-kori oklevelek. Kiadja ifjabb Kubinyi Ferencz. Pest, 1867. [Magyar Történelmi Emlékek 1.] 170–173.)

egy hadba szállás kezdete idején keltek, és ő a hadoszlás utánra halasztotta el a pereket.¹³⁸ Az itt említett oklevelek alapján egyértelmű, hogy a hadoszlásra (és az utána következő hetekben újrainduló peres eljárásokra) valamikor szeptember második felében vagy október hónapban került sor. 1298-ban tudomásunk szerint egyetlen harci esemény volt, ami I. Albert osztrák és stájer herceg, illetve Adolf német király között zajlott. Ebben III. András Albertet támogatta némi segédcsapattal, a döntő csata július 2-án történt, a híre pedig legkésőbb július 26-án már Magyarországra érkezett.¹³⁹ Nem lehetetlen, hogy erről a hadjáratról volt szó, amennyiben a hadoszlást lassan hirdették ki, és a sereg kései visszaérkezése mellett megvárták vele még az 1298 nyarán zajlott budai országgyűlés végét is – bár tény, hogy ez egy eléggé „kényelmesen” kihirdetett hadoszlás lett volna így (habár az időbeli távolság nem lehetetlenül nagy).¹⁴⁰ Elviekben egy másik, számunkra ismeretlen esemény is gyanúba keverhető, ugyanakkor erről semmilyen forrás nem maradt fent. Ha a nyári német hadjáratról van szó, akkor Benedek levelei még a tavasz vagy kora nyár folyamán keltek, amennyiben viszont október előtt egy ismeretlen katonai vonatkozású eseményről, akkor eléggé valószínű, hogy az az 1298 nyarán meghirdetett budai országgyűlés után indult. Mivel az országgyűlés idején, július végén már Ákos nembeli István volt az alországbíró,¹⁴¹ ezért ez utóbbi esetben Benedek hivatali ideje biztosan érinti az ő hivatali idejét, és az alországbírócsere valamikor augusztus-szeptember folyamán történt, legkésőbb szeptember 26-ig bezárólag. Ha viszont nem, akkor Benedek tisztségviselése csak késő tavaszig bizonyítható, persze ebben az esetben sem zárható ki, hogy szeptemberig alországbíró volt, csak éppen a hadban állás miatti ítélkezési szünet miatt nem adott ki okleveleket.

Nyitott kérdés az is, hogy a január végi István alországbíró és a szeptember végétől hivatalba kerülő István alországbíró ugyanaz a személy-e. Ezt nem tudjuk biztosan, bár tény, hogy a nevükön és titulусukon kívül semmilyen összekötő kapocs nincs közöttük. Az István az egyik leggyakoribb névnek számított akkoriban (csak alországbíróból négy másik ilyen nevű személyt ismerünk még az Árpád-korból, pedig az alországbírói névsor igen hiányos),¹⁴² és az sem feltétlen az azo-

138 Két, egymástól független perhalasztása is volt hadoszlás nyolcadára, ill. 15. napjára, ld. az egri káptalan október 23-i kiadványát: ÁÚO X. 317., ill. István alországbíró 1298. október végi kiadványát: ÁÚO X. 309.

139 *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. 2. kiad. MTA, Bp., 1899. 450–452.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi, Bp., 1986. 153.; RA 4188. sz.

140 Figyelembe vehetünk néhány „enyhítő körülményt”. Egyrészt, igen valószínű, hogy a „hadoszlás nyolcadán/quindénáján” újrainduló perek esetében a per újraindulásának napja nem feltétlenül volt azonos a tényleges hadoszlás utáni nyolcaddal vagy quindénával. Hiszen, ha csak a peres felek nem voltak ott a hadseregben, akkor nem tudhatták, hogy mikor hirdették ki a központi hadoszlást, először a hírek is el kellett jutni hozzájuk. Másrészt, ha értesülnek is az időpontról, akkor sem biztos, hogy azonnal, „lőhalálában” megkezdik a pert. Mindamellett a hadjáratok befejezésének, a hadoszlás kihirdetésének és a perek újraindulásának összefüggései egy alaposabb vizsgálatot igényelnének.

141 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 36.; RP 281. sz.

142 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 29–34.

nosságukra vall, hogy a szeptemberben hivatalba került Istvánnak, mint láttuk, egy ideig még nincsen saját alországbírói pecsétje. A szeptemberi István alországbíró-ról rendelkezésünkre áll még egy fontos adat: Ákos nembeli István országbíró a szerviensének mondja őt egy saját oklevelében.¹⁴³ Ha tehát a két István alország-bíró azonos, akkor a januári is az Ákos nembeli nagyúr szerviense volt, tehát az országbírói hivatalcserének már ekkor meg kellett történnie. Ennek a lehetősége éppenséggel adott volt, a király ugyanis (legalább) 1297. november 11. és 1298. január 29. között, mint a téli hónapok alatt többnyire, Budán tartózkodott.¹⁴⁴ Az alországbírói hivatalcsere pedig Márton és István között január folyamán zajlott le, tehát András budai tartózkodása alatt. Ezután a király februárban Bécsben tárgyalt Alberttel, majd – miközben elküldte csapatait harcolni – március folyamán a déli országrészben időzött.¹⁴⁵ Legkésőbb nyártól kezdve azonban ismét Budán tartózkodott, végig a nyár és ősz folyamán.¹⁴⁶ Így a kormányzat átszervezésére elvi szinten mind januárban, mind a nyár folyamán sor kerülhetett, és bár egy országos gyűlés előestéje, amikor a bárók nagy számban egy helyre gyűlnek össze, alkalmasabb időpontra tűnik minderre, ez önmagában még nem bizonyító erejű a nyári időpontra nézve. Sokkal inkább megfontolásra érdemes az a tény, hogy az 1293–1297 közötti országbíró, Apor valójában nem pusztán elvesztette hivatalát, hanem inkább felfelé lépett a ranglétrán, azaz nádor lett. Az 1297. évi „nádorpár”, Aba Amadé és Kőszegi Miklós helyett 1298 júliusa végén már Péc nembeli Apor és Rátót nembeli Rolandot találjuk a kettéosztott nádori székből. Viszont azt is tudjuk, hogy a korábbi nádor, Amadé, 1298. június 29-én még hivatalában volt.¹⁴⁷ Tény, hogy Apor „dunáninnyi” nádor lett, vagyis nem Amadé keleti országfelét örökölte, hanem Kőszegi Miklós nyugati felét, tehát *elvileg* megtörténhetett az is, hogy Apor január elején az országbírói székből a nádoriba helyezte át a király Kőszegi Miklós helyett, de Amadét akkor még a helyén hagyta, aztán nyáron az ő hivatalában is cserét hajtott végre. Ugyanakkor nem tudunk olyan eseményről, ami miatt András 1297–1298 fordulóján szembefordult volna Kőszegi Miklóssal, és ami indokolta tette volna a cserét. A nádorváltások, hacsak valami hirtelen esemény nem jött közbe, megfigyelhetően nyaranta történtek,¹⁴⁸ és a már többször hivatkozott, 1298. július 28-i oklevél megemlíti mind a jelen lévő Amadét, mind Miklóst mint „volt nádorokat”, akik tehát ekkor semmilyen tisztséget nem viseltek, de a király hűségén álltak.¹⁴⁹ A viszony, úgy tűnik, nem volt ellenséges a király és Miklós között, a legvalószínűbbnek tehát az látszik, hogy a tisztségcserére valamikor „normális módon”, július első felében került sor – beleértve az országbírói hivatal elvesztését és új országbíró állítását is.

143 viceiudici curie domini regis, comiti Stephano, servienti nostro – HO VII. 274.

144 RA 4147., 4150–4151., 4165., 4170–4172. sz. (valamennyi oklevél Budán kelt).

145 Március 29-én Szalánkeménben keltezett – igaz, az oklevél év nélküli, csak hipotetikusan tehető 1298-ra, ld. RA 4175. sz.

146 RA 4181., 4191–4193., 4197., 4199–4200. sz.

147 *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. (7. jz.) 24–25.

148 Uo.

149 *Zsoldos A.*: III. András nádorai i. m. (48. jz.) 322.

Ez esetben a következőképpen rekonstruálhatjuk az eseményeket. Az idős Devecseri Márton halálával hirtelen találni kellett egy új alországbíró a budai királyi jelenlét bíróságának a vezetésére. Először egy István nevű személlyel töltötték be a helyét, majd egy rövid idő múlva Benedeket nevezték ki, vélhetően az udvar kezdeményezésére. Benedek kora nyárig biztosan, de az is lehet, hogy egy ideig a nyári átszervezések után is a helyén maradhatott, amikor Apor helyett Ákos nembeli István lett az új országbíró. Mindeközben a politikai helyzet is jelentősen megváltozott. 1298 januárjában meghalt a rendiség modelljét kidolgozó és irányító Lodomér esztergomi érsek. András az új esztergomi érsekkel, Gergellyel már nem volt olyan jó kapcsolatban, és jelei mutatkoznak, hogy a főpapi kör kezdte elveszíteni a bizalmát Andrással szemben – legalábbis az 1298 nyarán hozott határozatok újabb biztosítékokat építettek be a rendi jellegűvé átalakuló rendszerbe.¹⁵⁰ A király azonban másképpen próbálta bővíteni a saját mozgásterét, nem a bárók további rovasára, hanem éppen velük kiegyezve: hatalma erősítése végett András szabályos „szerződést” kötött több bárójával is, amelyek közül éppen az országbíróvá választott Ákos nembeli Istváné maradt ránk. Ennek értelmében András megfogadta, hogy megtartja hűségén országbíróját, és nem hallgat ellenfeleinek áskálódására, míg István is esküt tett arra, hogy a királyt urának tekinti, parancsainak engedelmességgel fog.¹⁵¹ A szerződés egyértelműen a mondott főurak politikai súlyát növelte, az ő sikerüknek tekinthető, hogy – akár a hirtelen túl nagyra növő főúr, Csák nembeli Máté ellenében – a király rájuk kívánt támaszkodni. A szövetséget viszont nem adták ingyen. A megegyezés létrejöttének ideje körül (akár valamivel előtte, akár utána) újabb alországbíró-váltás történt. 1298 nyarán-szeptemberében Ákos nembeli Istvánnak sikerült „belobbiznia” a budai kúriai bíróság élére a saját szervienségét, Istvánt.

István alországbíró tevékenysége látszólag rokonítható Devecseri Márton ténykedésével. Továbbra is az állandósult helyű budai székhelyen ítélkezett úgy, hogy ezzel párhuzamosan az országbíró bírói tevékenysége lecsökkent, okleveleinek stílusa pedig ugyanolyan, mint korábban volt. Ám ez csak a látszat, ha kicsit a felszín alá nézünk, akkor több olyan részlettel találkozunk, ami azt mutatja, hogy a Márton alatti független alországbíró ideája gyakorlatilag megbukott. Már önmagában beszédes az a tény, hogy István az azonos nevű országbírónak a szerviense volt. Ezenkívül a perbeli bírságok sem kizárólag őt illették. Márton alországbíró a perek során a bírói részt kizárólag saját magának hajtotta be, nem kevés birtokot és vagyont szerezve ezzel.¹⁵² István alországbírónak is járt a bírói rész,¹⁵³ ugyanakkor

150 *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. (47. jz.) 284–306.; *Zsoldos A.*: III. András i. m. (46. jz.) 204–210.

151 HO VI. 431–435. (RA 4185. sz.); *Kis Péter*: Ákos nembeli István. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. század fordulóján. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter, szerkesztőtársak Rihmer Zoltán–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 1998. 62–63.; *Zsoldos A.*: III. András i. m. (46. jz.) 210–211.

152 Részletesen ld. *Szőcs T.*: Devecseri Márton i. m. (81. jz.) 55–57.

153 1299. júl. 14.: DF 263 097.; 1299. júl. 31.: HO VI. 448.; 1300. ápr. 30.: CDCr VII. 381–382.; 1300. máj. 17.: ÁÚO X. 388.; 1300. szept. 2.: DL 74 566.; 1300. okt. 19.: ÁÚO X. 392–393.

előfordult az is, hogy az általa kivetett bírságokat ura, az országbíró szedte be.¹⁵⁴ Ezenkívül Ákos nembeli István országbíróként kicsivel nagyobb aktivitást vállalt, néha-néha ő is részt vett a bíraskodásban. Bizonytalan adatok mellett¹⁵⁵ biztosan ítélkezett a király oldalán abban a perben, ami a veszprémi egyház és bizonyos nemesek között folyt egy Esztergom megyei föld birtoklásáért. Sikertelen is magára haragította az egyházat, mert a veszprémiek a pápához küldött fellebbezésben durva részrehajlással vádolták a királyi bíróságot és az országbírót.¹⁵⁶ Szintén részt vett reprezentatív események (például országgyűlés) során bizonyos perek tárgyalásában bárótársaival együtt,¹⁵⁷ bár ez nem országbírói, inkább nagyúri mivoltából fakadt. István tehát sokkal kevésbé volt független helyettes, mint Márton, mivel III. András a báróival – köztük az országbíróval – kötött szerződések és az akkori politikai mozgástere alapján ennyit tudott elérni e téren.

Az alországbírói praesentia regia alig élte túl a századot.¹⁵⁸ Károly harmadik koronázása után, az 1310-es évek elején még felbukkan Budán ítélkező alországbíró,¹⁵⁹ de aztán a király már teljesen máshogyan szervezte meg a királyi jelenlét bíróságát, amiben nem jutott lényeges szerep e helyettesnek.¹⁶⁰

Az udvarhű alországbíró tehát nem sokkal élte túl Márton hivatali idejét és a reformokat irányító Lodomér érsek halálát. Mártont rövid ideig István követte, majd az állandó utódjaként kiszemelt Benedek, de ő a politikai helyzet változása miatt nem maradhatott sokáig hivatalban. Amikor a király, engedve a bárói nyomásnak, írásban is elismerte néhány kiemelt bárójának jogait, köztük az új országbíró Ákos nembeli Istvánét is, az megnövekedett súlyának és alkupozíciójának következtében elérte többek között azt is, hogy az alországbíró jelölése ismét az ő jogköre legyen. Így nem sokkal az 1298 nyarán történt kinevezése után, a királlyal kötött szerződés környékén kibuktatta hivatalából Benedeket, és a saját szervienst helyeztette az alországbírói székbe: Istvánt. Bár István alországbíró külsőségekben nagyjából ugyanazt a hivatali stílust követte, mint Devecseri Márton és rövid életű utódai, ám a közvetlenül a királytól függő alországbíró ideája már nem valósult

154 HO VII. 274–275.

155 Az az 1298 szeptemberében kiadott parancslevél, amelyet a leleszi konvent neki tulajdonított, ill. az október 19-i „Datum pro memoria”, amelyre a pecsétjét nyomták, nagyobb valószínűséggel volt az alországbíró kiadványa, ld. 136–137. jz. és a hozzájuk tartozó főszöveg. Ezen kívül elvileg őrá is utalhattak a váci káptalan 1299. április 6-i oklevelében, amely szerint egy idézést „secundum continentiam litt[erarum] [...] iudicis curie [domini] regis” hajtottak végre (HO VII. 275., vö. DL 40 255.). A pergamen kopottsága miatt nem egyértelmű, hogy „iudicis” vagy „vice-iudicis” állt ott, tehát az országbíró vagy az alországbíró levele alapján idéztek. A helyszűke miatt inkább a „iudicis” a valószínűbb, bár tény, hogy az olyasfajta apró ügyeket, ami ott is olvasható, az alországbíró intézte akkoriban.

156 A perre ld. *Gerics J.*: Korai rendiség i. m. (47. jz.) 305.

157 1299. júl. 17.: UB II. 327–328.; 1299. júl. 18.: RA 4258. sz.

158 Vencel régi típusú rendszerére és Károly ettől eltérő struktúrájára ld. *Gerics J.*: Királyi bírói jelenlét i. m. (3. jz.) 656.; *Szőcs T.*: Kirendelt alországbírók i. m. (61. jz.)

159 1313. okt. 21.: AOKl III. 617. sz.

160 A királyi jelenlét bíróságának 14. századi történetére ld. *Bertényi Iván*: A „királyi jelenlét” bírósága a XIV. században. Jogtörténeti tanulmányok 4. (1980) 5–17.

meg többé. Azonban 1293–1298 között végre lassan beérni látszottak az idős Lodomér reformtörekvései, amelyek keresztülvitelén annyit dolgozott már IV. László óta. Így még azt is elérte, hogy az udvari bíróság élén álló alországbíró, az általános szokásjoggal ellentétben, egy rövid ideig a király embere legyen.

TIBOR SZŐCS

WHOSE MAN? THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JUDGE ROYAL AND VICE-JUDGE ROYAL IN THE SECOND PART OF THE 13TH CENTURY

The judge royal (Latin: *iudex curiae [regiae]*, Hungarian: *országbíró*) was the judge of the medieval Hungarian royal court from the 13th century. His deputy was the vice-judge royal (Latin: *viceiudex curiae [regiae]*, Hungarian: *alországbíró*). This study discusses the relation between these two officers, focusing on the reign of Andrew III (1290–1301). At first I survey the process whereby the vice-judge royal had emerged as the ordinary judge of the royal court instead of the judge royal. According to the earlier scholarly literature this office appeared in the 1260s, and its formation continued into the first part of the 14th century.

In my view, this process was more complex and unfolded in several steps. Initially the vice-judge royal was appointed by the judge royal, and deputized for only the judge royal, who was far from the royal court more often from the 1260–1280s. Nevertheless, the emergence of the direct *praesentia* by the vice-judge royal not was a spontaneous process, but a deliberate political move on the part of Andrew III. From 1293 he tried to free the royal law court of magnate influence, and therefore appointed his own vice-judge royal, with the judge royal retaining just a representative part in the jurisdiction. This model failed in 1298, although in formalities lived on until 1304. On the basis of the sources from the period between 1293 and 1298 the king nominated the vice-judge royal, who directed the royal law court, but from September 1298 the judge royal again appointed his own man to this office. Thus, the vice-judge royal was the king's man only during those years (1293–1298), when the institution was not subjected to the influence of the magnates.

LAKATOS BÁLINT

Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány”

Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború
eseménytörténetéhez*

Az 1514. évi keresztes lázadás, közismert nevén a Dózsa-féle parasztháború a késő középkori magyar történelem egyik legjobban feldolgozott, és a források összegyűjtése szempontjából – elsősorban a „paraszt-okmánytár”-nak¹ köszönhetően – az egyik legjobban feltárt témájának mondható. Ennek ellenére még mindig bukkanhatnak fel eddig ismeretlen adatok. Ezek ugyan leginkább külföldi szórványemlétek, de olykor a kutatás számára jelentős információkkal szolgálhatnak.² Magam is így jártam: néhány héttel a parasztháború eseményeiről szóló, korabeli külföldi értesüléseket (követjelentéseket és röplapokat) feldolgozó tanulmányom, illetve az azt tartalmazó kötet megjelenése után kaptam kézhez digitális formában annak a három dokumentumnak a fényképét, amelyek eddig teljességgel, illetve részben ismeretlenek voltak, és fontos új adatokat tartalmaznak.³ Közlésük és ismertetésük azért is lényeges, mivel árnyalják, illetve kiegészítik a keresztes lázadás kitöréséről és kezdeti eseményeiről alkotott eddigi, illetve újonnan rekonstruált képünket.⁴

* A közlemény korábbi tanulmányom kiegészítése: *Lakatos Bálint: Hírek Magyarországról. Külföldi értesülések 1514-ben a parasztháború eseményeiről.* In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról.* Szerk. C. Tóth Norbert–Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2015. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes – Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 155–217. – Köszönöm Mikó Gábornak, Neumann Tibornak, Péterfi Bencének, Réthelyi Orsolyának, C. Tóth Norbertnek és Tringli Istvánnak, hogy tartalmi észrevételeikkel segítették munkámat. Köszönöm továbbá Csáková Judit és Tóth Ferenc segítségét. J’aimerais remercier pour l’aide de M. Alexis Donetzkoff, conservateur du patrimoine (Lille). A tanulmány az OTKA K 105916. sz. „Az 1515-ös bécsi fejedelmi találkozó története” c. kutatási program támogatásával jelent meg.

1 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem coll. Antonius Fekete Nagy. Ed. Victor Kenéz–Ladislav Solymosi, in volumen red. Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 12.) (= Mon. rust.).

2 A külföldi források jellegéről, feltárásáról és csoportosításáról ld. *Lakatos B.*: i. m. (* jz.) 155–179.

3 A forrásokra Péterfi Bence barátom hívta fel a figyelmemet az alább (5. jz.) említett, Bruchet-féle levéltári repertórium I. kötetének 425. oldalán a „Sekel, Georges” névre rábukkanva, amit ezúton is hálásan köszönök neki. A lille-i levéltár kutatószolgálatával 2015 szeptemberében vettem fel a kapcsolatot, a reprográfiai részleg munkatársa, Pierre Pigaglio a felvételeket azonban végül csak 2015. december 22-én küldte meg számomra.

4 A mindmáig legrészletesebb, de elavuló monográfia: *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Gondolat, Bp., 1973. (Fekete Nagy kéziratát Barta dolgozta át és egészítette ki).

A franciaországi Lille-ben található megyei levéltár, az Archives départementales du Nord őrzí – a késő középkori burgundiai és kora újkori németalföldi pénzügyeket kezelő lille-i számvevőkamara (Chambre des comptes de Lille), illetve a régi flandriai grófsági levéltár (Trésor des chartes des comtes de Flandre) anyagából összeállított szekció részeként, az úgynevezett Lettres missives sorozatban – I. Miksa német-római császár és burgund herceg németalföldi helytartója, Habsburg (avagy Ausztriai) Margit főhercegnő mecheleni udvarának nagyjából 1507 és 1530 közötti diplomáciai és kormányzati levelezését, a beérkező darabokat és kimenő levelek fogalmazványait egyaránt.⁵ E diplomáciai iratsorozat 1533-ban került a mai belgiumi Mechelenből Lille-be. A levéltár 1667-ben a város elfoglalásával jutott francia kézre, és az 1796-ban megszervezett megyei levéltár iratanyagának egyik legkorábbi és mindmáig legértékesebb részét képezi. (Számos fontos darabot a helyi levéltáros, André-Joseph-Ghislain Le Glay jelentetett meg a császár és leánya közötti hivatalos és magánlevelezésből, illetve a francia–birodalmi diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó, 1500 és 1530 között keletkezett források közül több vaskos kötetben még a 19. század derekán.)⁶

Ebben a fenti levélsorozatban maradt meg egy Margit főhercegnőhöz Mechelenbe küldött követjelentés: Jean Hannart Bécsből, 1514. június 17-én írt, francia nyelvű jelentése is, egy újkori (a levéltári kutatószolgálat meghatározása szerint 18. századi, az íráskép alapján, szerintem, inkább 19. század eleji, valószínűleg a korabeli levéltárnokok által készített) egyszerű másolatban.⁷ A követjelentés szö-

Barta eseménytörténeti rekonstrukcióját az újonnan megjelent tanulmánykötet szerzői nem egy ponton cáfolták, ill. javították, ezek közül a kezdeti eseményekre ld. e három tanulmányt: C. *Tóth Norbert*: Az 1514. márciusi országgyűlés. Politikátörténeti események Magyarországon a parasztháború kitéréséig. In: *Keresztesekből lázadók i. m. (* jz.)* 31–79.; *Uő*: Az apátfalvi–nagylaki csata. A keresztes főserég útja Pesttől Nagylakig. Uo. 81–101.; *Neumann Tibor*: Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. Uo. 103–154.

5 Archives départementales du Nord (= ADN, a francia megyekód szerint: FR059), Archives anciennes (antérieures à 1790), Série B: Cours et juridictions d’Ancien Régime, Sous Série [1] B: Chambre des comptes de Lille et du Trésor des chartes des comtes de Flandre, Lettres missives, liasses nr. 18822–19304. (Az időkor a 14. század végétől 1701-ig terjed.) – A szekció anyagának máig jól használható, legrészletesebb repertórium: Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série B (Chambre des comptes de Lille). Fascicule 1. Introduction, bibliographie, répertoire. Fascicule 2. Tableau synoptique, index et concordances. Réd. Max Bruchet. Danel, Lille, 1921. A Lettres missives-re vonatkozóan ld. I. 414–416. A több mint 25 ezer szálal iratból álló anyagot 1840-ben és ezt követően rendezték át darabszintű, szigorú kronologikus rendbe, ill. a keltezetlen iratokat a küldők betűrendjébe. (A kimenő iratok minutáit is besorolták.) Egy rövid, lényegre törő ismertető letölthető a levéltár honlapjáról is: http://www.archivesdepartementales.lenord.fr/accounts/mnesys_ad59/datas/medias/inventaires/pdf1.pdf (a látogatás ideje: 2016. február 8.).

6 Correspondance de l’empereur Maximilien Ier et de Marguerite d’Autriche, sa fille gouvernante de Pays-Bas de 1507 à 1519. I–II. Publ. M. Le Glay. Renouard, Paris, 1839.; *Négociations diplomatiques entre la France et l’Autriche durant les trente premières années du XVIe siècle*. [1491/1500–1530]. I–II. Publ. M. Le Glay. Imprimerie royale, Paris, 1845. (Collection de documents inédits sur l’histoire de France. Ière série: Histoire politique).

7 ADN B 18865., nr. 31454. Az eredeti jelentés Alexis Donetzkoff levéltáros tájékoztatása szerint nem maradt fenn.

vege egy négy lapból álló és zsineggel összefűzött papírfüzet elején, az 1r–2r oldalakon található. Utána két melléklet következik. A 3r–v oldalon egy keltezés és szerző megjelölése nélkül álló, latin nyelvű kéziratot tudósítás – mai fogalmaink szerint: újsághír – szerepel a magyarországi keresztetek lázadásáról. Ennek szövege nem azonos egyik eddig ismert és a Dózsa-parasztháború eseményeiről tudósító röplap, illetve kéziratot tudósítás szövegével sem. A követjelentés és a tudósítás szövege között, a 2v oldalon áll a Dózsa György nevében kelt felhívás vagy parancslevél, amelyet a magyar történeti köztudat a „ceglédi kiáltvány” néven ismer. (A füzet 4r–v oldala üres.) Nagy szerencsénkre ez utóbbi szöveg „eredetiben”, tehát az eredeti követjelentéshez készült egyszerű 16. századi másolatban is fennmaradt, ugyanebben a csomóban előrébb sorolva.⁸

A három forrás egymáshoz való viszonya a tartalom alapján is világos: a követjelentés említi a kéziratot tudósítást mint mellékletet, ez pedig utal az újkori másolatban előtte álló, Dózsa nevében kelt szövegre. A követjelentés szövegét másoló levéltáros (nevezzük 1. kéznek) munkáját egy másik személy (2. kéz) ellenőrizte. Utóbbi kollacionálta a szöveget és a margóra írta a kulcsszavakat, illetve a papír tetejére a tartalmi kivonatot. A Dózsa-szöveget és a tudósítást teljes egészében ez a 2. kéz másolta, a lap tetején lévő regesztát ugyancsak ő készítette.

I.

Kezdjük a követjelentéssel! A leuveni patríciuscsalád gyermekeként született Jean Hannart (Jehan Hannaert van Liedekerke, †1539) I. Miksa, illetve Margit főhercegnő, majd V. Károly császár egyik megbízható, hosszú ideig szolgáló németalföldi hivatalnok volt.⁹ 1508-ban került császári szolgálatba: előbb a burgundiai kancellárián titkár (és a császár mellett tartózkodva többekkel együtt a francia nyelvű levelezést intézte), 1516-tól a Titkos Tanács (*Conseil privé*) titkára,¹⁰ majd 1520-tól az újraalakított tanács tanácsosa. Ez idő tájt is már több itáliai missziót teljesített: 1511-ben a szakadár pisai zsinat ügyében követként Parmában és Milánóban fordult meg,¹¹

8 A levéltári rendezés során a mellékletek külön jelzetet kaptak, tehát a papírfüzet oldalai három egymást követő folyószámot viselnek: nr. 31454. (Hannart jelentése), nr. 31455. (Dózsa kiáltványa), nr. 31456. (kéziratot tudósítás). A Dózsa-szöveg „eredetije” uo. nr. 31409.

9 Az életrajzi adatokat e két munkából vettem: *Charles Piot*: Hannaert (Jean). In: *Biographie nationale VIII. L'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Bruxelles, 1884–1885. 695–698.*, ill. *Gerhard Rill*: Die Hannart-Affäre. Eine Vertrauenskrise in der Casa de Austria 1524. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 34. (1981) 89–146., ebből az életrajzi adatok: 124–127. Ezekre alább külön nem hivatkozom mindentűt.

10 *Heinz Noflatscher*: Räte und Herrscher. Politische Eliten an der Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530. Zäbernb, Mainz, 1999. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abt. Universalgeschichte 161. – Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 14.) 82–83., emellett élésmester (*panetier*) uo. 88., további irodalommal: 133.: 38. jz.

11 *Négociations i. m.* (6. jz.) I. 464.: 1. jz. (Hannart leveleinek részletei, 1511. nov. 17. és dec. 21.).

1512 novemberében pedig Margit főhercegnő megbízásából Rómában járt, ahonnan Matthäus Lang gurki püspök, bíboros és császári itáliai helytartónak a pápával folytatott tárgyalásairól tudósított.¹² 1519-től V. Károly császár szolgálatában állt, de Ferdinánd főherceggel is jó kapcsolatot ápolt. (1522 elején rövid időre, a brüsszeli szerződésig az ausztriai alkancellári méltóságot is viselte.) 1524-ben császári megbízottként elnökölt a nürnbergi birodalmi gyűlésen. Ennek berekesztése után gyanúsították meg egy a császár nevében kelt, és Ferdinánd udvarának megreformálását célzó követség instrukciójának hamisításával (ez volt az úgynevezett „Hannart-affér”, amely Károly és Ferdinánd között átmeneti bizalmatlanságot okozott 1524 folyamán).¹³ Hannart-t hosszadalmas vizsgálatok után végül felmentették a vádak alól és 1526-ban rehabilitálták. Pályáját mindez nem törte meg, Mercurino Gattinara főkancellár embereként a németalföldi titkos tanácsnak is tagja maradt. 1536. október 1-jével a császár kinevezte Antwerpen kormányzójának (*Ammann, bailli*), 1539-ben, halála előtt nem sokkal pedig a genti magisztrátus megreformálására kapott megbízást. Egy gazdag özvegy kezével már 1517-ben¹⁴ megszerezte a Brüsszeltől nyugatra fekvő Liedekerke uradalmát és a lombeeki várnagyságot, illetve 1529. május 23-tól haláláig a szomszédos Ninove várnagyságát is kezén tartotta. Pályájának csúcaként 1532 és 1536 között V. Károly legfőbb ellenlábásának, I. Ferenc francia királynak az udvarában volt rezidens császári követ.

Hannart 1514-ben Margit főhercegnő megbízásából nyilvánvalóan azért ment Bécsbe, hogy a császár parancsára Németalföldről ideutaztatott Mária főhercegnőt,¹⁵ II. Lajos magyar és cseh király leendő feleségét elkísérje, illetve a tervezett és a következő évben megvalósuló Habsburg–Jagelló házassági szerződés előkészítésénél jelen legyen. Mária főhercegnő 1514. május 2-án indult el a számára összeállított udvartartás tagjaival együtt, 200 lovas kíséretében Mechelenből, és Aachen, illetve Köln érintésével a Rajna, majd a Duna völgyében haladva¹⁶ június második hetében érkezett meg Bécsbe fényes külsőségek közepette.¹⁷ A magyar féllel való korábbi egyeztetés alapján ugyanide egy magyar–cseh küldöttség is érkezett, és 1514. június 19. és 25. között került sor a főhercegnő

¹² Uo. 515. (Hannart jelentése, 1512. nov. 23.).

¹³ Az afférről részletesen, a hamisító Balthasar Wolff von Wolffstal, az innsbrucki udvartartás egyik háttérbe szorított régi tagja azonosításával: *Rill, G.*: i. m. (9. jz.); ugyanezt tömören összegzi: *Uő*: Fürst und Hof in Österreich von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács (1521/22 bis 1526). I. Außenpolitik und Diplomatie. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1993. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7.) 68.

¹⁴ *Noflatscher, H.*: i. m. (10. jz.) 402.

¹⁵ *Réthelyi Orsolya*: Főhercegnői udvartartásból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei. Századok 141. (2007) 1197.

¹⁶ *Uő*: Vallás és nyelv az udvartartásban. Johannes Croner, Habsburg Mária első udvari lelkésze. In: Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. F. Romhányi Beatrix–Kendeffy Gábor. Gondolat, Bp., 2009. 189–191.

¹⁷ *Jacqueline Kerkhoff*: Maria van Hongarije en haar hof 1505–1558. Tot plichtsbetrachting uitverloren. Hilversum, 2008. 36–37.; az utazások kronológiája: 199–200. (és a függelékben), a bécsi utazásról részletesen: 201–204.

üdvözlésére és megbeszélésekre egy jegyességi találkozó keretében, igaz, a császár távollétében.¹⁸

Hannart jelentése – levele keltezésének megfelelően – ennek az eseménysornak csak az elejéről tudósít: még csak a főhercegnő szerencsés megérkeztéről és elszállásolásáról számol be. Eszerint Mária és teljes kísérete június 13-án¹⁹ vonult be Bécsbe, és a császár megbízásából Georg von Rottal alsó-ausztriai udvarmester²⁰ és felesége, a név szerint nem említett Margareta von Rappach,²¹ továbbá a tartomány „számadója” (*receveur général*) – akit Lorenz Saurer bécsi vizedommal,²² azaz az alsó-ausztriai tartományúri javak kezelőjével azonosíthatunk – intézte az elszállásolását.²³ Figyelemre méltó, hogy a jelentés a fogadtatás részleteiről és az ünnepségekről nem közöl semmit. Viszont, mivel megbízóját, Margit főhercegnőt ez közelebből érinthette, név szerint említi a németalföldi kíséret azon három tagját („de Flegy”, „de Pottelles”, „Bulleux”), akik a császártól az elbocsátó menlevelet kérték. Erre persze a császár távolléte miatt várni kellett, így Hannart szerint az említett három személy előreláthatólag csak két héten belül fog hazaindulni. Közülük Antoine de Mortaigne de Potelles (Antheunis van Mortaignen heere van Poutelet) személyét és udvari szerepét sem tudtam egyelőre megnyugtatóan azonosítani;²⁴ Claude de Pontarlier heere van Flagy (Flagey) en Vaulgrenant viszont udvari kamarás (*écuyer*) volt,²⁵ Hugo de Bulleux (más néven Hugues de Bulliaux vagy Bullieux) pedig Margit főhercegnő németalföldi szállásmestere, később Aire várának kapitánya, aki a kíséretben Mária lovászmestereként (*écuyer*

18 A bécsi jegyességi találkozó eseményeiről és ezek összefüggéseiről: *Lakatos B.*: i. m. (* jz.), de itt nem hangsúlyoztam, hogy Mária főhercegnő Németalföldről utazott Bécsbe.

19 *Kerkhoff, J.*: i. m. (17. jz.) 36. a megérkezésre június 12-ét említi, Gernot Heiß alapján.

20 Az alsó-ausztriai tartományok landhofmeistere, pályájáról: *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende der Neuzeit. V. Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1986. 272–275.; *Noflatscher, H.*: i. m. (10. jz.) 55., 81–82., 384–385., 407.

21 *Wiesflecker, H.*: i. m. (20. jz.) V. 272.

22 Uo. 265–270.; *Noflatscher, H.*: i. m. (10. jz.) 407.

23 A főhercegnő kijelölt szállása a Cillierhof (a Hofburg mai Amalienburg nevű részének helyén álló épület) volt: *Kerkhoff, J.*: i. m. (17. jz.) 36. – Mária egészen 1517-i Innsbruckba távoztáig Bécsben lakott, 1515-től Jagelló Annával közös udvartartásban: *Réthelyi O.*: Főhercegnői i. m. (15. jz.) 1197., 1199. és *Uő*: Vallás és nyelv i. m. (16. jz.) 197.

24 *Frederik Buylaert*: Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350–ca. 1500). Academia, Gent, 2011. 507–509. (de Mortaigne, van Potelles-ág). Uo. 509. szerint 1503/1504-ben a genti óvár (Oudburg) zálogbirtokosa Anthuenis van Mortaignen. *Lorette van Waesberghe*: Genealogie voor 1600. <http://users.telenet.be/lovawa/verwantschappen/genealogie%20vr.%201600/genealogie.htm> online adatbázisban (a látogatás ideje: 2016. február 17.) az ágas-bogas családban két Antoine de Mortaigne is szerepel (Mortagne alakban), unokaöcs és nagybácsi; az adatokat nem volt módomban ellenőrizni: 1. de Mortagne, Antoine (†1520. jan. 26.; atyja: Jean de Mortagne dit Potelles, felesége: Guillemette de Dadizele); 2. de Mortagne de Potelles, Antoine (†1520. máj. 26.; atyja: Jean de Mortagne de Potelles, felesége: Willemyne van Verdegem).

25 *Correspondance* i. m. (6. jz.) I. 154., II. 252., 505. (névmutató), ill. *Kerkhoff, J.*: i. m. (17. jz.) 36.

d'ecurie) vett részt.²⁶ Bulleux bécsi tartózkodásának fényében egy régóta ismert, de a magyar kutatás által eddig nem hasznosított adat is összefüggésbe helyezhető: Margit főhercegnő egy 1514. évi keltezetlen levélfogalmazványa szerint azt kívánta kieszközölni atyjától, Miksa császártól, hogy Bulleux továbbutazhasson Budára, Lajos királyfihoz.²⁷

Ez a kérés nem azért nem teljesülhetett, mert a császár elérhetetlen lett volna – Hannart tudósítása szerint I. Miksa délen, a krajnai Laibachban volt és a velenceiek által ostromolt tengerparti Marano város felmentésére gyűjtött haderőt²⁸ –, hanem mert Magyarországon ekkorra már kitört a keresztetek lázadása. Ezért maga II. Ulászló magyar király sem tudta üdvözlő követségét útnak indítani. Hannart ezen adata azért is fontos számunkra, mert arról tanúskodik, hogy Bécsben június 17-én még nem tudták (vagy legalábbis maga Hannart nem tudta), hogy a rendkívüli események miatt befut-e egyáltalán a magyar–cseh küldöttség. A magyar urakból, közöttük Kövendi Székely Miklós követből,²⁹ illetve három cseh úrból álló delegáció azonban a magyarországi zűrzavar ellenére ekkor már úton lehetett, hiszen egy-két napon belül megérkeztek Bécsbe, mivel egy június 22-i értesülés szerint addigra már az üdvözlés és az érdemleges egyeztetések is rendben megtörténtek.³⁰

Jean Hannart követjelentése a korabeli diplomáciai gyakorlatnak teljesen megfelel: levélformát látunk megszólítással és búcsúzással, a különböző hírek bekezdésenként csoportosítva alkotnak tematikus egyveleget. Ami szokatlan benne, az a magyar ügy nagy terjedelmű taglalása, bár ez is magyarázható. Korábbi tanulmányomban már bemutattam, hogy a kereszties tumultusról szóló hírek európai terjesztésében Bécs a hírközpont szerepét játszotta: a Budán összegyűjtött magyar hírek Bécsbe futottak be, és innen terjedtek tovább a délnémet és részben az itáliai területek, illetve Nyugat-Európa távolabbi vidékei felé. Ebben a híráramlásban nem a hivatalos diplomáciai levelek játszották a főszerepet, hanem az a nagy mennyiségű kéziratos tudósítás, amelyek egyikét-másikat azután egyes délnémet ke-

26 *Kerkhoff, J.*: i. m. (17. jz.) 35., 115–116.; szállásmesteri tisztségére ld. a következő jz.-ben idézett forrást; aire-i várkapitány: *Négociations* i. m. (6. jz.) I. CCI. (1529. évi adat).

27 *Correspondance* i. m. (6. jz.) II. 278. (nr. 587.). Az adatot említi *Kerkhoff, J.*: i. m. (17. jz.) 35., de úgy, mintha a levélben foglaltak megvalósultak volna. Erről azonban semmi tényleges forrásunk sincs, így nem igazolható.

28 A császár ezen a napon Krainburgban (ma: Kranj) tartózkodott, de 20-án valóban Laibachban (ma: Ljubljana) is megfordult. *Victor von Kraus*: *Itinerarium Maximiliani I. 1508–1518. Mit einleitenden Bemerkungen über das Kanzleiwesen Maximilians I.* Archiv für österreichische Geschichte 87. (1899) 298.; *Renate Fauland*: *Kaiser Maximilian I., die Erbländer, das Reich und Europa im Jahre 1514.* PhD-Diss. Graz, 1977. 298. – Maranót a Velencei Köztársaságtól előző év végén, 1513. december 13-án foglalták el a Frangepán Kristóf friauli főkapitány vezette császári csapatok, de a hadiszerecnse változásával Friault a velenceiek visszafoglalták és 1514. május–június folyamán Girolamo Savorgnano vezetésével ostromolták a várost. Ez végül sikertelenül zárult, Marano 1542-ig császári kézen maradt. *Fauland, R.*: i. m. 65–66.; *Lakatos Bálint*: I. Miksa császár itáliai politikája a bécsi királytalálkozó előtt és alatt (1508–1516). *Megjelenés alatt.*

29 *Péterfi Bence*: Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása. *Kronosz, Pécs–Bp.*, 2014. (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok) 129–130.

30 Az eseményekre: *Lakatos B.*: *Hírek* i. m. (* jz.) 189–190. Johann Schneidpeck június 22-i levele Jacopo Bannisióhoz, teljes szöveggel: *uo.* 189.: 162. jz.

reskedővárosokban rölapok formájában ki is nyomtatták. Ráadásul ezek a sokszor szenzációhajász „újsághírek” a politikai döntéshozókhöz is eljutottak, és beépültek a hivatalos levelezésbe is.³¹ Hannart jólétesültségét is ilyen módon szerelte, és a szóbeszédre utaló „azt is mondják” (*L'on dit aussy*) formulával ekképpen summázta a magyarországi helyzetet: zavargás tört ki az országban az egyháziak és a nemesek ellen; mintegy harmincezer felkelő paraszt van fegyverben. Mindez egy keresztes hadjáratból alakult ki, amelyet az esztergomi érsek hirdetett a török ellen, de az összegyűlt sereg végül a papok és nemesek ellen fordult, mivel szerintük a keresztes hadjáratra gyűjtött pénzt a papok hasznára fordították. A felkelők királyt is választottak maguk közül, „akit azóta egy rostélyos nyársra tettek, hogy megsüssék” (*lequel depuis ils ont mis en une broche pour le rotir*). Közlését azzal zárja, hogy a főhercegő a mellékletből részletesen tájékozódhat.

A követ közlését közelebbről vizsgálva az a feltűnő, hogy az információelemek nagyobbik része (harmincezer lázadó, a hadjáratra szánt pénz elsikkasztása és a parasztkirály-választás) nem szerepelnek a mellékletben: ez a lázadók számát 16 ezerre teszi, a sikkasztási vádat és a királyválasztást sem említi, sőt azt közli, hogy a keresztesek a királyhoz hűségesek.³² Hannart tehát elsősorban nem a jelentéséhez csatolt tudósításból tájékozódott, hanem más, általunk tételesen nem azonosítható bécsi forrásból – lehet, hogy éppen élőszókból. (A parasztkirály felnyársalása egy efféle tipikus félreértés is lehet – bár elképzelhető, hogy mégsem a csanádi püspök kivégzésével keveredett össze az értesülés, hanem a sereg eredeti vezetőjének, Menyhértnek a halálára utal.)³³

II.

Maga a kéziratos tudósítás formailag teljesen illeszkedik az eddig ismert nyomtattott rölap szövegek, illetve a Borsa Gedeon által a nürnbergi Scheurl család levéltárában feltárt kéziratos tudósítások³⁴ sorába, bár latin nyelvűsége az eddig túlnyomórészt német szövegek, illetve az egy spanyol nyelvű kéziratos tudósítás³⁵ mellett új szint képvisel. Hely, idő és szerző megjelölése nélküli elbeszélés, benne a

31 *Lakatos B.*: Hírek i. m. (* jz.) 178–183., 208–212.

32 A létszámadat egyik korabeli tudósítással sem vág egybe: pl. a június 10-i, Bécsben kelt F jelű szöveg 50–60 ezer főt említ (ld. a 34. jz.-ben idézett tételt, 446.), Betinus de Comitibus a június 15-én kelt latin levelében 20 ezret (Mon. rust. 115/52. sor), a június 16-i levél (a Wunderzaichen-rölap IV. kiadása) egyenesen 100 ezret (Mon. rust. 320/111. sor). A gyűjtött pénz elsikkasztását ld. alább. A királyválasztás Albert Rendl cseh kamarás 1514. május 31-i, Budáról írott cseh nyelvű levelében szerepel elsőként, ld. *Lakatos B.*: Hírek i. m. (* jz.) 186.

33 Utóbbi felvetést C. Tóth Norbertnek köszönöm!

34 *Borsa Gedeon*: Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Az OSZK Évkönyve 1991–1993. 323–348. Másodközlése in: *Uő*: Könyvtörténeti írások III. Az OSZK évkönyveiben megjelent tanulmányok. OSZK, Bp., 2000. (Az OSZK kiadványai. Új sor. 9.) (22. sz.) 432–455., 542–546. (A továbbiakban az évkönyv oldalszámaira hivatkozom.)

35 Mon. rust. 138–139. (nr. 99.) Erről magam igazoltam, hogy nem levél, hanem kéziratos tudósítás: *Lakatos B.*: Hírek i. m. (* jz.) 170., 210–211.

tudósító kiszólásaival: „nem könnyen hinném el” (*non facile crediderim*), illetve „itt értesültünk” (*accepimus hic*). A többi ismert kéziratos tudósításhoz hasonlóan címe sincs; ez amúgy a nyomtatásban is napvilágot látó szövegeknél is utólagos.³⁶ A szöveg ugyan mind mondatfűzésében, mind szóhasználatában igényesnek mondható (például mellékmondatokat tömörítő igeneves szerkezeteket alkalmaz, illetve az összegyűlt tömeg gyanakvását érzékeltetendő egy szólássá vált antik Vergilius-reminiscenciát is tartalmaz),³⁷ de a többszöri másolásnak köszönhetően több ponton romlott. Jelenlegi értelmezhetőségét az is rontja, hogy kerülhettek bele hibák az újkori másolásakor a (fentebb 2. kéznek nevezett) francia levéltáros révén is, aki nyilvánvalóan nem ismerte a történeti hátteret, és egyes latin szavak számára szokatlan rövidítéseit rosszul oldotta fel.³⁸ De bizonyos félreérthető, kusza részeket már a másolandó 16. századi szöveg is tartalmazhatott, esetleg amiatt, hogy talán egy eredetileg hosszabb és részletesebb beszámolóból kivonatolták és tömörítették.

A tudósítás a szereplők egyikét sem nevesíti, viszont az olvasóközönség befogadókészségének megfelelően stilizált és manipulatív: általánosságban sokat beszél a fellázadt keresztiesek gonosz indulatairól és megátalkodottságáról. Tartalmilag kerek a történet: az esztergomi érsek mint pápai legátus Budára jött egy ékesszóló ferencessel és törökellenes kereszties hadjáratot hirdetett. Erre rövid idő alatt várakozáson felül nagyon sokan lelkesen gyűltek össze. A hadjárat halogatása és a gyanakvás miatt, hogy az összegyűjtött pénzt másra fordítják, a tömeg feldühödött: a főpapok és a nemesség ellen támadtak. Karóba húzták a csanádi püspököt, aki sok pénzért sem tudta megváltani az életét. A király ellen nem láznak, csak a kapzsi főpapokon és a jogtalan nemeseken akarnak bosszút állni. A bárók és főpapok a lázadás megfékezésére a kereszties hadjárat „másik kegyének” a kihirdetéséről döntöttek a tömeg ellen.

Mindez ismerős narratíva, és összevág azzal, amit Bakócz küldetéséről, a pápai bulla tartalmáról és kihirdetéséről,³⁹ majd a hadjárat felfüggesztéséről, a lázadóknak a nemesség elleni dühéről, illetve Csáki Miklós csanádi püspök kivégzésé-

36 Lakatos B.: Hírek i. m. (* jz.) 171–172. A Wunderzaichen-röplap címe is a nyomtatáskor keletkezett, mivel kéziratossá változtatásnak nincs címe.

37 „[...] anguem in herba latitare formidans”, vö. Verg. Ecl. III. 93. „[...] latet anguis in herba.”

38 A Dózsa-kiáltvány ugyanezen kéz által készített másolatán (ADN B 18865., nr. 31455.) ellenőrizhető volt a pontossága: itt a *ci/ti* és *u/v* normalizálását, ill. bizonyos szavak nagy kezdőbetűs írását leszámítva megbízható átirást készített, bár egy helyen, a *comittimus quam strictissime*-szerkezetben a *quam* helyett *quodot* olvasott. (Ennek alapján lehetett a tudósítás hasonló szövegét is egy helyen javítani.) A történeti háttér nem ismeretéről tanúskodik a másolat élén álló, Dózsát a király kapitányának tituláló regesztája is. A kéziratossá átirásakor azonban nehezebb dolga lehetett: több szót nem tudott elsőre kiolvasni, ezek helyét előbb kipontozta, majd utóbb beírta a „megfejtést”, ami azonban több esetben nem volt helyes. A kollacionáláskor ezenfelül még több szövegződést javított. A másoló által eredetileg kipontozott és általam megtartott szóalakok: *ingentem graciam*, *fere quam accerrimos*, *alteram cruciate graciam*, *temporalibus inhiantium*, *adiuncta est preterea*.

39 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 23–35., ezt módosította újabban: C. Tóth N.: 1514. márciusi i. m. (4. jz.) 56–71.

ről általánosságban tudhatunk.⁴⁰ Ismerős elem az az értesülés is, hogy a keresztes lázadók a püspöki székeket állítólag elosztották egymás között.⁴¹ A „ceglédi kiáltvány” szövegéből pedig, aminek a mellékelésére a tudósító az utolsó mondatában kifejezetten utal is, könnyen kihüvelykezhet az, hogy a lázadók magukat a király alattvalóinak tartják, akik a nemeseken akarnak bosszút állni. Hangsúlyos a szöveg végén a bíboros név nélküli említése és felelősségének felvetése: „hogymért kell ellentétes intézkedésekről határozni, csak az tudja, aki ezeket a nyugtalanságokat behozta” (*Quid igitur ex contrariis propositionibus concluderent, solus is novit, qui has interturbationes immittit*). Mindez összekapcsolható a május 17-re keltezhető Wunderzaichen-röplap azon utalásával, hogy a nemesek az esztergomi bíboros-érseket bepanaszolták a király előtt, hogy ő az oka a zűrzavarnak.⁴² A tudósítás már Bakócz áldozócsütörtök vigíliáján (május 24-én) kelt és a hadjáratot felfüggesztő rendelkezésének szövegszerű ismeretéről is tanúskodik, hiszen nemcsak az intézkedés tartalmát és kihirdetésének napját (áldozócsütörtök ünnepe) említi, hanem e rendelkezés bevezető sorai – amelyben a bíboros arról ír, hogy „mi a legutóbb elmúlt nagybajtban legszentségesebb urunk, X. Leó pápa, továbbá a legfelségesebb fejedelmünk és urunk, Ulászló [...] király [...] jóváhagyásával keresztes hadjáratot hirdettünk a törökök [...] ellen”⁴³ – is összezsengenek a tudósítás első mondatával.

Eddigi ismereteinkhez képest az új elemek a tudósításban a következők:

1. *Bakócz kíséretében egy ékesszóló ferences szerzetes is érkezett, akit a pápa „budiai” címzetes püspökké nevezett ki.* A dolog elsöre „budai püspök”-nek, azaz elírásnak és félreértésnek tűnik. Magam először a bodonyi (vidini) címzetes püspökre gondoltam: ezt a méltóságot 1504 és 1518 között Laskai Miklós budai olvasókanonok töltötte be, aki 1504 és 1514 között esztergomi, majd 1514 és 1523 között váci segédpüspökként szolgált. Ferences szerzetes voltáról azonban nem tudunk, és arról sem, hogy a pápai bulla kihirdetésében szerepet kapott volna.⁴⁴ Bakócz a keresztes

40 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 76–101., újabban: Neumann T.: i. m. (4. jz.) 118–122., 129–132. A püspök kísérlete, hogy pénzért megváltsa az életét, a június 10-i F jelű kéziratos tudósításban is szerepel: Borsa G.: Korabeli i. m. (34. jz.) 446. (itt 50 ezer aranyat kínál, amely Rendl május 31-i cseh nyelvű levelében is szerepel, de Ravaszdi Péter váltságdíjaként: Mon. rust. 94/8. sor).

41 Szintén Rendl levelében: Mon. rust. 94/14. sor (püspököket és prépostokat választottak).

42 Mon. rust. 317/64–66. sor. A május 17-re való keltezhetőségről: Lakatos B.: Hírek i. m. (* jz.) 178.

43 Mon. rust. 78/15–20. sor.

44 Életrajza: Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 302. 59. sz. Bodonyi püspök: 1504. november 15-től (*Conradus Eubel*: Hierarchia catholica medii aevi. III. 1503–1600. Ed. 2. Incoh. Guilelmus van Gulik, ed. curavit Ludovicus Schmitz-Kallenberg. Libraria Regensbergiana, Monasterii, 1923. [= HC III.] 136., vö. 1504. szept. 27.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 237 922.) egészen 1518. szeptember 6-ig. (DF 237 364.). Az adatokat C. Tóth Norbertnek köszönöm! Az okleveleket digitális formában tanulmányoztam: Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Online kiadás (DL–

hadjárat kihirdetését valóban a ferencesekre bízta, a budai házfőnök és vikárius Dézsi (Dési) Balázs szerepet is játszott ebben, ő viszont biztosan nem volt püspök. Hogy azonban az értesülésnek valami valóságmagja van, arra a kutatásban „Bécsi névtelen”-nek nevezett, és adataiban elég megbízható emlékirat egy megjegyzése utal: a bulla kihirdetését Bakócz meghagyására Budán egy olasz főpap végezte el, és Dézsi magyarázta a tömegnek (*per quendam episcopum Italum Latine interpretante fratre Blasio ordinis Sancti Francisci de observantia predicare fecit*).⁴⁵ Barta Gábor ennek a püspöknek az említését ötletesen Bakócz ügyhallgatójával, a valóban olasz Betinus de Comitibus (Bettino dei Conti) apostoli protonotárius személyével kapcsolta össze (Páviai Bernát néven),⁴⁶ akiről különben a milánói herceghez írott levélén kívül⁴⁷ egyelőre nem tudunk semmit. Bettino levelének aláírásában azonban egyáltalán nem említi sem esetleges püspöki méltóságát, sem ferences mivoltát.⁴⁸ (A másik lehetőség lenne az olasz püspöknek Kozičić Simon vagy más néven Simon de Begno modrusi püspökkel való azonosítása, aki pápai diplomataként 1510 nyarán is járt Magyarországon, illetve 1514-ben részt vett a keresztes bulla kihirdetésében, sőt Bakócz augusztus 19-én vicelegátusává is kinevezte a dalmát-horvát területekre. Csakhogy ő sem volt ferences.)⁴⁹ A megoldást Bakócz legátus két, egyaránt 1514. augusztus 25-én kibocsátott, és a pápai bullákhoz hasonló módon kiállított privilegialis oklevelén találjuk. E két oklevél plicáján középen – ugyanott, ahol a pápai bullákon a bulla befüggesztése fölött a *collector taxae plumbi* nevű tisztségviselő aláírása szokott szerepelni⁵⁰ – a *H. Ep(iscopu)s Buduensis Regens* aláírás áll.⁵¹ A kézirat

DF 5.1). Szerk. Rác György. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2009., újabban a Hungarica-portálon érhető el: <http://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (a látogatás ideje: 2016. február 10.)

45 *Kluch János*: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. Történelmi Tár 1905. 272–278., az idézett részlet: 273. (A szövegekölésben „fratri” alak szerepel.)

46 *Barta G.–Fekete Nagy A.*: i. m. (4. jz.) 61.

47 Buda, 1514. jún. 15. Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sforzesco, Carteggio Sforzesco, Potenze estere, busta 645. (Ungheria), kiadva Mon. rust. 114–116. (nr. 72., téves levéltári jelzettel.) Köszönöm E. Kovács Péternek, hogy a levél fényképét megosztotta velem!

48 Ld. előző jz. – *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. II. 1418–1526. A konstanzi zsinattól a mohácsi vészig. Szent István Társulat, Bp., 1902. 320. említi, hogy „egy római főpap, Paviai Bernát gróf, pápai főjegyző” Bakócz szolgálatába lépve Magyarországra kíséri, és a 465. oldalon az ehhez tartozó 1005. jegyzetben egy vatikáni levéltári adatra hivatkozik (II. Ulászlónak a pápához írt ajánlólevele, 1515. jún. 6.), amelyhez jelzet híján nem tudtam hozzáférni. Az eltérő keresztnév talán egy másik személyt is takar.

49 HC III. 247.; *Lakatos Bálint*: A tatari országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia válasútján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. Tata Város Önkormányzata–Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, Tata, 2010. (Annales Tataiensis 6.) 42., 48–49. Személyére ld. még *Kubinyi András*: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. METEM, Bp., 1996. 124., 132.: 54. jz. – 1514. április 3-án Budán átírja a pápai bullát: Mon. rust. 60–63. (nr. 19.). Kinevezése: *Lakatos B.*: Hírek i. m. (* jz.) 200. (A kinevezőlevél: Mon. rust. 197–198. [nr. 166.]

50 *Thomas Frenz*: Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. 2., aktualisierte Aufl. Steiner, Stuttgart, 2000. (Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen 2.) 103.

51 DL 22 005., DF 234 649., azonos aláírással. Egy január 11-i oklevél (DF 274 681.) plicáján is szerepelhet, de a fotón nem látszik. A *regens* a legátusi kancellária ügyvezetőjét jelentheti.

tudósítás névalakja tehát helyes, a Dalmácia délkeleti végén fekvő buduai (*Buduen-sis vel Biduanensis*) püspökséget takarja. Az itteni püspökökre vonatkozó adatok azonban az 1510-es évek első feléből teljesen hiányoznak, és a 16. századi püspökök láthatólag vagy címzetesek, vagy – szerzetesként – missziós feladatot végeztek.⁵² Így egyelőre H. püspök személyét sem tudtam azonosítani, annál is inkább, mert tevékenységéről nincs több nyom: Bakócz későbbi legátusi oklevelein már Csézi András százmai prépost neve szerepel ugyanezen a helyen.

2. *A gyülekezés gyorsabban zajlott le, mint hogy a sereg számára vezért (dux, belliductor) tudtak volna kirendelni.* (Azt is sugallja a szöveg, hogy talán ez is lehetett a megindulás halogatásának egyik oka.) Bár igazolni nem tudjuk, a tudósítás illeszkedik ahhoz, amit a kereszties hadjárat szervezéséről, a pesti tábor elindulásáról, illetve a hadvezér Menyhért rótamester személyéről Barta Gábor későbbi eredményeit is felhasználva C. Tóth Norbert rekonstruált: eszerint a kereszties főszereg kezdeti vezetője egy „kéznél lévő” zsoldosparancsnok volt, akit a királyi udvar bízott meg azzal, hogy az összegyűlt keresztieseket Bátori István temesi ispán beosztottjaként eljuttassa a hadműveleti területre.⁵³

3. *A tömeg gyanakszik, hogy a hadjáratra szánt pénzt másra (a papok haszná-ra) fordítják.* Az 1514. márciusi országgyűlésen a törökellenes hadjárat céljára megszavazott adó kivetéséről és beszédéről C. Tóth Norbert kutatásai alapján már pontosabb képpel rendelkezünk,⁵⁴ és a pénz gyűjtéséről több külföldi értesülés is említést tesz.⁵⁵ Ezért teljesen életszerűnek tűnik, hogy ez a sikkasztási vád a feszült helyzetben, illetve a törökellenes vállalkozás lefújása után előkerülhetett, és szóbeszédként terjedhetett.

A tudósítás keletkezésének idejét a benne foglalt események alapján az 1514. május 28., a csanádi püspök nagylaki kivégzésének időpontja utáni napokra helyezhetjük, amikor a püspök halálhíre elérte a magyar fővárost. Hogy szövegünk az eseményeknek ehhez a horizontjához tartozik, bizonyítják az ugyanezen idő tájt keletkezett tudósítások – az eredeti formájában május 17-én Budán kelt és imént említett Wunderzaichen-röplap, illetve a Scheurl-levéltárban fennmaradt nürnbergi kéziratos tudósítások közül a Bécsben június 10-én megszerkesztett F jelű tudósítás – tartalmával és gondolatmenetével való egyezések. A június 10-i szöveg ráadásul árulkodó: nemcsak azt említi, hogy a „parasztkirály” a király alattvalójának és az urak ellenségének tartja magát, hanem a szöveg első felében olvashatjuk a „ceglédi kiáltvány”-ban szereplő intituláció részletét is német fordításban (*des*

52 HC III. 142.

53 C. Tóth N.: Az apátfalvi–nagylaki i. m. (4. jz.) 83–85., 91.

54 *Uő*: 1514. márciusi i. m. (4. jz.) 69–71., 75–78. (szabad királyi városok adója).

55 A pénzt Marcantonio Michiel naplója említi július 11-én: *Commissiones et relationes Venetae*. Coll. Simeon Ljubić. I. Academia Scientiarum et Artium, Zagrabiae, 1876. (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 6.) 139., ill. általánosságban az *Abgeschrift-röplap: Borsa Gedeon*: Nyomtatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 62–66. Másodközlése in: *Uő*: Könyvtörténeti írások II. A külföldi nyomdászat, 15–16. század. Bp., 1997. (AZ OSZK kiadványai. Új sor. 8.) 315. és 316. A spanyol nyelvű kéziratos tudósítás szövegében: Mon. rust. 138/8–10. sor.

rechten kunig vhon Vngern freund vnd aller Edelleut feindt), a szöveg végén pedig Menyhért parasztkirályal összekavarva még némileg hibás latin formában is (*Wir Melchior Dei gratia Rex benedictae gentis [!] crucif[erorum] amicus et subditus regis Vngariae sed n[on] dominorum prelatorum, baronum et nobilium*).⁵⁶ Ráadásul a tudósítás azt is megjegyzi, hogy a parasztkirály „úgy címzi magát, ahogyan az a cédulán áll” (*der schreibt sich als in der Zettel stat*).⁵⁷ Tehát a „ceglédi kiáltvány”-t ugyanúgy mellékeltek ehhez az F jelű német tudósításhoz, mint Hannart követjelentéséhez csatolt latin tudósításhoz! Ez a párhuzamosság még egy következtetést lehetővé tesz: a latin nyelvű tudósításunk fentebb idézett kitétele (*accepimus hic*), továbbá az, hogy az esztergomi érseknél annak magyar voltát is közli (*archiepiscopus et cardinalis Strigoniensis Hungarus*) egyaránt arra utalhat, hogy ez a szöveg szintén Bécsben készült, mégpedig a már oda befutó hírek, közöttük talán éppen az F jelű szöveg, továbbá más tudósítások összerendezésével, illetve németről latinra történő fordításával.⁵⁸ Jean Hannart pedig az „újságkínálat”-ból, mivel Margit főhercegnő nem tudott németül,⁵⁹ egy latin nyelvű tudósítást választott, amit azután jelentéséhez mellékelhetett.

III.

A „ceglédi kiáltvány” ismertetését néhány historiográfiai megjegyzéssel kell kezdenem. E szöveg a Dózsa-féle parasztháború egyik „kulcsszövege”: mindmáig a felkelők önmeghatározására szolgáló egyik legfontosabb forrásunk. Eddig egyetlen, szintén egykorú másolatból volt ismert a bártfai városi levéltár gyűjteményéből.⁶⁰ E példány szövege keltezés nélküli, a kiáltványnak csak a kibocsátási helyét (*Ex Czegled*) tartalmazza. A dokumentumot először Wagner Károly publikálta 1778-ban,⁶¹ megnyitva ezzel a közlések és fordítások hosszú sorát.⁶² A „ceglédi kiáltvány” megnevezés egyébként Márki Sándorhoz köthető, aki a parasztháború

56 *Borsa G.*: Korabeli i. m. (34. jz.) 446., 447.

57 Uo. 446.

58 Az „eredeti” 16. századi másolatban fennmaradt Dózsa-kiáltvány írásképe szálkás, bastarda jellegű gótikus kurzív; az u betűk fölött németes módon kis félköröcskéket mutat, egyes i betűk fölött pedig hosszú függőleges vonások láthatók. Hogy a kéziratos tudósítás is eredetileg ugyanennek a másolónak az írásával lehetett a követjelentéshez mellékelve, azt közvetve nemcsak a korábban említett jelenség, miszerint a 19. századi másoló mindkét esetben a nyilván ugyanolyan módon rövidített *quam* helyett *quod*-ot olvasott (38. jz.), hanem az is alátámaszthatja, hogy a tudósítás végén szereplő *cappitaneus* szó, ill. a Dózsa-kiáltvány szövegében a *cappita* szóalak egyaránt két p-vel van írva.

59 A megjegyzést Réthelyi Orsolyának köszönöm!

60 Štátny archív v Poprade, Pobočka Bardejov (= ŠA Bardejov), Bártfa városi levéltára, Középkori gyűjtemény nr. 4443. = DF 217 355. A hátoldalon Bátor Miklós váci püspök sírverse szerepel. – Kritikai kiadása: *Mon. rust.* 121–122. (nr. 79.).

61 *Analecta Scepussii sacri et profani*. IV. Ed. Carolus Wagner. Landerer, Posonii et Cassoviae, 1778. 35–36.: a. jz.

62 Ezeket 1979-ig felsorolja: *Mon rust.* 121.

feldolgozó és a magyar köztudatra jelentős hatást gyakorló, 1913-ban megjelent Dózsa-biográfiájában foglalkozott részletesen a forrás keletkezési körülményeivel.⁶³ A „kiáltvány”-t a fellázadt seregek a pesti táborból való elindulása (szerinte ez „körülbelül” május 16-a) utáni történésekhez kapcsolta. Mivel Dózsa ceglédi jelenlétét a levél kelethelye alapján biztosra vette, erre a mezővárosra mint a sereg Pest utáni első állomására, a „népfölkelés” szervezésének színhelyére tekintett. De nemcsak a levél keltét következtette ki és tette május 18-ra,⁶⁴ hanem a humanista történetírók (Tubero, Brutus) nyomdokain haladva, az azokban szereplő költött beszédek egyikét a forrásszöveggel kapcsolatba hozva még egy „ceglédi beszéd”-et is kreált.⁶⁵

A „ceglédi beszéd”-ről 1972-ben Szűcs Jenő bizonyította be, hogy nem létezett,⁶⁶ a „ceglédi kiáltvány” szövegét ugyanakkor részletesen és meggyőzően elemezte.⁶⁷ Keletkezését Márki rekonstrukciójához képest az események egy későbbi szakaszához, az 1514. júniusi, főváros elleni kereszties támadás eseménysorához kapcsolta: eszerint a szöveg Dózsa Szerémi György munkájában említett „jegyzője”, Túrkevei Ambrus megfogalmazásában Nagylak és Lippa térségében, a nagylaki csata után készülhetett, és a vezér nevében Dózsa Gergely küldhette szét több példányban Ceglédre, amikor Buda ellen vonult június 10. és 21. között.⁶⁸ Szűcs érvelésében éppen annak van nagy jelentősége, hogy júniusra már a lázadók céljai is letisztultak, így programjukat illetően megalapozottabb következtetéseket lehet levonni a „kiáltvány” tartalmából, hiszen az „nem egyéb, mint a parasztháború kialakult ideológiájának summázata”.⁶⁹ Ez a program, illetve ideológia Szűcs elemzése szerint az egyházi tanítás kifordításából, radikális értelmezéséből eredeztethető „népi kereszties gondolkör”, illetve a székely jogszokások alkotta „modell” elemeiből állt össze.⁷⁰ A székely jogszokásokra a szövegben előforduló, a megtagadókat házlerombolással fenyegető passzust hozta példaként.⁷¹

63 Márki Sándor: Dósa György 1470–1514. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1913. (Magyar Történelmi Életrajzok) 179–187. Közli a beszéd teljes szövegét is magyar fordításban (uo. 180–181.).

64 Uo. 182.

65 Uo. 182–186. Az ötletet Katona István munkájából vehette, ahol a szöveg Istvánffy Miklós történelmi munkája vonatkozó fejezetének szövegébe beszúrva szerepel: *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae [...]*. XI., ordine XVIII. Typ. Universitatis, Budae, 1792. 720–721. Erre maga Márki utal (i. m. [63. jz.] 181.: 31. jz.).

66 Szűcs Jenő: A parasztháború ideológiája. Valóság 15. (1972) 11. sz. 12–39. Másodközlése in: *Új: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1974.* (Társadalomtudományi Könyvtár) 601–668. (Referátum az 1972 szeptemberében, Dózsa György születésének 500. évfordulójára Budapesten rendezett nemzetközi történész konferencián. A kötetbeli kiadás oldalszámaira hivatkozom.) A „ceglédi beszéd”-ről: 606., 614., 624.

67 Szűcs J.: A parasztháború i. m. (66. jz.) 641–647.

68 Uo. 646. – Június 21. a gubacsi csata dátuma; Szűcsnek megfelelően a forrást a „paraszt-okmánytár” is június 21. előttré keltezi: Mon. rust. 121.

69 Szűcs J.: A parasztháború i. m. (66. jz.) 647.

70 Uo. 647–664.

71 Uo. 655–657.

Szűcs Jenő kronológiai, filológiai és tartalmi megállapításait Barta Gábor még éppen be tudta dolgozni az akkor megjelenés előtt álló, a parasztháborúról szóló és Szűcs által lektorált monográfiába,⁷² majd ezeket a néhány évvel később készített ismeretterjesztő munkájában is megismételte, sőt Szűcs nyomán e munkának még a címét is a „ceglédi kiáltvány” szövegéből vette.⁷³

A most előkerült forrás, bár ugyanúgy korabeli másolat, több ponton eltér az eddig ismerttől.⁷⁴ Bár a szöveg kisebb eltéréseket leszámítva lényegében ugyanaz (erre alább még visszatérek), de ennek a példánynak a végén dátumot (áldozócsumörtök napja, 1514. május 25.) és aláírást (*Michal magister belliductor*) is találunk.

Min változtat mindez? – kérdezhetné az olvasó. Az első és legfontosabb, hogy a „ceglédi kiáltvány” ezek szerint nem értelmezhető egy nagy júniusi haditerv részeként, hanem az események egy korábbi fázisához tartozik. Ezzel az is kérdésessé válik, hogy mennyiben tekinthető a parasztháború „ideológiai summázatá”-nak.

A keresztes hadjárat megindulására, illetve a lázadás kitörésére vonatkozó legújabb kutatások alapján a főváros alatt gyülekező keresztes sereg május 9–10. körül indult el a Pest melletti táborból egy Menyhért nevű rótamester irányításával, majd a Tiszán Varsánynál átkelve Mezőtúr térségébe ért.⁷⁵ A feszültség első komolyabb jelei, kisebb-nagyobb kilengések és összetűzések már itt is mutatkoztak, de a sereg innen még Békésre vonult tovább, és az utóbbi mezővárosban következhetett be ténylegesen a lázadás.⁷⁶ Ennek kiváltó oka leginkább az lehetett, hogy a keresztesek ekkor értesültek egyrészt a török–magyar békekötésről, másrészt Bakócz bíborosnak a toborzás betiltását elrendelő május 15-i parancsleveléről. Menyhértet elűzték vagy megölték, és Dózsa György került a sereg élére, aki folytatta az előrenyomulást dél felé, illetve a tiltás ellenére nyilván tovább toborozta az embereket.⁷⁷ Arra már Szűcs Jenő felhívta a figyelmet, hogy a „ceglédi kiáltvány” szóhasználat a több ponton ezzel a toborzást betiltó bíborosi parancslevellel érintkezik (míg a hadjáratot felfüggesztő május 24-i parancs szövegével egyáltalán nem), és a szövegegyezések alapján utalt arra, hogy a „kiáltvány” erre reagálhat. A keltezés ismeretében olvasva a szöveget pontosan erről van szó! A „ceglédi kiáltvány” nem más, mint az eltiltó parancsra adott felelet: a toborzás folytatásának elősegítését szolgáló felhívás. Mégpedig éppen ahhoz a két megyéhez, Pesthez és Külső-Szolnokhoz szól, amelyen a keresztesek az elmúlt két hétben átvonultak – Mezőtúr épp

72 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 4., 6. (Szűcs segítsége), 274. (a „ceglédi beszéd” problematikája), 277–278. (a felkelők szervezete), 278–279. (a „kiáltvány” kelte), 283. (Dózsa titulátúrája), 283–284. (házlerombolás mint megtorlás székely módra).

73 Barta Gábor: Keresztesek áldott népe. Móra, Bp., 1977.

74 Írásképe természetesen nem egyezik meg a bártfai példányéval. Az írás ugyan német ajkú másolóé lehet (ld. 58. jz.), de a szöveg egyértelműen a magyarországi latinság terméke, így pl. a tulajdonnevek magyaros formában szerepelnek (Sekel, Zolnak, Czeglédh, Michal).

75 C. Tóth N.: Az apátfalvi–nagylaki i. m. (4. jz.) 83–85., 87–88.; Neumann T.: i. m. (4. jz.) 115., 130.

76 Neumann T.: i. m. (4. jz.) 130.; C. Tóth N.: Az apátfalvi–nagylaki i. m. (4. jz.) 88.

77 C. Tóth N.: Az apátfalvi–nagylaki i. m. (4. jz.) 88–89.

az utóbbi megye keleti sarkában fekszik –, és amelyeknek a lakossága egyébként is jelentős számban lehetett már jelen a seregben.

Ezt a „ceglédi kiáltvány”-t, bár Dózsa nevében kelt és a vezér szándékát tükrözi, a lázadók egyik, Mihály nevű alvezére bocsátotta ki. (Azt, hogy a szöveget maga fogalmazta-e, nem lehet megállapítani, de valószínűleg nem is lényeges.) Miközben Dózsa a sereggel az útját tovább folytatta, ez a megbízott embere egy alakulat élén visszafelé indulhatott, hogy verbuváljon, ezért érkezett meg Ceglédre. Egyéb hadműveleti feladatait csak találgathatjuk, ugyanúgy, mint a kilétét. Az aláírásban egyrészt *magister*nek címzi magát (e titulus egyházi és világi személyt egyaránt takarhat), másrészt seregvezetőnek (*belliductor*), tehát valamiféle nagyobb csapattestet parancsnokolhatott. A Dózsa-parasztháború vezérkaráról szólva gyakorlatilag Barta Gábor sem jutott tovább a puszta neveknél, esetleg a származási hely feltételezésénél. Ráadásul Mihály nevű keresztes vezért keresve a szóba jöhető adatok egyáltalán nem biztos, hogy egyetlen személyre vonatkoznak. Hadvezértünk szinte bizonyosan nem azonos azzal a Mihály köleséri pappal, aki mezővárosa lakosságával együtt a lázadókhoz csatlakozva garázdálkodott, de valamikor június végén vagy július elején, még Dózsa halála előtt, a király hűségére térve kegyelmet kapott.⁷⁸ Nagy fenntartással kell kezelnünk a szintén egyetlen alkalommal előforduló Dóci Mihály nevű nemesemberre vonatkozó május 17-i tudósítást (Wunderzaichen-röplap), aki e szerint a keresztesek fogságába esett, majd a felkelőkhöz csatlakozott, akik főemberükké választották, és lőfegyvereket adott nekik.⁷⁹ Bár az eset a Wunderzaichen-röplap több nyomtatott kiadása nyomán bekerült a humanista történetírók narratívájába,⁸⁰ sőt Márki Sándor Dóci Mihály alakja köré egy egész kis idilli történetet kanyarított,⁸¹ a hír valószínűleg pusztán félreértés eredménye, és több személy (egy fogságba esett nemes, illetve egy, az események forgatagában vezérré választott keresztes katona) alakja keveredhetett össze éppen az azonos keresztnév alapján, mint az a lázadás vezéralakjának számí-

78 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 110., az Oláh-formuláskönyvben fennmaradt, kelet nélküli királyi kegyelemlevél: Jászóvári premontrei konvent egykori könyvtára ms. 78. (DF 282 621.) fol. 207v (965. kép), kiadva: Mon. rust. 162–164. (nr. 124., B szöveg).

79 Borsa G.: Korabeli i. m. (34. jz.) 449. „Item ein treffenlicher Edel man im landt, Doczi michal genant ist die tag zu den kreutzeren geuallen haben in zu ainem obersten hauptman angenommen al geschw[oren] bey im zu bleiben sol inen gemelter Edelm[an] vhl geschutz geschenckt vnd verordent hafben.” A Wunderzaichen-röplapban ugyanez a személy („Dacy Michel”) alakban: Mon. rust. 319/96–99. sor.

80 Pl. Janus Vitalis Panormitanusnál is megtaláljuk: Mon. rust. 244/110–111. sor. (Ld. a következő jegyzetet is!)

81 Márki Sándor szuggesztív és minden alapot nélkülöző előadásában szerepel egyrészt (Istvánffy Miklós elbeszélését továbbszöve) egy Váradról jövő „Tornaljai Mihály” nevű nemes, akit a lázadás kezdetén fogtak el, és Dózsa magával hurcolta, majd Nagylakon másokkal együtt kivégeztette: Márki S.: i. m. (63. jz.) 179. Ez tévedés: a nagylaki áldozatok között Tornallyai Miklós és Dóci György szerepel: Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 86–87. Másrészt Márki a röplap értesülésére támaszkodva, Bartolini adatával összedolgozva szerepeltet egy „szelíd jellemű” nemes vagy szerzetes Mihályt, aki tanította Cegléden a parasztkatonákat a csatákigykókkal bánni: Márki S.: i. m. (63. jz.) 182.

tó Lőrinc pap esetében is történt.⁸² Dóci Mihály alakjából tehát csak annyit tudunk hasznosítani, hogy a lázadás kezdetén a keresztesek egy Mihály nevű vezért is választottak maguk közül.

Mindez egybecseng Riccardo Bartolini Bécsben 1515-ben megjelentetett *Odeporicon* című munkájának a magyar parasztháborúról szóló szakaszával, ahol egy Mihály nevű szerzetes szerepel, akit a lázadás kezdetén Dózsa Gergely és Lőrinc mellett alvezérré választottak, és aki csapataival Dózsa halála után Bács, Baja, majd a Szerémség vidékére húzódott, és állítólag a legutolsóként győzték le.⁸³ Christoph Scheurl nürnbergi patrícius kéziratos történeti művében ugyan igazolhatóan Bartolini adatát veszi át, de eddig nem azonosítható forrás alapján azt is hozzáteszi, hogy Mihály bencés szerzetes volt és szakállt viselt.⁸⁴ (A Borsa Gedeon által feltárt Abgeschrift-röplap is hasonlóan ír, hogy a harmadik seregtestet két szerzetes vezeti, egy fehér és egy fekete csuhás.)⁸⁵ Bartolininek a szerémségi vereségre vonatkozó adatát az eddigi rekonstrukcióban Barta Gábor nem vette érdemben figyelembe, hiszen teljesen kontextus nélkülinek tűnt.⁸⁶ Most már nem az. Ha „Szakállas Mihály” szerémségi harcát nem is kell a továbbiakban sem készpénznek vennünk, annyi biztos, hogy tényleg létezett egy Mihály nevű vezére Dózsa György seregének, aki 1514. május 25-én Ceglédre intézett felszólítást a környékbeliekhez.

E felhívás általános jellegéből és céljából az következik, hogy lehetőleg minél gyorsabban és minél többfelé kellett terjeszteni. Így egyetértek Szűcs Jenő azon következtetésével is, hogy a „ceglédi kiáltvány” nyilván több példányban lett szétküldve.⁸⁷ Figyelmünket ez arra irányítja, hogy a bártfai példány szövege nem csak a keltezéssel és Mihály nevével kevesebb a most előkerült lille-inél. A kettő szövege nem azonos: mint fentebb említettem, a lille-i példány kismértékben eltér az eddig ismert bártfaitól. (Az összehasonlíthatóság érdekében a függelékben mindkét példány teljes szövegét közlöm.) Az eltérések elsőre nem szembeötlőek: szórendi cseréket (*penam prescriptam* helyett *prescriptam penam*), eltérő ragozott igealakokat (*compescere valeat* helyett *compescere valeamus*), továbbá egyes jelzős szerkezetekben vagy módosítást (*benedictum conventiculum* helyett *laudabili conventiculo*), vagy többletszavakat láthatunk (a többletet dőlt betűvel jelölve: *maledicti* et infideles nobiles; contra presentem expeditionem sancte *cruciate cohortis*

82 Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 110–114.

83 Bartolinus szövegét utánközli (L jelű szöveggént): Borsa G.: Korabeli i. m. (34. jz.) 454.: (D₂b) „ac fratrem Michaellem duces creauerunt”; (D₃a) „Vltimus Michael, quanquam et circa Bachyam, et Bayam pagos reliquiae copiarum profligatae, propter Syrmium cum fortiter pugnaret, uictus est [...]” – Elképzelhető, hogy részben Mihály tevékenységéhez köthető a bizonyos dél-magyarországi várak elesteről szóló július eleji értesülés, ld. Horváth Richárd: Legendás várak nyomában. Várak a Dózsa-parasztháborúban. In: Keresztesekből lázadók i. m. (* jz.) 242.

84 Borsa G.: Korabeli i. m. (34. jz.) 442. „[...] Michael ein Munch Benedictiner ordens ein pertling [...]” (80. fejezet), ill. 443. „Dermasen sein auch der hauptman Munich Michel bei Sirmium [...] geschlagen...” (uo. 84. fejezet), ld. még Borsa G.: Korabeli i. m. (34. jz.) 439.

85 Borsa G.: Nyomtatott i. m. (55. jz.) 315. és 316.

86 Vö. Barta G.–Fekete Nagy A.: i. m. (4. jz.) 210–211.

87 Szűcs J.: A parasztháború i. m. (66. jz.) 646.

congregati; ut nos nostrosque persequi; vires et manus maledictorum, infidelium et pessimorum nobilium stb.). Az már feltűnőbb, hogy a lille-i szöveg középrészén egy teljes tagmondat többlet van (*et post funditus eruere et domos earum solo equare*), míg a szöveg legvégén a bártfai példányban szereplő és érdekes módon az előbbi tagmondattal tartalmilag azonos mellékmondat (*cum domorum vestrarum destructione*) hiányzik. Megjegyzem, Szűcs Jenő érve a házlerombolás székely jogszokás voltára vonatkozóan, amire pedig a „ceglédi kiáltvány” ideológiai értékelésénél súlyt helyezett,⁸⁸ messzemenő következtetések levonására már ezért sem alkalmas, hiszen a bártfai példányban a közreműködéstől elzárkózók, az ellenségek kilátásba helyezett büntetéseinek szereplő elem a lille-i példányban a nemesek elleni bosszúállás egyik fajtájaként szerepel, szövegszerűen ugyan eltérő formában, de tartalmilag azonos módon.⁸⁹

Mindezek az eltérések azt eredményezik, hogy összességében a lille-i példány szövege olvasásra gördülékenyebb és tartalma konkrétabb, mint a bártfaié, és az a benyomásunk támadhat, hogy a bártfai példány olyan változtatásokat tartalmaz, amelyek a szöveg általánosabbá tételét szolgálták. Ezek alapján olyasmit is feltételezhetnénk, hogy a „ceglédi kiáltvány” eredeti szövegét (amely nem azonos a lille-i példánnyal, de ahhoz állt közelebb) átfogalmazták, hogy máskor és máshová is küldhető legyen. Csakhogy egy efféle általánosító átszerkesztés feltételezése mégsem ad magyarázatot arra, hogy a bártfai példány szövegében miért maradt benne ugyanúgy a két címzett megye, illetve Cegléd mezőváros mint gyülekezési helyszín megnevezése.

Mit tudunk a bártfai példány keletkezéséről? Szűcs Jenő szerint ez a másolat Kassán készült egy Szikszórol a nemesi csapatokkal ott táborozó kassaiak által 1514. június 21-én Kassára beküldött példány alapján, amelyet tájékoztatásul küldtek meg Bártfa városának.⁹⁰ Érvelésének alapja Johann Sayczlich kassai polgár e napon kelt két levele közül az egyiknek az utóirata, amely szerint „éppen most” érkezett Szikszóra Dózsának egy felszólító levele, hogy az ottaniak csatlakozzanak hozzá.⁹¹ Szűcs e tartalmi utalást, az általa akkor ismert röplapszövegek akkor még későbbi datálására is támaszkodva, az általa felállított időrendi rekonstrukció alapján azonosította a „ceglédi kiáltvány”-nyal. Érvelése azonban nem tartható sem a „ceglédi kiáltvány” május 25-i dátuma, sem a tartalmi utalás általános volta miatt. Sayczlich ráadásul nem is írja, hogy mellékelten küldene levelet.⁹²

88 Vö. uo. 657–658. – A házlerombolás, bár külön még nem vizsgálták, általánosan előforduló, tehát nem specifikus hatalmaskodási fajtának tekinthető. (Tringli István szíves közlése.)

89 A nemesek házainak lerombolását mint büntettet említi pl. Bakócz május 15-i parancslevele (Mon. rust. 73/50. sor), ill. II. Ulászló Valkó megyének szóló hadparancsa is (uo. 88/7–8. sor).

90 *Szűcs J.*: A parasztháború i. m. (66. jz.) 645–646.

91 Mon. rust. 126/45–46. sor (nr. 84.)

92 Kassa város levéltárának a Collectio Schwartzbachiana sorozatában a 925. sz. alatt őriztek több, a parasztháborúval kapcsolatos levelet, közöttük több, a lázadók által írottat, amelyeket később a Supplementum Halaganum sorozatba osztottak át, eredeti helyén csak a pallium maradt. Ld. Mon. rust. 313. (nr. 226.) = DF 270 947. Az okmánytár szerkesztői hét darab, eredetileg ide tartozó levelet és oklevelet azonosítottak Kaprinai István kézírata alapján (felsorolják uo., Kaprinai kéziratát hibás oldalszámmal említve, a helyes jelzet: EK Coll. Kapr. B tom. 27. p. 221.

A keletkezés körülményeihez a másik, most megismert lille-i példányt kell segítségül hívnunk. Ennek keletkezését ugyanis tudjuk rekonstruálni: a „ceglédi kiáltvány” egy példánya befutott a fővárosba, Budára. Itt, a magyarországi hírek gyűjtőhelyén⁹³ a német tudósítók egyike megszerezte a szöveget, és tudósítása mellékletként kiküldte Bécsbe, ahol valószínűleg újból lemásolták, így tudta Hannart követ saját jelentéséhez mellékelni. Ez alapján kézenfekvő, hogy a bártfai példány lemásolását ugyanúgy a fővároshoz kössük.⁹⁴

A bártfai levéltárban fennmaradt két, 1514 júliusából származó, német nyelvű nyugta Leonhard Stöckel esküdt és Fabian Eisenperger városi írnok részéről.⁹⁵ Ezekből kiderül, hogy a két polgár városa ügyében Budán járt, ahol július 15-én 150, július 18-án további 50 magyar forintot vettek kölcsön Bártfa számára készpénzben Hans Oberlendentől (azaz Felföldi János budai kalmártól)⁹⁶ rövid, augusztus 1-jei visszafizetési határidővel.⁹⁷ Ugyanekkora összeget (200 forintot) fizettek be Pemfflinger Márk alkincstartónak július 17-én a lázadók elleni királyi hadjárat céljára,⁹⁸ tehát a kölcsönt is ezért vehették fel.

Az íráskép alapján mindkét nyugtát Eisenperger írta, akinek 1516-ból saját német nyelvű levelét is ismerjük.⁹⁹ Budai tartózkodását közvetett módon még az is megerősíti, hogy 1514 júliusából nem ismert Bártfa város egyetlen kiadványa sem, viszont a június 20-i és az augusztus 23-i kiadványokat, valamint az ezt követő szeptember 13-i nyugtát egyaránt Eisenperger jegyezte le, amit szintén az azonos íráskép bizonyít.¹⁰⁰ Ezek közül a két utóbbi, az augusztusi és szeptemberi darabok latin nyelvűek.

<https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollKapRB027#222>.) Sayczlich levelének utalása az ismert darabok egyikére sem illik.

93 Vö. *Lakatos B.*: Hírek i. m. (* jz.) 181.

94 Az ötletet C. Tóth Norbertnek köszönöm!

95 ŠA Bardejov, Bártfa város levéltára, Középkori gyűjtemény nr. 4449. és 4451. = DF 217 361. és 217 363. (utóbbi az adatbázisban tévesen július 19-i dátumon). – Stöckel az azonos nevű 16. századi protestáns iskolamester és humanista apja: *Jozef Petrovič: Príspevok ku genealógii Bardejovského rodu Stöckel*. In: *Prvé augsburské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*. Zost. Peter Kónya. Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi A.V., Prešov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis 5.) 69–74.

96 *Szakály Ferenc–Szűcs Jenő*: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. *História*–MTA TTI, Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) 61/666. sz. (1505), 90/657. sz. (1510).

97 A visszafizetés megtörtént, mert a két nyugta az adós város levéltárában maradt fenn. A határidő az akkori, Vasas Szent Péter ünnepére eső pesti sokadalomra is utalhat (*Weisz Boglárka*: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. MTA BTK TTI, Bp., 2012. [Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes – Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések] 154.), ennek ez évi megtartásáról azonban egyelőre nem rendelkezem adatokkal.

98 DF 217 362. „ad expedicionem popularem, exercitum per regiam maiestatem super eosdem impositum contra malefactores et spoliatores huius regni, qui se falso nomine cruciatores appellant” – Ez a már a törökellenes keresztes hadjárat céljára Bártfára kivetett királyi adó (az 1515. évi rendes adó „előrehozásával”, ld. *C. Tóth N.*: 1514. márciusi i. m. [4. jz.] 70., 76–78.) összegén felül lehetett.

99 DF 217 552.

100 DF 229 462. (1514. jún. 20., német levél Eperjesnek), 217 367. (aug. 23.), 217 368. (szept. 13.).

A „ceglédi kiáltvány” bártfai példányát e német, illetve latin nyelvű levelek és oklevelek írásával összehasonlítva teljesen egyértelmű, hogy ezt is Fabian Eisenperger másolta le. A lejegyzésre valamikor az 1514. június 20. és augusztus 23. közötti időszakban, közelebről július első felében került sor Budán. Augusztus elején ugyanis a két bártfai polgár már hazaindulhatott. Útvonalukra éppen a „ceglédi kiáltvány” másolatának hátoldalán található szöveg, Bátor Miklós váci püspök (†1506) latin nyelvű sirverse¹⁰¹ enged következtetni. Mivel a Pest–Kassa útvonala¹⁰² éppen a keresztes lázadás által érintett területen vezetett, az út bizonytalansága, veszélyessége valószínűleg arra késztette Stöckelt és Eisenpergert, hogy északnyugat felé, kerülővel menjenek haza. Elindulásuk utáni első állomásuk éppen Vác lehetett, ahol a „ceglédi kiáltvány” másolatának hátlapjára lejegyezheték a székesegyházban található síremléken olvasható sírverset. (Igaz, ennek írásképét a Q, G, N, illetve a g, p és b betűk azonos írásmódja ellenére sem merném teljesen egyértelműen Eisenpergerhez kötni, de a lejegyzés teljesen logikusan illeszkedik eddigi ismereteinkhez és kézenfekvőnek tűnik, hogy a jogi érvennyel nem, csupán hírértékkel bíró „kiáltvány” szövegét tartalmazó papír üres oldalára másolták le, meglehetősen sietősen.)¹⁰³

A „ceglédi kiáltvány” két szövegtanúja tehát az eredetileg is több példányban elkészített (ezért egymással sem feltétlenül azonos) és Ceglédről szétküldött, majd többszöri másolás során terjesztett szöveg két olyan Budán lejegyzett változata, amelyeket nem azonos példányról másolhattak le, ezért eltéréseik szükségszerűek. A bártfai példányon a keltezés és aláírás hiánya betudható annak is, hogy Eisenperger számára 1514 júliusában már nem volt érdekes a május 25-i dátum és Mihály neve, de annak is, hogy egy ezeket már nem tartalmazó másolatot másolt tovább. A többszöri másolás miatt bekövetkező egyszerűsödésre a lille-i és a bártfai példány elkészítése közben, nagyjából május legvégétől július közepéig eltelt több hét is magyarázatot adhat.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Jean Hannart váratlanul előkerült jelentése és ennek mellékletei fontos források a számunkra: egyrészt kézzelfogható példát nyújtanak arra, hogy egy tudósítást mellékelhettek is egy követjelentéshez. Ez jól tükrözi azt a jelenséget, hogy a tudósítások, legyenek akár nyomtatottak, akár kézíratosak, már ekkoriban a politikai szereplők tájékozódását is szolgálták.

101 *Ritoókné Szalay Ágnes*: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) epitáfiuma. In: Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete. Tanulmányok a „Váci püspökség Báthory emlékére 2006” alkalmából rendezett konferencia anyagából. Szerk. Horváth Alice. Váci Egyházmegyei Gyűjtemény, Vác, 2007. (Vácegyházmegye múltjából) 157–171. Másodközlése in: *Uő*: Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Balassi, Bp., 2012. (Humanizmus és reformáció 33.) 141–151.

102 *Lakatos Bálint*: Lázár deák *Tabula Hungariae*-jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat. In: *Archivarium historicorumque magistra*. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára. Szerk. Kádár Zsófia–Lakatos Bálint–Zarnóczki Aron. Magyar Levéltárosok Egyesülete, Bp., 2013. 110–114.

103 Külön újbóli vizsgálatot érdemelne a sírvers felett található két kihúzott verssor is, amelyre Ritoókné részletesen nem tért ki tanulmányában: *Ritoókné Sz. Á.*: Báthory Miklós i. m. (101. jz) 160., a második kiadásban 144.

Másrészt egyedülálló módon szövegszinten végig tudjuk követni a „ceglédi kiáltvány”-tól a tudósításon át a követjelentésig, hogyan lesz (vagy nem lesz) a hírből narratíva. Hannart ugyanis – mint láthattuk – nem bajlódott a részletekkel: az egzotikum érdekelte, a számára lényeges elemeket emelte ki, sőt az összefüggések ismerete nélkül bizony az információk egy részét félre is értette. Azonban lelkiismeretességéből vagy lustaságából jelentéséhez mellékelte a kezébe került tudósítást is, és ezzel nemcsak a németalföldi udvar tájékozódását tette lehetővé, hanem utólag számunkra is lehetőséget adott arra, hogy 1514 kora nyarának történéseiről valamivel többet tudhassunk meg. A követjelentés és csatolmányai ugyanis éppen a keresztes hadjárat felkeléssé alakulásának kezdeti, forráshiányos szakaszára szolgálnak többletinformációval, és nem mellesleg olyan események megismeréséhez is hozzájárulnak, amelyeket eddig – pontos adatok hiányában – csak feltételezhettünk.

* * *

A szövegközlésről. A latin szövegeket a magyarországi középkori források szokásos kiadási gyakorlata szerint, a legújabb ajánlásokat¹⁰⁴ figyelembe véve közlöm. A szövegek írásmódbeli és nyelvi korjelölő sajátosságait igyekeztem megtartani, ugyanakkor a központozást normalizáltam. Az átírásnál az *u* és *v* betűket hangértéküknek megfelelően írtam át, megtartottam viszont az *ae* helyett álló *e-t*. (A szövegek *ę-t* nem tartalmaznak.) A *j* betű használatát teljesen mellőztem. Nagy kezdőbetűvel írtam a tulajdonneveket, a szentek neveit és az ünnepneveket. A szövegből kimaradt, de pótlendő elemet < >, a szövegben felesleges elemet { } jelöli. Az értelmezhetetlenül romlott szövegrészek †...† között szerepelnek. A jegyzeteket (csak paleográfiai jegyzeteket közlök) felső indexbe tett kisbetűvel jelöltem; a főszövegben a javított alakot közlöm, a jegyzetben a „javított alak] eredeti (hibás) alak” formát alkalmazom. (A latin apparátus rövidítései: *ed.*: editio, kiadás, *del.*: delevit scriptor, kihúzás a kéziratban.) A kéziratot tudósítás kusza szövegének minél pontosabb értelmezésében Neumann Tibor volt a segítségemre, amit ezúton is köszönök! Míg a „ceglédi kiáltvány” esetében a *ti* helyett álló *ci-t* megtartottam, a tudósítás esetében ezt is normalizáltam *ti-re*, mert a szöveg csak újkori másolatban ismert. A „ceglédi kiáltvány” bártfai példányának a szövegét is teljes egészében újraközöltem, mivel az eltérő olvasatok összehasonlítása így a legegyszerűbb. A szövegeket bekezdésekre tagoltam és az eltéréseket *dőlt* betűvel jelzem.

A francia követjelentés esetében külföldi forráskiadási szabályzatokra támaszkodtam.¹⁰⁵ Mivel a késő középkori, illetve kora újkori francia nyelvű szövegek közlésénél az

104 *Tringli István*: Középkori oklevelek kiadásának problémái. *Fons* 7. (2000) 1. sz. 7–40.; *Szovák Kornél*: Korreferátum Tringli István előadásához. Uo. 41–47.; A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek. Közreadja Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria – Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 13–17., 29.

105 *Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte der „Arbeitsgemeinschaft außeruniversitärer historischer Forschungseinrichtungen” [= AHF]*. *Archiv für Reformationsgeschichte* 72. (1981) 299–315., ebből a francia nyelvű forrásokra vonatkozó rész: 311–313. (8. szakasz). Egyes pontoknál visszautal az olaszra (7. szakasz, uo. 307–310.) Köszönöm Tóth Ferencnek, hogy erre a

egybeírás és különírás, a nagybetűk és kisbetűk, az aposztrófok és ékezetek, illetve a cédlile (ç) és a vesszőhasználat tekintetében általában a mai francia nyelvállapotot szokás figyelembe venni, magam is így jártam el,¹⁰⁶ de mellőztem az éles vagy hajtott ékezetet akkor, amikor a hangzókiesés nem történt meg (*descharger* szerepel a szövegben, tehát nincs szükség *décharger* alakot írni). Az átírásnál viszont jobban ragaszkodtam az írásképhez: az *u*-t és *v*-t a mai állapotnak megfelelően írtam, de az *i* és *j* írásán, illetve az *i* helyett álló *y* jelölésén nem változtattam. Az *j*-t, mivel a trémának nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, *y*-nak írtam át. Minden rövidítést feloldottam (*S*^{rs} helyett *seigneurs*, *led* helyett *ledit*). A *Madame* és az *Empereur* szavak nagy kezdőbetűs írását, valamint a számformátumot (a szövegben csak római számok szerepelnek) megtartottam. A paleográfiai jegyzetek esetében a formátum a fentiekkel egyező. A forrás átírásában, illetve értelmezésében nyújtott segítségéért Csáky Juditnak és Tóth Ferencnek tartozom köszönettel.

1.

1514. május 25., Cegléd

Székely György, a keresztetek főkapitánya Pest és Külső-Szolnok megyék összes városainak, mezővárosainak és falvainak kiközösítés, valamint fő- és jószágvesztés terhe alatt megparancsolja, hogy Ceglédre siessenek és csatlakozzanak csapataihoz a nemesek ellen.

L Korabeli (16. századi) egyszerű másolat, félbehajtott papíron (a bifolium második oldala, a 2r–v üres), pecsételési nyoma és pecsétbevágások nélkül. ADN B 18865., nr. 31409. – 19. század eleji egyszerű másolata: uo. nr. 31455. E másolat félreértésről tanúskodó francia regesztája: „Mandement de George Sekel general du Roy de Hongrie et de la croisade contre les Turcs a toutes les villes de Hongrie de contribuer a la croisade qui devoit se faire.”

B Korabeli (16. századi) egyszerű másolat, papíron. Štátny archív v Poprade, Pobočka Bardejov, Bárta város levéltára, Középkori gyűjtemény nr. 4443. (DF 217 355.) A hátoldalon Batori Miklós váci püspök sírverse szerepel. – Ed.: Mon. rust. 121–122. (nr. 79.).

---

szabályzatra felhívta a figyelmemet! – Instructions pour la publication des textes historiques. Voorschriften bij het uitgeven van geschiedkundige teksten. Académie Royale de Belgique, Bruxelles, 1955. http://www.kegeschiedenis.be/fr/commission/reglesEdition/reglesHistoriques_fr.html (a francia változat; a látogatás ideje: 2016. február 10.). Köszönöm Tringli Istvánnak, hogy erre a szabályzatra felhívta a figyelmemet! – *Bernard Barbiche*: Conseils pour l'édition des textes de l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle). [Online szabályzat az École des chartes THELEME (Techniques pour l'Historien en Ligne: Études, Manuels, Exercices, Bibliographies) nevű alhonlapján.] http://theleme.enc.sorbonne.fr/cours/edition_epoque_moderne/edition_des_textes (a látogatás ideje: 2016. február 10.).

106 Ld. *Barbiche, B.*: i. m. (105. jz.) II. 7. a. (csak éles ékezetet javasol). – A belga akadémiai szabályzat (Instructions i. m. [105. jz.] 22. pont) középkori szövegekre készült, így csak az éles ékezet kitételét és csak jelentésmegkülönböztető esetekben írja elő. Az AHF 8.6. pontja minden ékezet kitételét javasolja.

L

Georgius *Seckel* strenuus miles, benedice *cruciferorum gentis* princeps et supremus capitaneus, regis Hungarie *subditus tantummodo* et non dominorum universis et singulis civitatibus, *oppidis, villis* intra ambitum Regni Hungarie et presertim in comitatibus *Pesth et Zolnak^b Exteriori existentibus* et constitutis salutem.

Noveritis, quod *maledicti et infideles nobiles adversus* nos et omnem comitivam cruciferorum *et contra* presentem expeditionem sancte *cruciate cohortis congregati^c* violenta manu insurrexerunt, *ut nos nostrosque* persequi, *turbare et molestare possint.*

Quocirca vobis sub excommunicationis *pena eterneque^d damnacionis, preterea etiam sub cappitum et bonorum vestrorum amissione* mandamus et committimus^e quam strictissime, quatenus mox *et* statim visis presentibus *litteris* procul omni mora et excusacionis subterfugio venire, volare et sese transferre in oppidum *Czegledh* debeatis et *sitis astricti {et}* *ut cum* sancta turma et *laudabili conventiculo* vires et manus *maledictorum, infidelium et pessimorum* nobilium cohercere, refrenare et compescere *valeamus et post funditus eruere et domos earum solo equare.*

Que si feceritis, bene quidem, alias in *prescriptam penam* incurretis, nec *de hoc* contenti erimus, sed vos omnes in *furcis* portarum vestrarum suspendemus et suspendi *curabimus^g verubusque affigemus* *bonaque* vestra in *perniciem depopulando*, devastando et *comburendo* vertemus cum uxorum et puerorum *vestrorum interitu.*

Datum in Czegledh, in die Assensionis, anno 1514.

Michal magister belliductor

B

Georgius *Seckel^a* strenuus miles, benedice *gentis cruciferorum* princeps et supremus capitaneus, regis Hungarie *tantummodo subditus* et non dominorum universis et singulis civitatibus *et oppidis et villis* intra ambitum regni Hungarie et presertim in comitatibus *Pesth et Zolnak Exteriori{bus} existentibus* constitutis salutem.

Noveritis, quod *infideles nobiles adversus et contra* nos et omnem comitivam cruciferorum *ad* presentem expeditionem sancte *congregacionis* violenta manu insurrexerunt, *{ut}* *sic* persequi, *molestare et turbare volentes.*

Quocirca vobis sub excommunicationis *et eterne dampnacionis pena et etiam sub omnium bonorum et capitum amissione* mandamus et committimus quam strictissime, quatenus mox statim visis presentibus procul omni mora et excusacionis subterfugio venire, volare et sese transferre in oppidum *Czegled* debeatis et *astricti sitis, ut sic* sancta turma et *benedictum conventiculum* vires et manus *predictorum infidelium et maledictorum* nobilium cohercere, refrenare et compescere *valeat.*

Que si feceritis, bene quidem, alias in *penam prescriptam* incurretis, nec *de hoc* contenti erimus, sed^f vos omnes in *furca* portarum vestrarum *ante edes vestras* suspendemus et suspendi *faciemus et ad cuspides trahi faciemus et bona* vestra in *dampnum* devastando et *dilapidando* vertemus cum *domorum vestrarum destructione*, uxorum et puerorum *interempcione.*

Ex Czegled etc.

^a Seckel] Zeckel *false in ed.* ^b Zolnak] Zolnat ^c congregati] congregatorum ^d eterneque] eternaque
^e committimus] connittimus ^f sed] dum *false in ed.* ^g curabimus] currabimus

2.

1514. június eleje [május 31.–június 17. között]¹⁰⁷
Kézirat tudósítás a magyarországi keresztetek lázadásáról

Újkori (18. század végi–19. század eleji) egyszerű másolat, papíron. ADN B 18865., nr. 31456. – A lap tetején más kézzel tárgymegjelölés: „Effort de l’archeveque de Gran, legat du Pape pour obliger les hubelares [= hobelars] d’Hongrie a faire la guerre aux Turcs, par force de bénédiction et d’indulgences.” A szöveg alatt ugyanezzel a kézzel: „Collationné à une copie autentique.”

Preterita quadragesima reverendissimus dominus archiepiscopus et cardinalis Strigoniensis^a Hungarus a sanctissimo domino nostro pontifice maximo moderno pro cruciata promovenda adversus Thurcos ad serenissimum regem Hungarie declaratus legatus a latere venit Budam^b amplissimis^c {ut autem} indulgentiis et facultatibus suffultus, quem comitatus^d est quidem frater ordinis minorum ob facundiam †episcopo Budiensi status a pontifice factus†. Qui venientes Budam universum populum in Thurcos facile commoverunt propter ingentem gratiam, quae ferebatur a pontifice et in milites et in gregarios in hac expeditione constitutos locupletissime erogata. Brevi itaque tempore et multo citius quam^e vel rei auctores crediderint vel eisdem dux certus et rector belli decerneretur, maximus numerus conflatus et sacra cruce signatus est, nichil sanctius ducens quam vitam cum morte in tam omnibus^f sanctissima cruciata predicata^g {vitam} commutare, quod profecto multorum iudicio, si modo propositis mens equa negotium promoventium accessisset, gloriose rem publicam Christianam auctasset. Vulgus congregatum ubi censet negotium de die in diem prorogari, nec concupite et efflagitate expeditioni †magnum a suersoribus† adiungi, ut vulgus facile movetur, nonnichil suspicatum est et anguem^h in herba latitare formidans, olfecerat namque plus auri sititores quam Christiani nominis deffensores sub hac specie cruciatam proclamasse,ⁱ hoc sine^j numine fieri non facile crediderim. Vulgi enim magna multitudo ad XVI millia usque adunata primum inter se episcopales sedes distribuit ignominiose, hunc Colocensem, hunc alterius tituli episcopum compellans, deinde mox desevit et grassata est et in omnem nobilitatem, que hactenus in manus eius devenit, et in prelatos quoscumque, e quorum numero veru seu palo affixit episcopum Schanadiensem, qui non potuit multis etiam milibus vitam redimere, utque adeo^k vulgus hoc exacerbatum^l est et nescit pietatis amplius modum. Ferunt hoc ipsum vulgus nichil prorsus amari adversus mayestatem^m regiam Hungarie, cum omnes primores et cappitanei se illius indixerint amicos et subditos seque mayestatis sue nomine ferre,ⁿ quam accerrimos vindices avarissimorum prelatorum et insolentiorum plus iuste nobilitatis sue. Ut autem turbini huic obviarent magnates et prelati precipue, accepimus hic ad circumdandam hanc subitanam insaniam alteram cruciate gratiam nec minorem prima in Ascensionis festo promulgatam contra hoc vulgus. Quid igitur ex contrariis propositionibus concluderent, solus is^o novit, qui

107 A csanádi püspök kivégzése: május 28. Ennek híre május 31-re érhetett Budára, mivel Rendl cseh kamarás levele ezt már tartalmazza (Mon. rust. 93–94., nr. 47.); a június 17. a Hannart-jelentés dátuma (III. sz.).

has inturbationes^p immittit, vel ut maius evitetur in ecclesia sua scandalum, vel ut licencia plus debito temporalibus inhiantium castigetur. Adiuncta est preterea preserta^q copia, quam cappitaneus^f ille dimulgavit.

^a Strigoniensis] Strigonensis ^b Budam] Bulam ^c amplissimis] ampliximis ^d comitatus] comittatus
^e quam] quod ^f omnibus] omnium ^g predicata] *insertum est supra versum* ^h anguem] augmenta-
 tione – cf. *Verg. Ecl. III. 93.* ⁱ proclamasse] proclamasset – *postea t in fine del.* ^j sine] sive ^k utque
 adeo] ulgadeo ^l exacerbatum] exercabertum ^m mayestatem] Magestatem ⁿ ferre] fere ^o solus is]
 solitis ^p inturbationes] inter turbationes ^q preserta] prefecia ^r cappitaneus] cappitaneis

3.

1514. június 17., Bécs

Jean Hannart követ jelentése Habsburg Margit főhercegnőhöz, németalföldi régenshez Mária főhercegnő Bécsbe érkezteről és ellátásáról, kíséretének hazakészültéről, a császár tevékenységéről és a magyarországi keresztetek lázadásáról.

Újkori (19. század eleji) egyszerű másolat, papíron. ADN B 18865., nr. 31454. – A lap te-
 tején más kézzel keltezés és tárgymegjelölés, a másolt szöveg végén ugyanezen kézzel:
 „Original en papier scellé d’un petit sceau en cire rouge. Collationné à l’original.”

(*Az eredeti levél címzése:*) A Madame

Ma très redoubtée Dame, je me recommande très humblement à votre noble grâce. Madame, madame Marie, votre niece est icy arrivée le XIIIe de ce mois avecq toute sa compagnie en très bonne disposition, Dieu merci, et est icelle dame en meilleur point, que quant elle party.

L’Empereur, votre père a icy commis messire George Rotaller pour son chevalier d’honneur et grand maistre d’hostel et sa femme, dame d’honneur, et avecq luy est commis le receveur général de ce pays pour recevoir madite dame et en descharger ceux, qui ont eu charge^a de l’amener, neantmoins les seigneurs de Flegy, de Pottelles et Bulleux envoient aujourd’huy vers sa majesté imperialle pour avoir de luy lesdites lettres de descharge, et cependant se reposeront et prépareront pour leur retour, qui pourra estre dedens quinze jours.

Ledit seigneur Empereur, comme l’on dit, est à Labach et tire en Frioule et fait amas de gens d’armes pour aler lever le siège de Marranne en Friole, que les Vénissiens y ont mis.

L’on dit aussy, que le roy de Hungherie préparoit pour envoyer une notable ambassade par-deçà visiter madite dame, mais à cause que une murmuracion s’est élevée en son royaume contre les gens d’église et nobles et qu’il y à bien trente mille paysans dudit royaume en armes aux champs, il se trouve empesché en ceste affaire, le quel sourt à cause d’une cruciade, qui s’estoit mis sus audit royaume contre les turcs par le cardinal Strigonienses et la ou ses croisés devoient aller contre les turcs, ils se dressent contre lesdits prebtres et nobles disant que l’argent levé pour ladite cruciade estoit pour le prouffit desdits prebtres.

Lesdits paysans avoient fait ung roy entre eux, lequel depuis ils ont mis en une broche pour le rotir et une tel trouble règne a ceste heure en Hongrie, et pourrez entendre l’affaire plus à plain par l’escript en latin, que vous envoyé en celles^b vous suppliant, Madame, me vouloir toujours commander vos très nobles plaisirs pour les accomplir, notre Seigneur en aide, auquel je prie, Madame, vous donner bonne vie et longue. Escript à Vienne, le XVIIe de Juing, l’an XVe XIII.

Votre très humble et très obéissant serviteur,^c

Jehan Hannart

^a charge] cherge   ^b celles] cestes   ^c *post serviteur addidit scriptor*: signé.

BÁLINT LAKATOS

GYÖRGY DÓZSA, JEAN HANNART AND THE „CEGLÉD MANIFESTO”

THREE NEW SOURCES ON THE EVENTS OF THE 1514 HUNGARIAN PEASANT WAR

While the history of the 1514 Hungarian Peasant War has sufficiently been explored, we have relatively few sources on the first phase of the process whereby the anti-Ottoman crusade was transformed into a revolt. Therein lays the importance of a newly discovered French report, which was written by Jean Hannart to Margaret of Austria, daughter of emperor Maximilian of Habsburg, then regent of the Low Countries, from Vienna on 17 June 1514. (The report and its annexes are now kept in a modern copy in the Archives départementales de Nord at Lille.) Upon imperial command, Hannart escorted archduchess Mary, fiancée of prince Louis of Hungary, who had travelled from the Low Countries to Vienna in preparation of the Habsburg–Jagiello marriage treaty of 1515, and reported in his letter about the successful accomplishment of his journey. Additionally, he also informed the regent about the disturbances in Hungary: the crusade proclaimed by cardinal Thomas Bakócz, archbishop of Esztergom and papal legate, had ushered in a revolt, and the crusaders attacked the nobility and the high clergy. Hannart attached a Latin manuscript document to his report (regent Margaret did not read German), which shows similarities with the already known German reports and printed pamphlets, but its text is different and contains some new pieces of information.

I have previously demonstrated that in the European circulation of reports about the Hungarian events Vienna played the role of a news-centre: information gathered at Buda flowed there and spread therefrom towards Western Europe. The flow of information was carried by manuscript reports, some of which were later printed as pamphlets. The newly discovered report must equally have been written in Vienna in early June, and also has an attachment: a new copy of the manifesto drafted in the name of the rebel leader György Dózsa, which is known on account of its dating place as the „Cegléd manifesto”. Its text is one of our key sources for establishing the self-identification of the rebels, which has so far only been known from another undated copy preserved in the city archives of Bártfa (now Bardejov in Slovakia). The „Cegléd manifesto” was thoroughly analysed by Jenő Szűcs in 1972. He connected its origin to the crusader attack on Buda in June 1514, and supposed that it may have been dispatched in the name of Dózsa by his brother Gregory

in several copies from Cegléd between 10 and 21 June. Szücs interpreted the manifesto as the ideological summary of the peasant war. Yet the newly discovered copy of the „Cegléd manifesto” clearly refutes his theory. The manifesto was written on 25 May, and issued in Dózsa’s name by one of his deputy commanders called *Michal magister*. Moreover, there is no question of any „ideological program”: chronology and textual correspondences both prove that it was drafted in answer to the order of cardinal Bakócz of 15 May, by which he banned the recruitment.

The two copies of the „Cegléd manifesto” are not identically worded. Analysing the divergences philologically, I have come to the conclusion that the manifesto was originally prepared in several, presumably already different exemplars, and then circulated in further copies. Therefore, the two copies we have now were probably copied at Buda from two different versions, and thus their divergences seem inevitable. The origins of the Bártfa copy could also be reconstructed: according to the testimony of its handwriting it was prepared by town notary Fabian Eisenperger at Buda in the first half of July, when he and fellow townsman Leonhard Stöckel paid in the name of their community the tax levied for the war against the rebels. (The verse on the back of this copy, a Latin epitaph of bishop Miklós Bátori of Vác, may equally have been recorded then, on their way back home.) Hannart’s report thus offers a unique opportunity to follow textually from the „Cegléd manifesto” through the report to the ambassadorial dispatch the evolution of news into narrative.

BODNÁR KRISZTIÁN

„...ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”

Kossuth Lajos és a sátoraljaújhelyi kolerabizottság tagjainak
kollektív lemondása 1831-ben

Jóllehet a 19. század első harmadának leg-súlyosabb magyarországi járványával kapcsolatos ismereteink az elmúlt évtizedekben jelentősen bővültek, és Zemplén vármegyére vonatkozóan is rendelkez-sünkre áll egy viszonylag régi monográfia,¹ mégis vannak még fehér foltok az eseménytörténetben. A Sátoraljaújhely környékén dühöngő betegség és a jobbágy-lázadás történetéből elsősorban a demográfiai vagy a politikai problémák érdekel-ték a kutatókat. A „fehér foltok” egyike az Újhelyen a járvány kezelésére létrejött bizottság tagjainak lemondása, majd pozíciójuk újbóli vállalása.

Zemplén vármegyében 1831 telének végén létrehoztak egy „kiküldöttséget”, amely a kolerával kapcsolatos teendők elvégzését kapta feladatául. Nyáron, ami-kor már Sátoraljaújhelyre is áterjedt a fertőzés, a megyei tisztikar Velejtére tette át a székhelyét, Sátoraljaújhelyen pedig július elején Bodó Lajos vezetésével meg-alakult a helyi bizottság a vész elhárítására. A hónap végén azonban a tagok egymás után lemondtak (26-án, illetve 27-én), a városi polgárok pedig kétségbe-esésükben a megye vezetéséhez fordultak, amelynek sikerült rábeszélnie a lemondottakat a hivataluk továbbvitelére.

A témáról szóló szakirodalom és a Kossuth Lajosról született életrajzok meg-említik ugyan ezt az esetet, de mélyebben nem vizsgálták meg, és a vonatkozó forrásanyagból is csak kevés érhető el nyomtatásban. A lemondással kapcsolatban megvizsgáljuk annak okát, háttérében a politikai különbségeket, illetve a várme-gyei tisztségviselők (elsősorban Dókus László első alispán) és a lemondott bizott-sági tagok közötti kapcsolatrendszerét. Azt is szemügyre vesszük, hogy a történeti munkákban mit tartottak fontosnak elmondani a történetekről, illetve hogy a törté-nészek szövegeit befolyásolta-e a kossuthiánus narratíva, és ha igen, milyen mér-tékben. (Mivel a Kossuth-irodalom könyvtárnyi terjedelmű, csupán néhány jelen-tősebb történeti művet elemzünk.)

---

¹ *Tilkovszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés. Művelt Nép, Bp., 1955.

A lemondás a történeti irodalomban

A Kossuthról szóló első biográfiák még a politikus életében megjelentek. Vajda Emil életrajzában a későbbi konfliktusok szemszögéből fontos szerep jut annak a megállapításnak, miszerint Kossuthot mindenütt szívesen látták a városban, és az alispáni termekben is otthonosan mozgott. A felkelés és a lemondás történéseiről azonban keveset szól, kiragadja azt a pillanatot, amikor Kossuth lecsendesíti a forrongó tömeget, s Vajda élesen bírálja a megyei tisztkart a menekülés miatt.² Hasonló elbeszélést szőtt Áldor Imre is az életrajzában, szintén kiemelve Kossuth népszerűségét: „A megyei alispán, more patrio, nyitott házat tartott a közgyűlések alkalmával. S a hol annyi nulla megfordult, hogyan hiányozhatott, hogyan ne részesülhetett volna szíves látásban ott Kossuth Lajos.”³ A bizottság tagjainak ügyét ő is mellőzi, de romantikus pátoosszal és drámaian írja le a dühös tömeget, s azt, ahogyan Kossuth a sátoraljújhelyi piacon lecsendesíti a zendülni akarókat. Részletesebben szólt a politikus emberbaráti tevékenységéről – kórházak rögtönzése, betegek látogatása, gondoskodás orvosról, gyógyszerekről –, s szintén kritikával illeti a megyei vezetést: „A tekintetes vármegye néhány kisistene, kik a rendetlenségek kezdetén kereket oldottak, s befolyásukból e miatt csak annyit vesztek, a mennyit Kossuth ellenkező eljárásával nyert, szépen köszönte meg aztán neki e szolgálatot.” Hozzátette még azt is, hogy „a megyei atyafiságnak amúgy is éles szálla volt a szemében Kossuth folyvást növekvő népszerűsége”.⁴ Ezek az elbeszélések tehát Kossuth pozitív vonásait és cselekedeteit hangsúlyozva őt teszik meg a történet főszereplőjévé, felnagyítva a jelentőségét.

A helyzet Kossuth halálát követően sem változott, hiszen lényegében ugyanezek a motívumok ismétlődtek a különböző életrajzokban. Sas Ede rövid munkájában szintén kerüli a kolerabizottság ténykedésének vizsgálatát, csak a zendülési kísérletről ejt néhány szót, Kossuthot a Naphoz hasonlítva herosziva növeli: „világosságot lövelt a tudatlan nép elméjébe, hogy a veszedelem nem emberi gonoszság műve, de Isten megpróbáltatása”.⁵ Hasonló történetet sző Magyar Győző is életrajzában, amelyből ugyancsak kimarad a bizottmány munkájának ismertetése, Kossuth pedig mesei hőssé válik: „Mint a mesebeli varázsszó a gonosz szellemeket, úgy fegyverezte le ez az újhelyi nép szenvedélyeit.”⁶ Gracza György több kiadást is megért biográfiájában csak a kitörni készülő lázadást az utolsó pillanatban megfékező Kossuthról szólt,⁷ míg Hegyaljai Kiss Géza azt is megemlíti, hogy Kossuth Lajos a bizottság elnökeként az életét is veszélyeztette.⁸ Mivel Kossuth valójában csak a testület egyik tagja volt, Hegyaljai Kiss tudatosan vagy akaratlanul torzít, amikor ekkora hatalmat tulajdonít neki.

² *Vajda Emil*: Kossuth Lajos. Élet- és jellemrajz. Franklin, Bp., 1892. 22. skk.

³ *Áldor Imre*: Kossuth Lajos élete és pályája. Franklin, Bp., 1892. 18.

⁴ Uo. 18–19.

⁵ *Sas Ede*: Legendás idők legendás hőse. Kossuth Lajos élete. Singer és Wolfner, Bp., 1905. 11.

⁶ *Magyar Győző*: Kossuth Lajos élete. Lampel, Bp., 1909. 13–14.

⁷ *Gracza György*: Kossuth Lajos élete, működése és halála. 3. kiad. Lampel, Bp., é. n. 14.

⁸ *Hegyaljai Kiss Géza*: Kossuth Lajos. Élet és jellemrajz. I. Sylvester, Tahitótfalu, 1928. 20–21.

A „fordulat évét” követő ideológiai váltás jól nyomon követhető a témánkhoz kapcsolódó munkákban. Kerékgyártó János vaskos biográfiája sem említi a bizottság tagjainak ügyét, viszont a lázadást meggátló Kossuthot 1848-as önmaga kicsinyített másaként ábrázolja.⁹ Az 1947-ben megjelent kötetben nem nehéz észrevenni a forradalom és szabadságharc centenáriumára való készülődést, illetve a Kossuthot átértelmezni/kisajátítani törekvő elképzeléseket. Még tendenciózusabb a népszerűsítő szándékkal íródott, leegyszerűsítő könyvecske, amelyben Kossuth szintén a bizottság elnökeként szerepel. A szerzők itt már bűnűl róják fel a lázadók lecsillapítását: „már ekkor felfigyelhetett volna arra, hogy a nemességnek saját fennmaradása érdekében kell valamit tennie a jobbágsors enyhítésére [...]. Kossuth azonban ekkor még a megyei nemesség feudális álláspontjáról nézte az eseményeket és a városon belül leszerelte az »elégedetleneket«.”¹⁰

Kosáry Domokos tudományos kritériumoknak eleget tevő, 1946-ban megjelent Kossuth-biográfiájának elbeszélése szerint július 7-én megalakult a sátoraljaújhelyi bizottság, és ebben Kossuth volt az egyik „főszereplő”, aki 17-én az alispánnak szóló jelentésében kritikával illette Dórust, amiért az „hivatalos kötelességénél fogva Ujhelyt idehagyni kénytelenített”.¹¹ Kossuth megemlíti, hogy ő nem „gáncoskodni” akar, és hogy a félelem „a legfelsőbb polcot” érte el, vagyis óvatosan, de egyértelműen bírálja a megyei tisztikart. (Kossuth már korábban is többször felhívta magára a figyelmet kritikus hozzáállásával, például a Vay Miklós elleni közgyűlési támadással 1831 elején. Erről a híres-hírheft esetről Kazinczy borzongással emlékezett meg, és „zendülésre” emlékeztető jeleket vélt abban felfedezni.)¹²

Kosáry szerint a közgyűlés nem tett semmit a helyzet javításáért, fenntartotta a kordont a város körül, sőt meg is róttá a bizottságot. Ő ezt tartja a lemondások fő okának; először Nagy Lázár kérte a felmentését, utána Kossuth, majd a többiek is. Az újhelyiek levélben fordultak a megyei vezetőséghez, kérve a segítségüket. „Ennek, érthető módon, az alispán is jobbnak látta eleget tenni, úgy hogy Kossuth rövidesen újból elfoglalta hivatalát.”¹³

Barta István hasonló módon rajzolja meg az eseményeket. Ugyanazokat a mozzanatokot említi meg, a Kossuthtól vagy a jegyzőkönyvekből vett idézetek is jórészt egybevágóak azokkal, amelyeket Kosáry citált. Ő azonban idézi a jelentésből Kossuthnak az egészségi állapotáról szóló panaszát is, valamint sokkal kemé-

9 *Kerékgyártó János*: Kossuth Lajos. Athenaeum, Bp., 1947. 25.

10 *Lukács Lajos–Mérei Gyula–Spira György*: Kossuth Lajos. Rövid életrajz. Művelt Nép, Bp., 1952. 11.

11 *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. 2., bőv. kiad. Osiris, Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 87.

12 Pl. Kazinczy Ferenc levelezése. XXI. (1829. január 1–1831. augusztus 20.). Kiadja Váczy János. MTA, Bp., 1911. 457–458. Kazinczy Bártfay Lászlónak. 1831. január 25.; *Gálos Rezső*: Kazinczy-levelek. Irodalomtörténet 39. (1951) 2. sz. 228–229. Kazinczy Barkassy Imrének. 1831. január 24.; *Barta István*: A fiatal Kossuth. Akadémiai, Bp., 1966. 35. skk.; *Erdmann Gyula*: Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836. Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989. 13. skk.

13 *Kosáry D.*: i. m. (11. jz.) 89.

nyebben ítél a tisztikarról: „A megyei apparátus csődje, a vezetők önzése, gyáva-sága és tehetetlensége, mellyel a rájuk bízott népet cserben hagyták, még jobban eltávolítja Kossuthot ettől a rétegtől, s olyan erős bírálatra készíti, amelynek következményeit nem sokkal később súlyosan kell éreznie.”¹⁴ Barta álláspontja szerint tehát később retorziók érték Kossuthot a vezető tisztviselők részéről, és ő nagy jelentőséget tulajdonított a politikai ellentéteknek is az eset elemzésében.

Szabad György „politikai életrajzában” Kossuthot a kolerabizottság legfőbb ügyintézőjeként mutatja be. Részletesen beszámol arról, hogy a fiatal politikus élesen bírálta a Velejtére futott tisztikart, de ő is megrovásban részesült, amire válaszul lemondott, majd a városi tanács és az első alispán kérésére mégis vállalta hivatalát.¹⁵ Szabad koncepciója azonban a korábbiaknál távlatosabb: idéz Kossuthnak egy évvel később, a fogságából az édesanyjának írott leveléből, amelyben a politikus visszaemlékszik a járvány során végzett tevékenységére és a lázongó tömeg általa történt megnyugtatóására.¹⁶ (Szabad nem foglalkozott a visszaemlékezések „hitelességének” kérdésével, nem vetette fel az emlékezés és a „narratív identitás” lehetséges összefüggését és a politikai karrierépítés kontextusát sem. Arról sem felejtkezhetünk el, hogy Dókus László a Kossuthot elítélő bírák között foglalt helyet.) Az elbeszélésben a kolerabizottsági szereplésből egyenesen következik az a politikai indíttatású hajsza, amit állítólag a megyei vezetés szervezett meg 1831 ősztől kezdve Kossuth Lajos ellen, a fiatal politikus eltávolításának céljával.¹⁷

1982-ben látott napvilágot az a forráskiadvány, amely a Kossuth Lajoshoz köthető sátorlajújhelyi levéltári anyagokat adta közre. Ebben azonban a dokumentumok értelmező magyarázatok nélkül szerepelnek.¹⁸ Az 1980-as évek közepén jelent meg Konstantin József ismeretterjesztő cikke, amely jól mutatja, milyen szívósan éltek tovább az ellenzék és a bécsi politikát „százszázalékosan kiszolgáló helyi arisztokrácia” küzdelméről korábban szőtt történetek.¹⁹ Erdmann Gyulának a rendszerváltozás időszakában megjelent vékony kötete sem szentelt túl sok teret a kolerabizottság szerepének, a lemondásról tudomást sem vett.²⁰ Ács Tibor ismeretterjesztő könyvében tömören ír a bizottság tagjainak küzdelmeiről, de a konfliktusokat nem elemzi, a lemondásról sem ejt szót, viszont ő is átveszi a Kossuthnak a hatóságok általi megbuktatásáról keletkezett toposzokat.²¹

14 *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 52.

15 *Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Kossuth–Magyar Helikon, Bp., 1977. 20–22.

16 A levelet ld. Kossuth Lajos iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. Akadémiai, Bp., 1989. 607–608. (Magyarország újabb kori történetének forrásai. Kossuth Lajos összes munkái VII.)

17 *Szabad Gy.*: i. m. (15. jz.) 25.

18 Kossuth Lajosra és családjára vonatkozó iratok Zemplén vármegye levéltárában. Összeáll. Hőgye István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1982. (Borsodi Levéltári Füzetek 20.)

19 *Konstantin József*: Kossuth sátorlajújhelyi évei. Borsodi Művelődés 10. (1985) 3. sz. 52.

20 *Erdmann Gy.*: i. m. (12. jz.).

21 *Ács Tibor*: Kossuth Lajos. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, Bp., 1994. 10–11.

Hermann Róbert is elsősorban a lázadásra készülő tömeg lecsillapításának történetére és a Kossuth ellen hangolódó megyei vezetésre összpontosítja a figyelmét népszerűsítő összefoglalásában.²² Dobszay Tamás Kossuth pályaképét összefoglaló munkájában szintén felbukkan a politikus ellehetetlenítéséről szóló koncepció, de nem esik szó a kolerabizottságban történetekről.²³

A Kossuth-bicentenárium alkalmából jelent meg az a helytörténeti jellegű forrásgyűjtemény, amely Kossuth és Zemplén megye kapcsolatát állította a középpontba. Néhány sorban – Barta István megállapításaira támaszkodva – összegzi a lemondással kapcsolatos ismereteket, ám megkérdőjelezi azt, hogy valóban Kossuth lett volna a védekezés főszereplője.²⁴

Mások által nem idézett levéltári források (például a kolerabizottsági jegyzőkönyvek) felhasználásával több újdonságot hozott Oláh Tamás tanulmánya, amely részletesen foglalkozott a bizottmány működésével, Kossuth tevékenységének jelentőségével, szolt a lemondásról, de a konfliktus hátterét nem vizsgálta.²⁵

A fenti áttekintés alapján kimondható: a lemondás ügyét még a zempléni kolera eseményeivel részletesen foglalkozó munkák zöme sem említette. Ha szóba hozták is, nem tulajdonítottak neki nagy jelentőséget, hanem inkább a jóval drámaibb leírásra alkalmas biztosító újhelyi zendülési kezdeményre összpontosítottak. A szerzők jelentős része kritikátlanul vette át egymástól vagy a közös ősforrásból az információkat, amelyek alapján tendenciózus véleményeket fogalmazott meg, illetve forráskritika nélkül a kossuthi (ön)elbeszélésekre támaszkodott. Még a tudományosság kritériumainak megfelelő művek zöme sem tartalmaz hivatkozást például a kolerabizottsági levéltári anyagokra, így többek között sem Barta István, sem Kosáry Domokos nem épített rájuk az elbeszélésében, sőt azt sem említették meg, hogy egyáltalán tudomásuk lenne ezen források létezéséről.

A bizottság tagjainak lemondásáról mai szemmel

Ha rekonstruálni akarjuk, mi állhatott a lemondások hátterében, és hogyan is zajlott le a folyamat, érdemes kissé hátrébb mennünk az időben. A megyei vezetés július elején tette át székhelyét a járvány által fenyegetett Újhelyből Velejtére. (Egyes művek szerint azért, mert Dókus alispánnak itt volt kastélya.²⁶ Ezt az állítást azonban valószínűleg egymástól vagy egy közös ősforrástól veszik át, mert Dókus László ott nem bírt kastéllyal; valószínűleg arra az épületre utalhatnak, amelyben ekkoriban Szapáry Etelka lakott.) Ez a körülmény nehézkessé teszi az

22 *Hermann Róbert*: Kossuth Lajos élete és kora. Pannonica Holding, [Bp.] 2002.

23 *Fónagy Zoltán–Dobszay Tamás*: Széchenyi és Kossuth. Kossuth, [Bp.] 2003.

24 *Oláh Tamás*: Kossuth Lajos és Zemplén vármegye. Forráskiadvány. Szerk. Dobrossy István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002. 17.

25 *Oláh Tamás*: Kossuth Lajos ifjúkora (1808–1832). In: Testvérmúzsák Kazinczy korában. Előadások, tanulmányok, beszélgetések. Szerk. Nyíri Péter. A Magyar Nyelv Múzeumáért Alapítvány (Sátoraljaújhely)–Széphalom, 2013. 94–95. (Múzsák kertje. A Magyar Nyelv Múzeuma füzetei 1.)

26 *Kosáry D.*: i. m. (11. jz.) 86. Ugyanígy vélekedik *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 47. is.

események rekonstruálását, mert gyakran a Velejtén üléselő Középponti Biztosság jegyzőkönyveihez vannak csatolva a városi jegyzőkönyvek, de az egyéb (perbenyiki, mádi, tokaji stb.) anyagok is. Megesik, hogy ugyanahhoz a témához később is visszatérnek, tehát későbbi jegyzőkönyvekben foglalkoznak korábbi eseményekkel, így néha majdnem áttekinthetetlen az ügykezelés. Július 9-én az újhelyi bizottság előtt felolvasták Dókus levelét, amelyben „a méltóságos gróf főispán és királyi biztos úr önagsága előlülése alatt tartott kiküldöttség rendelkezéséhez képest az Újhelynek némely házaiban, ’s utcáiban elterjedt epekórság miatt az első alispáni hivatalnak folytatása tekintetiből, – olly egészséges helyre, melly ezen nyavalyának gyanúja alá teljességgel nem esik, – lett elutazását hírül adja”.²⁷

A vezetésnek a megyeközpontból való eltávozása sokak számára tűnhetett úgy, hogy az illetékesek cserbenhagyták a város lakosságát, miközben a helyben maradt kolerabiztosoknak nehéz körülmények között, a betegségtől fenyegetve kellett dolgozniuk. A távozás mozgatórugója lehetett a félelem is, de figyelembe vehetjük azt a megfontolást is, hogy amennyiben a járvány következtében vezetés nélkül marad a megye, zűrzavar keletkezett volna.

Kétségtelen, hogy Kossuth és a helyi vezetés viszonya nem volt súrlódásmentes, ám a történeti feldolgozások sora forrásokra való hivatkozások nélkül tényként közli, hogy Zemplénben a vármegye befolyásos, kormánypárti nemesi elitje mindenáron el akarta lehetetleníteni őt, és hogy szinte minden törekvésük csak erre irányult.²⁸ Valójában a kulcsszereplőként megnevezett Dókus László alispán és Kossuth ekkori viszonyáról szinte semmi konkrétumot nem tudunk.

Mindamellet az ügynek lehetett politikai vetülete, hiszen Zemplén vármegyében erősnek számított ugyan az ellenzékiesség, ám a megyei vezetés jelentős része kormánypárti volt. Nyilvánvalóan ilyen felfogásban tevékenykedett az 1830-ban főispánná lett Mailáth Antal. Az alispánok pártállásának megítélése viszont bizonytalanabb, ugyanis ők kevéssé számítottak markáns, nagy formátumú egyéniségnek, még helyi szinten is inkább a második vonalhoz tartozóknak tekinthetjük őket. Szent-Iványi Károly akkori másodalispánról kevés az információ, Barta István szerint Mailáth „készséges eszköze, s a kormány szándékainak támogatója volt”.²⁹ Dókus László első alispán Erdmann Gyula szerint ellenzéki követ volt,³⁰ Szócs Sebestyén ultrakonzervatívnak nevezi,³¹ Pálmány Béla pedig a néhány éve megje-

27 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fiókleveáltára (= MNL BAZML SFL) IV. 2002. Zemplén Vármegye Epekórságot Elhárító Bizottmányának iratai, 1831. év, 2. doboz, E 160. számú jegyzőkönyvi bejegyzés.

28 Ld. pl. *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 33.: „Kossuth ekkor [1830 augusztusában – B. K.] kerülhetett szembe először a nagyhatalmú arisztokráciával [ti. Mailáth Antallal – B. K.], aki ettől kezdve éveken át makacs következetességgel gátolta a nagyratörő fiatal ügyvéd boldogulását.”

29 *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 67.

30 *Erdmann Gyula*: Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története. Országgyűlés Hivatala–Argumentum, Bp., 2014. (Az Országgyűlés Könyvtára. Parlamenti értekezések) 93.: 66. jz. Itt nyilván meg kellene különböztetni a követek valós pártállását attól, hogy milyen beállítottságú megye utasításait követték, hiszen a kettő között jelentős eltérések lehetségesek.

31 *Szócs Sebestyén*: A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1996. 72. (Várostarténeti tanulmányok).

lent terjedelmes prozopográfiai művében nem foglal állást a kérdésben, de idézi az 1839–1840. évi országgyűlés során készült titkosrendőri jelentést, amely Dókus udvarhű személyként mutatja be.³² Barta István kutatásai szerint Reviczky kancellár utasítására Mailáth besúgókat keresett, és Dókus Lászlót – aki akkor még főjegyző volt – sikerült beszerveznie 1831 elején, amiről a nyilvánosság természetesen nem tudott.³³

Dókusék Velejtére költözése után az első alispán helyettese a megyeszékhelyen Bodó Lajos lett, és megalakult a hat felügyelőből álló újhelyi bizottság. Gönczy Sámuel felügyelt az élelmiszerügyre, Balásházy János a piacra, Lehoczky László a betegekre, Nagy Lázár a „gyanús” házakra, Kossuth a veszteglőházakra és a halottak eltemettetésére, Fekete Pál pedig a kórházra. A várost 12 részre osztották, és a nemesi és előkelőbb polgári személyekből egy-egy osztályos commissariust neveztek ki, akik a felügyelő táblabíráktól függtek.

A felügyelőknél is nevezett bizottsági tagok közül az utókor számára kétségtelenül Kossuth a legismertebb; Balásházy is ismert ellenzéki személyiség volt Zemplénben, aktívan részt vett a Casino ügyeinek vitelében, ügyvédként is dolgozott, nem mellesleg pedig elismert és Marczibányi-díjjal jutalmazott író volt, az Akadémia rendes tagja. Vécsey a zempléni ellenzék egyik prominens személyisége volt ekkoriban. Nagy Lázár a sárospataki Bretzenheim-uradalom fiskálisa volt, és Vay Miklós őt és Lehoczkyt is báró Vécsey Pál köréhez tartozónak sorolta.³⁴ 1829-ben a megyei összeírást felülvizsgáló bizottság tagja volt Kossuthal és Balásházyval együtt, a következő évben pedig újra együtt tevékenykedett Kossuthal az összeírásban a nádor által kifogásolt pontok felülvizsgálatát végző bizottságban. Lehoczky is ellenzéki volt ekkoriban, de csak 1849 után, a neoabszolutizmus hivatali apparátusában futott be jelentősebb karriert: helyettes megyefőnök, majd az 1860-as évek elején főispáni helytartó lett.³⁵ A kolerabiztosok – ezt lemondólevelükben is hangsúlyozták – csak addig vállalták a megbízatást, amíg valamilyenük le nem mond. Hogy miért kötötték ilyen feltételhez a terhes megbízatás elfogadását, arra nézve nincs explicit magyarázat a forrásokban. Csak feltételezhetjük, hogy a tagok az egymás iránti kölcsönös személyes bizalmat a testület működőképessége feltételének tartották a rendkívüli – a szó szoros értelmében életveszélyes – körülmények között.

A bizottság megbízatása nem volt könnyű, a lemondólevelekben visszatérő panasz volt az elszenvedett „méltatlanságok” sorozata. Sokan ellenálltak az óvintézkedéseknek, megesett, hogy az orvosok sem végezték tisztességesen a munkájukat. Nagy Lázár pedig hiába panasolta már július elején, hogy néhány helyről nem jelentik a betegek és a halottak számát, a hatóságok erélytelensége miatt nem történt semmi.³⁶ Nyilván az sem könnyítette meg a biztosok ténykedését, hogy

32 *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848. I. Argumentum–Országgyűlés Hivatala, [Bp.] 2011. 885–886.

33 *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 44., ld. uo. a 33. jz.-et is.

34 Uo. 35.; *Kosáry D.*: i. m. (11. jz.) 83.

35 *Barta I.*: i. m. (12. jz.) 257.

36 MNL BAZML SFL IV. 2002., 2. doboz, E 170. számú bejegyzés.

nem teljesen önként vállalták a munkájukat.³⁷ Valóban nehézségeket okozhatott a felügyelőknek, hogy Sátoraljaújhelyt is el kellett zárniuk a hatóságoknak a kolera miatt. Dókus ezt hírül adó hivatalos levelét július 10-én olvasták fel a városban. Ugyanakkor azt is elrendelte, hogy a rászorulóknak osszanak gabonát, és közölte, hogy az előző évben megkoronázott V. Ferdinánd pénzsegélyben fogja részesíteni a városi lakosságot.³⁸ Július 12-én tették közhírré a megyeszékhelyen az első alispán újabb levelét, amelyben tudomására adta a közösségnek, hogy az ifjabb király a koronázási ajándékából 750 konvencionális forintot küld Újhelynek, és el is rendelte a pénz kifizetését. Az újabb gabonavételre fordítandó adományból Balásházy-nak 200, Kossuthnak 250, Feketének 50, Gönczynek 250 forint jutott.³⁹ 15-én tárgyalták Dókus előző napi levelét, amelyben hírül adta, hogy tizenötöt növeli az Újhelybe rendelt katonai örök számát, és rendelkezett gabona, főzelék, tűzifa és vágómarhák beszerzéséről.⁴⁰

Úgy tűnhetett, komolyabb problémák nélkül sikerül kezelni a vészhelyzetet, mígnem a július 22-i újhelyi ülésen Nagy Lázár bejelentette, hogy le kíván mondani. Ezt nem fogadták el, és közölték, hogy segítségként Szenczy András továbbra is mellette marad. Egyúttal utasították az újhelyi biztosságot, hogy a város tehetősebb lakosait szólítsák fel pénzkölcsönzésre, aminek eredményeként 1000 forintot sikerült felvenniük.⁴¹ Sátoraljaújhely több ok miatt is nehéz helyzetben volt. Az 1810-es évektől kezdve sok utalást találhatunk a rossz időjárás (felhőszakadások, jégverések) okozta károkra, gyenge terméseredményekre,⁴² ami az éhínség szélére sodorhatta az itt élőket. A város határát egy 1852-ben készült felmérés 16 350 holdra tette, ebből mindössze 2418 hold volt szántóföld, ráadásul a földeket a második osztályba sorolták.⁴³ Újhely nem volt önellátó gabonából, a megélhetéshez szükség volt arra is, hogy az aratók a szabolcsi, szatmári és más síksági területeken vállaljanak munkát. A kolera terjedése ezt megnehezítette, ám július 23-án Mailáth Antal (Zemplén megye főispánja és egyben a térség kolerabiztosa) levélben tudat-

37 A történeti irodalom általában nem jelzi egyértelműen sem az újhelyi, sem más bizottságok esetében, hogy milyen módon töltötték be ezeket a posztokat, de rendszerint a „kirendelés” szót használják, ami nem önkéntességet sugall. Pl. *Novák László*: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. Bács-Kiskun megye múltjából 4. (1982) 300. Szintén az önkéntesség ellen szól az is, hogy országszerte előfordultak olyan esetek, amikor az örök, orvosok és egyéb résztvevők nem voltak kellőképpen buzgók. Erre példa *Kiss Ákos*: Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 35. (1965) 31.

38 MNL BAZML SFL IV. 2002., 2. doboz, E 161. számú bejegyzés.

39 Uo. E 192. számú bejegyzés.

40 Uo. E 214. számú bejegyzés és a következők.

41 Uo. E 253. és E 254. számú bejegyzések. Valószínűleg ezt egészíti ki az a némileg későbbi feljegyzés, mely szerint a július 23-i, újhelyi ülésen Gönczy Sámuel bejelentette, hogy a Ferdinándtól kapott pénz elfogyott, ezért valamelyik tehető földesúrtól kellene kölcsönt felvenni. E probléma megoldásával őt és Kossuthot bízták meg. Uo. 3. doboz, E 277. számú bejegyzés.

42 *Réthly Antal*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig. I. OMSZ, Bp., 1998. 193., 256., 262.

43 MNL BAZML SFL V. 1. Sátoraljaújhely város iratai (1111) 1617–1876 (1898), I. fejezet, I. 172.

ta Dókussal, hogy lehetővé teszi a termékeny vidékekre való utazást munkaszerezés céljából.⁴⁴ Az orvoshiányt is megpróbálták enyhíteni: Mailáth később arról értesítette az első alispánt, hogy három orvos és hat seborvos fog a megyébe érkezni.⁴⁵

Érdemes röviden utalni arra a levélre is, amelyet július 22-én Dókus írt Bodó Lajosnak. Ez többek között arról értesítette az újhelyi biztosság vezetőjét, hogy „[a]rra nézve, hogy az újhelyi kastély (?) helyekbe minden némű főzélékek, kása, gersli, griz, tatárka és árpa, dara, lencse, borsó, paszuly, és köles kása, és liszt vitessen el adás végett az újhelyi és bodrogi járásoknak, úgy szinte a' zempléni, gálszécsi és nagymihályi kerületeknek szolgabírái az 1462^{ik} sz. a. újra felszólítottak, 's e részben általok különösen a' földes uraságok is a' segedelem siető nyújtására hathatósan fel serkentetni határozottak”.⁴⁶ Az „újra” szó árulkodó: a megyei hatóságoknak nem volt elég hatalma a döntések végrehajtásához, vagy a felszólított szolgabírók objektív okokból – az élelmiszerkészletek hiánya miatt – nem tudták teljesíteni az utasításokat. Utóbbi esetben a megismételt utasítások is nyilván kevés eredménnyel járhattak. Az is kiderül az idézett részletből, hogy elsősorban a növényi eredetű élelmiszerekkel próbálták biztosítani a rászorultak túlélését. A levélben szó esik még bizmut és klórmész beszerzéséről is. A rendelkezésre álló források alapján nem dönthető el, mennyire volt jogos a városi kolerabiztosoknak a megyei vezetésre vonatkozó panasza, illetve hogy a hatóságok mindent megtettek-e a lakosság érdekében, amire lehetőségük volt.

A 22-i újhelyi gyűlés jegyzőkönyvét 31-én olvasták fel Velejtén. Nagy Lázár lemondási kísérletére reagálva „az előlülő első alispán által kinyilatkoztatván, hogy ez eránt, a' nevezett felügyelő táblabírónak mindenkor tapasztalt buzgóságát továbbá is fel fogja szólítani”,⁴⁷ így az ügy elintézettnek tűnt. Ezek után nagy riadalmat okozott Sátoraljaújhelyen, hogy 26-ától kezdődően leköszönt a hat felügyelő táblabíró. 26-án ismét Nagy Lázár nyújtotta be a lemondását, részben rossz egészségi állapotára, részben egyéb terheire hivatkozva. Bár állítása szerint „nem az ön haszon keresés, nem a' dicsőségre való vágyakodás” vezérelte őt, hanem a „közboldogság” és a „jó rend feltartása”,⁴⁸ mégis kicsendül a sorokból a megsértett önérzet.

Ekkor kapott jelentőséget az a kitétel, hogy a felügyelők csak addig vállalják a megbízatásukat, amíg egyikük le nem mond. 27-én megszületett Kossuth, illetve Lehoczky lemondólevele is. (Sajnos a többieké nem található meg a levéltári anyagban, jöllehet a levelek hátoldalán számozás is jelzi a sorrendet, némelyik irat azonban hiányzik.) Kossuth önérzetes módon számon kéri a bizottság elnökét, és értésére is adja, hogy bármilyen zűrzavarért ő – tudniillik Bodó Lajos – lesz a felelős („ki fog felelet terhével tartozni, a tekintetes úr kétség kívül tudni méltóztatik”). Kossuth is hivatkozik arra, hogy a közjóért feláldozta az egészségét, és azért

44 MNL BAZML SFL IV. 2002., 2. doboz, E 251. számú bejegyzés, mellette a levél is csatolva van.

45 Uo. E 263. számú bejegyzés.

46 Uo. 3. doboz, az E 276. számú bejegyzéshez csatolt levél.

47 Uo. E 276. számú bejegyzés.

48 Uo. 2. doboz, az E 271. számú bejegyzéshez csatolt levél.

is kéri, hogy „viselje más is ezen háladatlan terhet”, mert szerinte „[v]annak városunknak ’s a tekintetes biztosságnak több nálamnál nagyobb tekintettel, erővel, activitással bíró tagjai”.⁴⁹ Kossuth másnap reggelig adott időt arra, hogy betöltsék a helyét. Lehoczky László a szintén 27-i levelében ugyanígy a szenvedésekkel és a másokkal való tehermegosztással érvelt a lemondása mellett.

Az a körülmény, hogy a felügyelők egyszerre mondtak le a tisztségükről, valószínűsít egy előzetes informális megbeszélést. Írott nyoma nincs az előkészítésnek, s mivel a feladatuk ellátása során folyamatosan kapcsolatban álltak egymással, nem is volt szükség írásos kommunikációra. Azt sem lehet megállapítani, hogy ki volt a kezdeményező; az elnöklő Bodó Lajos mindenesetre úgy vélekedett a Dókusnak írott, július 28-i levelében, hogy a többség Kossuth példája után ment, és egyúttal elpanaszolta Kossuth megnyilvánulásait is.⁵⁰ Felmerülhetne az a gyanú is, hogy a bizottsági tagok a lemondással valójában csak fenyegetőzni akartak, hogy megerősítsék pozíciójukat. A város valóban nem fogadta el a lemondást, az egészség és a rend fenntartásának folyamatosságára hivatkoztak a vészhelyzetben, illetve az ügyet a „középponti felügyelőséghez” irányították, mivel az nevezte ki a tisztviselőket. Ugyanakkor mégis személycserét hajtottak végre, miután úgy tűnt, hogy képtelenség maradásra bírni a táblabírákat. Nagy Lázár helyére Szentzy Andrást választották meg, Kossuth helyére Kozma Pált, Lehoczky helyére pedig Gőcze Károlyt. Fekete Pál augusztus elsejéig vállalta a megbízatást (egyelőre nem is találtak megfelelő személyt a helyére).⁵¹ Ezek után Bodó Lajos is úgy gondolta, hogy nem szívesen maradna a kiküldöttség elnöke, és ő is bejelentette a lemondását.

A július 30-i velejtei ülés jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy „[k]ülönös figyelmét ébresztette fel ezen kiküldöttségnek vitézlő Bodó Lajos táblabíró előlülői, úgy szinte vitézlő Nagy Lázár, Kossuth Lajos és Lehoczky Miklós [!] táblabíró urak felügyelői hivataljokról lett lemondások; – melyre nézve minthogy a közjó munkállása és a ’keresztényi kötelesség is kívánná, hogy különösen az íly szomorú helyheztetésben, bár szomorú tapasztalásokkal nevelve, de mégis mások felett a’ segedelem nyújtásban jártasabb szolgálatjokkal segedelemül legyenek az ügyefogyottaknak, ennél fogva le mondásaik nem fogadtathatván el, az elől ülő első alispán úrnak az ő további megmaradások eránt f. h. 28um az 1555. és 1556 számok alatt tett intézetei jóvá hagyattattnak, és [...] hivatalbeli buzgóságokra köttetik hogy a’ különben is csüggedésben lévő szegény sorsú ember társaikat szerencsétlenségek közepette ne hagyják el”.⁵²

Közben (július 29-én) Újhelyen a bizottság ülésén felolvasták a helybeli közösség „esedező levelét”, amely előző nap íródott, és amelyben kifejtették, hogy csak a lemondottakban bíznak, s biblikus hangvétellel szinte átkot szórtak azokra, akik megbántják a jótevőket. Bodó Lajos előadta, hogy felszólította őt az

49 Uo.

50 Uo. az E 272. számú bejegyzéshez csatolt levél.

51 Uo. E 272. számú bejegyzés.

52 Uo. E 273. számú bejegyzés.

első alispán: hívja fel a felügyelőket munkájuk további folytatására. Mínderre válaszul Kossuth „kinyilatkoztatta, hogy ámbár a’ gyakran pihenést sem engedő fáradozás, testi erejét, és egészségét nem kevésbé meg rongálta ’s gyengítette, még is mind a’ kormánynak, mind pedig a’ város közönsége valóságos képviselőinek e’ ként kimutatott bizodalma előtte oly szent ösztön, melynek ellene állani polgári hibának sőt véteteknek tartaná”.⁵³ Kossuth hangja itt már békülékeny; feltehető, hogy megérintette őt a városiak szenvedése, de szerepe lehetett ebben a Velejtéről érkezett felszólításnak is. Az ezt tartalmazó levél ugyan nem található meg az iratok között, de tartalmáról a július 30-i ülés fentebb idézett jegyzőkönyvéből elég pontos ismeretekkel rendelkezünk. Hőgye István így foglalta össze a levél tartalmát: „Zemplén vármegye első alispánja Kossuth Lajost is felkéri társaival együtt, felügyelői munkájuk további folytatására. Tudja, hogy nehéz, terhes feladat, de a köz javára munkálkodni érdemes és hazafias kötelesség. Kéri, hogy mivel az ő jelöltjeként vállalta el a feladatot, most kérésére folytassa ezt a munkát.”⁵⁴ A végkimenetel alapján úgy tűnik, hogy ha voltak is politikai természetű konfliktusok Kossuth és a bizottság egyes tagjai, illetve a megyei tisztikar Dókus alispán nevével fémjelzett köre között, július végén sikerült félretenni a konfliktusokat a járvány megfékezése érdekében.

Végkövetkeztetések

A fiatal Kossuth zempléni pályaszakasza kapcsán ismertté vált lemondási ügyel kapcsolatban megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy egy összetartó, nagyjából hasonló műveltségű, szociális háttérű, zártabb csoport nyomásgyakorló fellépéséről volt szó, háttérben esetleges személyi ellenszenvekkel és több-kevesebb politikai indíttatással. Az újhelyi bizottság irataiból megállapítható, hogy a Kossuth-életrajzok visszatérő állítása szerint Kossuth-ellenes hajsztát folytató kormánypárti megyei vezetésnek – élén a Kossuth személyes ellenfeleként/ellenégeként ábrázolt Dókus alispánnal – többször lett volna lehetősége a fiatal ügyvéd pozíciójából való eltávolítására. A lehetőséggel nemhogy nem éltek, hanem éppen az első alispán kérte fel Kossuth Lajost e pozíció betöltésére. Ez pedig nem azt erősíti, hogy a megyei elit kormánypárti része már ekkor a fiatal politikus ellehetetlenítésére törekedett.

Kossuth szerepe viszont valóban jelentős lehetett a lemondási ügyben: Nagy Lázár első távozási kísérletét nem követték a többiek, míg a második alkalommal, amikor Kossuth is bejelentette leköszönését – ráadásul élesen fogalmazva –, az egész bizottság követte példáját.

53 Uo. E 272. számú bejegyzés és a következők.

54 Kossuth Lajosra és családjára vonatkozó i. m. (18. jz.) 51.

KRISZTIÁN BODNÁR

„... WHO WILL BE CONSTRAINED BY THE BURDEN OF RESPONSIBILITY,
YOUR RESPECTABLE LORDSHIP CERTAINLY KNOWS WELL”

LAJOS KOSSUTH AND THE COLLECTIVE RESIGNATION OF THE SÁTORALJAÚJHELY CHOLERA
COMMITTEE IN 1831

While among the events which took place in Zemplén county in the year 1831, the cholera pandemic and the connected peasant riots are well known, another episode, interesting from the perspective of Kossuth's biography, has attracted far less scholarly attention: it is the collective resignation of the cholera committee established at Sátoraljaújhely, and their consequent reassumption of office. The first part of the study is thus a historiographical survey, which demonstrates that the majority of scholars have failed to explore the archival documents, and instead willingly exposed themselves to the influence of Kossuth's self-narratives. Most of the contemporaries thought that the prime mover behind the collective resignation was Kossuth. The author accordingly examines whether this view can be justified, and addresses three related questions: did the committee in fact operate as an organised opposition group? Can the case be interpreted as a means of exerting pressure? And finally, what means did the comital authorities, and before all the first vice-*ispán*, the pro-Habsburg László Dókus, have at their disposal to handle the problem?

It can be stated that the group in question consisted of nobles with roughly similar family backgrounds, and several among them were active as opposition public figures. Although the leading role of Kossuth cannot be demonstrated beyond doubt, on the basis of his previous activities his dominant influence over the course of events can be surmised. Yet the case can also be seen from the perspective of the reluctance of the committee members to assume the functions they were expected to discharge, their failure to tolerate popular discontent, and also the temporal relocation of the county authorities from Sátoraljaújhely to nearby Velejte. The resignation and the related conflicts can consequently be explained by several reasons, and the collective departure itself is open to a number of different interpretations.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Bizalmas helyzetjelentés a gyengülő ellenfélről: NATO-szakértők az átalakuló szovjet blokkról (1989. november)*

„Nem könnyű megjósolni az események jövőbeli alakulását, amelyek erősen függenek a Szovjetunió általános politikai helyzetétől” – olvashatjuk az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO) Tanácsa számára 1989. októberben készített bizalmas szakértői jelentés óvatos értékelését. A terjedelmes iratot a nyugati katonai szövetség legfőbb politikai döntéshozó és egyeztető fórumának november 22-ei ülésére szánták háttéranyagnak. A Szovjetunió és a kelet-közép-európai csatlós államok helyzetének elemzése a nyugati szövetségben ekkorra már több évtizedes hagyományra tekinthetett vissza.

A NATO Tanács 1952. október 8-ai döntése alapján alakult meg a „Szovjet politika irányzatait vizsgáló” *ad hoc* munkacsoport. Tevékenységét 1957-ben a katonai és politikai szervezet megreformálására létrehozott Hármass Bizottság javaslata nyomán alakult Politikai Bizottság vette át, amelyhez öt szakértői munkacsoport tartozott, köztük a Kelet-Európával és „a németországi szovjet megszállási zónával”, vagyis a Német Demokratikus Köztársasággal foglalkozó, valamint a szovjet politika irányzatait tanulmányozó, 1959 és 1965 között működő munkacsoportok.¹ A Szovjetunióról és a csatlós államokról készített elemzések kidolgozásánál is nagy szerepet játszottak a nemzeti diplomáciai szervek előtanulmányai és a meghívott szakértők egyeztető megbeszélései, amelyek során – a NATO döntéshozatali elveinek megfelelően – konszenzus kialakítására törekedtek.² Az alábbi

* Az alábbiakban közölt dokumentum egy 1952-től 1991-ig tartó dokumentumsorozat része, amelyet a NATO szakértői munkacsoportjai készítettek a szovjet blokkról. Az iratok a NATO Levéltárban (Brüsszel) vannak elhelyezve. Az 1999 elején megnyílt archívumban jelenleg a NATO Nemzetközi Titkárságának és Katonai Hatóságainak 1949 és 1982 között keletkezett, a titkosítás alól feloldott anyagai kutathatók. További információk a NATO Levéltáráról: <http://www.nato.int/cps/en/natohq/68238.htm>. Az alábbi dokumentum megismerését és közzétételét a levéltár külön engedélye tette lehetővé. Az 1982 utáni, Kelet-Európáról szóló NATO-jelentések titkosítás alóli feloldásának kérvényezésében a Külgazdasági és Külügyminisztérium Biztonsági, Távközlési és Dokumentációs Főosztálya, valamint a magyar NATO-delegáció volt segítségemre. Támogatásukat hálásan köszönöm. A dokumentumok helyszíni tanulmányozását és összegyűjtését a belga FRS-FNRS Fonds de la Recherche Scientifique és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíja tette lehetővé.

1 A NATO-nak a szovjet tömbbel kapcsolatos szakértői tevékenységét bemutató kiváló munka: *Evanthis Hatzivassiliou: NATO and Western Perceptions of the Soviet Bloc. Alliance analysis and reporting, 1951–1969.* Routledge, London–New York, 2014.

2 Eddig megjelent dokumentumok a sorozatból magyar nyelven: Az olvadás Kelet-Európában a Nyugat szemével. A NATO Nemzetközi Titkárságának belső dokumentuma. Közli és fordította

irat azt mutatja be, hogy 1989 őszén a NATO-hatalmak külügyi adminisztrációi a rendelkezésükre álló diplomáciai apparátus munkája és a NATO-ban, valamint a külügyminisztériumok között folyó egyeztetések, továbbá egyéb források alapján hogyan értékelték a szovjet tömb helyzetét.³ Az első évtizedekben az Észak-atlanti Tanács évente kétszer megrendezett miniszteri szintű üléseire készítették a szovjet blokkról a megelőző hat hónapot figyelembe véve az összefoglalókat, amelyek kiváló forrást jelentenek arról, hogy adott időmetszetben hogyan tekintettek a kelet-európai régióra a Nyugat meghatározó döntéshozó központjaiban. 1973-tól azonban nyugatnémet javaslatra úgy határoztak, hogy a régiók szakértőinek jelentéseit a NATO Tanács rendes ülése elé terjesztik már azok elkészülése után.⁴ 1961 óta e dokumentumok hangsúlyozottan „háttéranyagok”, vagyis az abban szereplő megállapítások „nem kötik a kormányokat vagy a Szövetség egészét politikai kérdésekben”.⁵

A vizsgált – 1989. április és október közti – időszakban földesuszamlásszerű változásokat megelőző szovjet tömbről átfogó, felülnézeti képet ad a közölt szakértői jelentés. Az összefoglalást és a fő következtetéseket szokás szerint a bevezető tartalmazza. Az első fejezetek a szovjet belpolitika alakulását ismertetik: a Szovjetunió Kommunista Pártja hatalmának gyorsuló erodálódását, az egyre kiélezettebbé váló nemzetiségi feszültségeket és elszakadási törekvéseket, különös tekintettel a balti tagköztársaságokra. A csatlós államok helyzetét felvázoló részt a szakértők a legdinamikusabban változó Lengyelország és Magyarország fejleményeivel kezdik. Ezután szólnak a bulgáriai törökök és a csehszlovákiai ellenzék helyzetéről. Noha a szovjet tömbnek nem részei, de a „Kelet-Európával” foglalkozó elemzések, ahogyan a múltban, ezúttal is számot adnak a szintén kommunista berendezkedésű Albániáról és az egyre mélyebb válságba süllyedő Jugoszláviáról.

* * *

Kecskés Gusztáv. Évkönyv (1956-os Intézet) 8. (2000) 369–391.; A szovjet csatlósállamok a NATO perspektívájában az 1962-es kubai rakétaválság idején. Dokumentumok. Közli és fordította Kecskés D. Gusztáv. Világtörténet 34. (2012) 121–145. Angol nyelven: North Atlantic Council Document C-M(56)110, ‘The Thaw in Eastern Europe’, September 24, 1956. Obtained and introduced by Gusztáv Kecskés. In: The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents. Compiled, edited and introduced by Csaba Békés–Malcolm Byrne–János M. Rainer, assistant editors József Litkei–Gregory F. Domber. CEU Press, Bp.–New York, 2002. 168–177.

3 Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szakértői jelentések kidolgozásánál kulcsszerepet játszó NATO-országok, vagyis az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság nem osztottak meg szövetségeseikkel minden birtokukban lévő információt.

4 NATO Levéltár, Report by the Acting Chairman of the Political Committee, Change in procedures for the regional expert working groups, signed: Georges R. Andrews, C–M(73)25 (1973. április 5.).

5 NATO Levéltár, Note by the Chairman of the Committee of Political Advisers, Reports prepared by expert working groups prior to ministerial meetings, AC/119–WP(62)34 (1962. július 16.). Hivatkozik a NATO Tanács 1961. október 4-i ülésére: C–R(61)50, Item III.

BIZALMAS NATO DOKUMENTUM
EREDETI: ANGOL/FRANCIA
1989. NOVEMBER 8.

C-M(89)57

A HELYZET A SZOVJETUNIÓBAN ÉS KELET-EURÓPÁBAN
1989. ÁPRILIS ÉS 1989. OKTÓBER KÖZÖTT

A főtitkár⁶ feljegyzése

1. Csatolom „A helyzet a Szovjetunióban és Kelet-Európában” című jelentést, melyet a NATO Központban 1989. október 18. és 20. között ülésezett szakértői munkacsoport elnöke nyújtott be számomra.
2. A jelentés csak a munkacsoportban részt vevő szakértők nézeteit tükrözi.
3. Az 1989. november 22-ei tanácsülés napirendjére tűzzük.

[Aláírás] M. Wörner⁷

NATO,
1110 Brüsszel.

A HELYZET A SZOVJETUNIÓBAN ÉS KELET-EURÓPÁBAN
A szakértői munkacsoport elnökének feljegyzése

1. Belgiumból, Kanadából, Dániából, Franciaországból, Németországból, Görögországból, Olaszországból, Hollandiából, Norvégiából, Portugáliából, Spanyolországból, Törökországból, Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból érkezett szakértők találkoztak a NATO Központban 1989. október 18. és 20. között, hogy elkészítsék a csatolt jelentést.
2. A dokumentum az 1989. április 8. és 1989. október 20. közötti időszakot tárgyalja.

[Aláírás] D. I. Miller

6 A NATO főtitkára a szervezet hivatalos vezetője. Felelős a szövetség munkájának összehangolásáért, elnökként tagja az Észak-atlanti Tanácsnak, irányítja a szervezet személyzetét, és kifelé képviseli a szövetséget. Ld.: The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures. Published by the NATO Information Service. NATO, Brussels, 1989. 44.

7 Manfred Wörner (1934–1994): nyugatnémet, majd német politikus. 1988–1994-ben a NATO főtitkára. Az első német ebben a hivatalban. 1965–1988-ban a Bundestag tagja (CDU), 1976–1980-ban a Védelmi Bizottság elnöke, 1980-tól a CDU/CSU parlamenti párt elnökhelyettese, 1982–1988-ban védelmi miniszter, az USA-val való szoros katonai kapcsolatok híve. Ld.: The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures i. m. (6. jz.) 14.

A HELYZET A SZOVJETUNIÓBAN ÉS KELET-EURÓPÁBAN

TARTALOM

Tételszám	Témák	Bekezdések számai
I.	Általános irányvonalak és kilátások	1–16.
II.	Az új [szovjet] Legfelsőbb Tanács	17–21.
III.	Az SZKP hatalmának és fennhatóságának hanyatlása	22–28.
IV.	Nemzetiségek	29–34.
V.	A legfrissebb fejlemények a balti államokban	35–43.
VI.	A politikai és gazdasági helyzet Lengyelországban	44–50.
VII.	Magyarország: az MSZMP halála – az MSZP születése	51–60.
VIII.	Bulgária: a kényszerkivándorlás mozgatórugói	61–64.
IX.	A politikai ellenzék változó arculata Csehszlovákiában	65–70.
* * *		
X.	Jugoszlávia: rivalizálás a köztársaságok között	71–76.
XI.	Albánia kapcsolatai a KGST-országokkal	77–79.

I. ÁLTALÁNOS IRÁNYVONALAK ÉS KILÁTÁSOK

1. A Népi Küldöttek Kongresszusának március 26-iki választása új szakaszt jelez a szovjet politikai életben, és Gorbacsov erőfeszítéseinek kezdetét, hogy hatalmat ruházzon át a Legfelsőbb Tanácsra és a többi tanácsra a nemzet tevékenységének minden aspektusa tekintetében. A választások országos szintű figurává tettek számos politikai szereplőt, újabb politikai tőkét kovácsoltak a volt moszkvai pártvezető, Borisz Jelcin⁸ számára, és megmutatták, hogy immár lehetséges a politikusok felemelkedése tanácsi választások útján is. A Népi Küldöttek Kongresszusának és a Legfelsőbb Tanácsnak némi időbe telik majd, hogy gyökeret eresszen és biztosítsa állandóságát, de ahogy [e testületek] megkezdték munkájukat, az mutatja elszántságukat alkotmányos felhatalmazásuk betöltésére, hogy az ország legfőbb törvényhozó, adminisztratív és ellenőrző testületeivé váljanak.

2. Gorbacsov⁹ képes volt megerősíteni hatalmát azzal, hogy elérte a Politikai Bizottság 3 teljes jogú és 2 pótagjának távozását a Központi Bizottság szeptemberi plénumán, eltávo-

8 Borisz Nyikolajevics Jelcin (1931–2007): szovjet–orosz politikus. 1985. decembertől 1987. novemberig az SZKP moszkvai bizottságának első titkára, 1989-ben moszkvai választókerületében beválasztották a Népi Küldöttek Kongresszusába, amelynek 1990. májustól elnöke lett, 1991–1999-ben az Oroszországi Föderáció elnöke.

9 Mihail Szergejevics Gorbacsov (1931–): orosz nemzetiségű szovjet politikus. 1971–1991-ben a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja, 1978–1985-ben a KB mezőgazdasági titkára, 1985–1991-ben az SZKP KB főtitkára, 1988–1991-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, 1990–1991-ben a Szovjetunió elnöke.

lítva bizonyos visszatartó erőket és aktív konzervatív elemeket a vezetésből. E változások kétségtelenül fennhatóságának további konszolidációját jelentik egy olyan időszakban, amikor Gorbacsov az egy éven belül végrehajtandó radikális pártreform előkészítésére koncentrált. A legfontosabb lépés Krjucskov¹⁰ (KGB) előléptetése volt.

3. Az utóbbi hat hónap során Moszkva több nacionalista elégedetlenséggel szembesült, mint Sztálin halála óta bármikor. A balti köztársaságok radikális autonómiát, sőt függetlenséget követelnek; a fehéroroszkok és az ukránok ökológiai és nyelvi reformokat akarnak; a moldvaiak radikális nyelvtörvényt fogadtak el; az örmények és azerbajdzsániak folytatták harcukat Nagorno-Karabahért;¹¹ az abháziaiak kihívás elé állították a grúzokat, akiket nyugtalanít Moszkva válasza; az üzbégek pedig összetűztek a mesketekkel. Emellett korábban ismeretlen kisebb csoportok és az OSZSZSZK-n¹² belül és hazájukon kívül élő oroszok különféle programokat kezdtek szorgalmazni. A régen várt szeptemberi nemzeti-ségi plénum eredményei enyhítették a feszültségeket, de a nemzetiségpolitika jelenlegi rugalmasságának bizonyos korlátaira is fény derült egy határozatból, amely az SZKP konföderális átszervezése, az Unióból való kilépés és a határok változtatása ellen foglal állást.

4. Miután hagyta, hogy a társadalom régóta elnyomott erői megjelenjenek, a rezsim kezd alkalmazkodni egy születőben lévő pluralisztikus társadalom rendezetlen megnyilvánulásaihoz, beleértve a közvélemény részvételét a politikai folyamatokban, a Legfelsőbb Tanácsban belüli viszálykodást és a helyi közösségekből jövő, független politikusok megjelenését. A hatóságok azzal a viszonylag új élménnyel is szembesültek, hogy eljárásaikat a törvényhozó hatalom – bár tapogatózó jellegűen – felügyeli.

5. A vezetést és a vezető közigazdászokat egyaránt mélységes aggodalommal tölti el az eddig végrehajtott részleges reformokból eredő gazdasági és társadalmi instabilitás, amire egyes reformok tompításával, mások elhalasztásával reagáltak. Hagyományos adminisztratív lépések történtek a viszonylagos gazdasági egyensúly visszaállításának reményében. Gorbacsov felismeri, hogy valódi és mélyebb reformokra van szükség, de jelentős akadályokkal szembesül, amilyen a hatalmas költségvetési deficit, az elnyomott infláció és a rubelre nehezedő óriási teher, komoly élelmiszer- és fogyasztási-cikk-hiány, valamint a gyenge ipari teljesítmény. A jövő év még nehezebb lesz, mivel a központi befektetések tervezett csökkentései recesszióba taszíthatják a gazdaságot.

6. Az elmúlt hat hónap során nem voltak jelentős fejlemények a szovjet védelmi politikában, a komoly katonai tevékenység általában véve a korábban kialakított hadügyi politika végrehajtását tükrözi. A szovjetek befejezték kelet-európai egyoldalú csökkentéseik első fázisát. A hátralevő VSZ [Varsói Szerződés]-csökkentésekre várhatóan bejelentett ütemben kerül sor. A CFE¹³-tárgyalásokon a szovjet álláspont továbbra is tükrözte fő céljukat, további jelentős csökkentések elérését a hagyományos fegyverzet terén. Annak ellenére, hogy egyes híreszte-

10 Vlagyimir Alekszandrovics Krjucskov (1924–2007): szovjet politikus. 1978-tól a Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának (KGB) elnökhelyettese, 1988–1991-ben elnöke.

11 Vagyis Hegyi-Karabahért.

12 OSZSZSZK: Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság.

13 CFE: Conventional Armed Forces in Europe (Hagyományos Fegyveres Erők Európában).

lések szerint a nyár folyamán katonai puccskísérletre kerülhet sor, amit egy ízben maga Gorbacsov is megemlégett, a szovjet fegyveres erők, jóllehet nem teljesen elégedettek a peresztrojka¹⁴ minden vonatkozásával, továbbra is szilárdan alárendelődnek a politikai vezetésnek. A Legfelsőbb Tanácsban vita kezdődött a védelmi kiadások szintjéről.

7. Lengyelországban a nem kommunista kormány szeptemberi megalakulása történelmi jelentőségű esemény volt. Immár egyértelműnek tűnik, hogy az áprilisi kerekasztalnál kötött alkuban több dinamikus potenciál volt, mint ezt akkor bármelyik fél gondolta volna. A Szolidaritás sikere és a kommunista párt gyenge teljesítménye a júniusi választásokon, valamint Jaruzelski¹⁵ éppen csak megszerzett választási győzelme megmutatta, mennyire omladozik a párt támogatottsága. A Szolidaritás ki akart maradni a választások utáni koalícióból, hogy politikai erejének helyi szinten történő kiépítésére koncentrálhasson, de rájuk zúdult a hatalom és a felelősség.

8. Habár maga Walesa¹⁶ javasolta, hogy a Szolidaritás a LEMP [Lengyel Egyesült Munkáspárt] korábbi koalíciós partnereivel¹⁷ alakítson kormányt, az ezzel kapcsolatban felmerült aggodalmak valószínűleg őszinték. A rájuk váró veszélyek valódiak, a sikerben pedig nem lehetnek biztosak. A legközelebbi fenyegetés az, hogy a koalíción belüli nyomás (és az abban képviselt sokféle érdek) megakadályozza a helyzet által megkövetelt politika gyakorlását, márpedig, legalábbis az utóbbi hat hónapban, a lengyel gazdaságot egyszerűen hagyták leromlani. Úgy tűnik, a szovjet vezetés elég nyugodtan fogadta a lengyelországi fejleményeket. A hadügy és a belügy továbbra is kommunista kézen van. Továbbá Jaruzelski jelenleg szilárdan áll az új elnöki poszton, ahol tovább garantálja az alkotmányos rend fenntartását és Lengyelország pozícióját a Varsói Szerződésben.

9. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1989. október 6. és 9. között tartott 14. kongresszusa újabb történelmi fordulópontnak bizonyult. Most először vetett véget saját létezésének egy hatalmon lévő kommunista párt azon az alapon, hogy történelmi gyakorlata véget ért. Új szervezet jött létre a küldöttek túlnyomó többségének (1274 főből 159-en szavaztak ellene és 38-an tartózkodtak) egyetértésével, a Magyar Szocialista Párt. Az új párt szándéka a „határozott szakítás a proletárdiktatúrával és annak ideológiájával”. Programja parlamenti rendszert és piacgazdaságot kíván létrehozni. Az MSZMP MSZP-vé való átalakulásával sem vált azonban minden egyértelművé. Nyersnek,¹⁸ akit a párt elnökévé választottak,

14 Peresztrojka: a Szovjetunióban 1985-ben Gorbacsov hatalomra kerülése nyomán elindított gazdasági és társadalmi reformcsomag elnevezése (szó szerinti jelentése: átépítés). Célja a stagnáló szovjet gazdaság teljes átszervezése.

15 Wojciech Witold Jaruzelski (1923–2014): lengyel katonatiszt, politikus. 1985–1989-ben az Államtanács elnöke, 1989-ben a Lengyel Népköztársaság elnöke, 1989–1990-ben a harmadik Lengyel Köztársaság elnöke.

16 Lech Wałęsa (1943–): lengyel politikus. A Szolidaritás szakszervezet egyik alapítója, 1987–1990-ben a Szolidaritás Ideiglenes Végrehajtó Bizottságának vezetője, 1989-től a Szolidaritás Szabad Szakszervezet Állampolgári Bizottságának vezetője, 1990–1995-ben köztársasági elnök.

17 Az Egyesült Néppárttal és a Demokrata Párttal.

18 Nyers Rezső (1923–): magyar közgazdász, politikus. 1966–1975-ben, majd 1988–1989-ben az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, államminiszter, 1989. június–októberben az MSZMP elnöke és a Politikai Intéző Bizottság tagja. Az MSZMP feloszlása után a Magyar Szocialista Párt elnöke 1990-ig.

eddig sikerült elkerülnie, hogy az MSZP széttöredezzen, ez azonban a reformerek által áhított nagyobb átláthatóság kárára történt. Végezetül, a szovjet média óvatos hozzáállása e fejleményhez, melyet inkább „önreformnak” mint szakításnak állít be, nyitva hagyja a Szovjetunióval és az SZKP-val való kapcsolatok kérdését.

10. Bulgáriában a vizsgált időszakra leginkább a török nemzetiségiek¹⁹ tömeges kivándorlása jellemző. Május vége és augusztus vége között mintegy 317 ezren léptek Törökország területére. Az asszimilációs kampány drámai ballépésnek bizonyult, és csak megerősítette a törökök ellenállását. Május végén, a halálos áldozatokat is követelő demonstrációkat követően a bolgár hatóságok nagy számban kezdték kiutasítani a törököket. Ezután török származásúak ezrei használták ki a liberálisabb útlevél-szabályozást, hogy elmenekülhessenek az országból.

11. Az ellenzék bázisa jelentősen növekedett Csehszlovákiában az elmúlt hat hónap során. Az egyház, a Charta 77²⁰ és a prágai tavasz ismét feltűnő vezetői között egyfajta szövetség alakult ki, amely segítette a rendszer iránti passzív ellenszenvet a változás iránti aktívabb elkötelezettséggé alakítani. A rendszer erre nagyon tapogatódzó párbeszéd megkezdésével reagált, amit az általa elfogadhatatlannak ítélt tevékenységek komoly elnyomásával párosított. A kommunista párt vezető szerepét érintő bármiféle támadás láthatóan a választóvonal.

12. Romániában a politikai és gazdasági helyzetet egyaránt a pangás, valamint a Ceausescu²¹ abszolutizmusától való gyakoribb, de még mindig minimális elpártolás jellemzi. A külpolitikai elszigetelődés erősödött, hiszen a nyugati országok nyíltabban ítélik el az emberi jogok siralmas helyzetét, és Bukarest továbbra sem képes semmiféle előrehaladást felmutatni a Varsói Szerződésben reformellenes programjával. Talán az RKP [Román Kommunista Párt] novemberre tervezett kongresszusának küldöttjei között terjesztett tiltakozó levél hatására, Ceausescu szokatlan propagandakampányba kezdett.

13. Az NDK-ból való egyre növekvő kivándorlás az újonnan megnyitott osztrák–magyar határon, valamint Csehszlovákián és Lengyelországon át elérte a 80 ezer főt, ezenkívül az idén előreláthatóan 100 ezer fő hagyja el az NDK-t a szokásos, kialakult eljárások keretében.

---

19 Az eredeti dokumentumban szereplő lábjegyzeteket szögletes zárójelben közöljük: [A görög szakértő szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy ez a kifejezés szerepel az ügyben fennálló bolgár kötelezettségeket lefektető nemzetközi szerződésekből, és valójában „muszlim kisebbségeket” jelent, melyek különféle etnikai csoportokból tevődnek össze.]

20 A Charta '77 a csehszlovák ellenzék 1977-ben közzétett politikai nyilatkozata volt, amelyet eredetileg több mint kétszáz magánszemély írt alá, főként értelmiségiek. A prágai kormánynak címezték és adták át. A dokumentum a Helsinkiben lezajlott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (1973–1975), a Helsinkii záróokmány és az ENSZ által is garantált emberi jogok csehszlovákiai megsértése ellen tiltakozott.

21 Nicolae Ceaușescu (1918–1989): román politikus. 1965–1969-ben a Román Kommunista Párt első titkára, 1969–1989-ben főtitkára; 1967–1974-ben az Államtanács elnöke (államfő), 1974–1989-ben köztársasági elnök; 1945–1948-ban és 1952-től a Központi Bizottság, 1955-től a Politikai Bizottság tagja.

Az, hogy az Egon Krenz²² által irányított új vezetés hogyan birkózik meg a problémával, no meg a keletnémet lakosság, a SED-en²³ belüli erők és az úgynevezett „blokk-pártok”²⁴ részéről egy demokratikus reform érdekében gyakorolt, egyre növekvő nyomással, a jövőben fog kiderülni.

14. A Varsói Szerződésen belül tovább nőtt az ortodox vezetések és reformpárti szövetségeik közti szakadék. Míg a szerződés találkozóin a megegyezési lehetőségekre koncentrálnak, különösen a leszerelési kezdeményezések ügyében, a KGST-vel kapcsolatos egyetértést nagyrészt továbbra is az integrációs és gazdaságpolitikák közti alapvető eltérések akadályozzák.

* * *

15. Jugoszláviában egyre mélyebb szakadék tátong a köztársaságok között, és a helyzet még súlyosabbá válhat, amennyiben a rendszer és a központi vezetés tovább gyengül. A folytatódó gazdasági nehézségek (pl. hiperinfláció) ellenére a Marković-kormány²⁵ szilárdan kitart a piacgazdaság mellett. További lépések is történtek a jugoszláv politikai élet demokratizálása felé. Szerbia és Szlovénia közt viszont folytatódik a vita; a két köztársaságban történt fejlemények arra mutatnak, hogy a megbékélés kevésbé valószínű. A szlovén nemzetgyűlés alkotmányozó bizottsága elfogadta az alkotmány egyes pontjainak módosítását – többek közt az elszakadáshoz való jogot. A következő komoly küzdelem valószínűleg a Jugoszláv Kommunista Szövetségének XIV. pártkongresszusán zajlik majd, 1990 januárjában.²⁶

16. Albánia nagykövetet küldött a Varsói Szerződés tagországaiba – Lengyelországot és a Szovjetuniót kivéve. Ez utóbbival továbbra is elutasítja a diplomáciai kapcsolatok újravételét. Albánia fő érdeke, hogy kiterjessze gazdasági kapcsolatait ezekre az országokra, miközben a minimális szinten tartja velük a politikai kapcsolatokat. Ezen időszakban a Német Demokratikus Köztársaság bizonyult a legaktívabbnak. Fischer külügyminiszter²⁷ júniusi tiranai látogatásakor gazdasági és ipari együttműködési megállapodás született.

22 Egon Krenz (1937–): keletnémet politikus. 1989. október 18-án az NSZEP első titkára és az NDK államtanácsának elnöke lett. December 6-án lemondani kényszerült az államelnöki tisztségről, 1990. januárban kizárták az átalakuló pártból is.

23 SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Németország Szocialista Egységpártja).

24 1945 után Németország szovjet megszállási övezetében, a későbbi NDK-ban több névlegesnek tekinthető párt alakult, amelyek az „Antifaschistisch-demokratischer Block”-ba tömörültek. Így 1989 végéig létezett a (keleti) CDU (Keresztény Demokrata Párt), a DBD (Németországi Demokratikus Parasztpárt), az LDPD (Németországi Liberális Demokrata Párt) és az NDPD (Németországi Nemzeti Demokrata Párt).

25 Ante Marković (1924–2011): boszniai horvát származású jugoszláv politikus. 1986–1988-ban a Horvát Szocialista Köztársaság elnökségének elnöke, 1989. márciustól 1991. decemberig Jugoszlávia miniszterelnöke.

26 1990. január 23-án Milan Kučan, a szlovén pártdelegáció vezetője valóban kivonult a JKSSZ kongresszusáról.

27 Oskar Fischer (1923–): keletnémet politikus. 1965–1975-ben külügyminiszter-helyettes, majd államtitkár. 1971-től a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának tagja. 1975–1990-ban külügyminiszter.

II. AZ ÚJ LEGFELSŐBB TANÁCS

17. Az új Legfelsőbb Tanácsot május 26-án választotta meg a Népi Küldöttek Kongresszusa; első ülését június 3-án nyitották meg, és meghosszabbítva augusztus 4-éig tartott. Csak kevés ismert reformer akad két kamarájának 542 tagja között. Többen közülük csúfos vereséget szenvedtek a választásokon, melynek során az egy liberális által „agresszíven passzív”-nak nevezett „többség” számbeli fölénye mutatkozott meg. Jelcin kezdeti kudarca sajátos problémákat hozott a felszínre. A Legfelsőbb Tanácsban csak néhány „túlélő” maradt az előzőből, összetétele teljesen eltér attól. Mindössze három politikai bizottsági tag van köztük (Gorbacsov, Lukjanov²⁸ elnökhelyettes és Vorotnyikov,²⁹ az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsának elnöke). Kevés a párt- vagy kormányapparatszik, ám tagja a szakmai és kulturális értelmisége legalább 130 képviselője.

18. A Legfelsőbb Tanács már eddig is tevékeny szervezetnek bizonyult, mely komolyan veszi, és szó szerint értelmezi írott jogait és kötelezettségeit. A küldöttek hosszas és alapos kikérdezésnek vetik alá a miniszterjelölteket – kilencet sikerült is elutasítaniuk, akik közül kettőt azután léptettek vissza, hogy a Bizottságok kifogást emeltek ellenük. Ez a fejlemény nem kis aggodalmat keltett Gorbacsovban és Rizskovban,³⁰ akiknek jelentős nyomást kellett gyakorolniuk egyes jelölések keresztülvitele érdekében – nevezetesen Jazov³¹ védelmi miniszter esetében. Rizskovot komoly kikérdezésnek vetették alá (többek közt a gazdaság, a szegénység és a környezeti katasztrófák terén elkövetett hibáit illetően), mielőtt rábólintottak volna a Miniszterek Tanácsának elnökévé való kinevezésére.

19. „Újjonc” státusza ellenére a Legfelsőbb Tanács már legelső ülésén túlteljesítette a várokozások legnagyobb részét. Széles körben közvetítették – bár nem élő adásban, mert a jelentések szerint a Kongresszus munkája egész napos közvetítésének népszerűsége 20%-os visszaesést okozott a gazdasági termelésben –, erősítve a szovjet népszerűség „politizálódását” és azt, hogy részt vegyen a saját társadalmát alakító folyamatokban. Ez ráirányította a közfigyelmet és bevonta a politikába a politikai aktivistáknak egy új kategóriáját, akiket eddig távol tartottak az ország kormányzásától – a szakmai és kulturális értelmiségtől kezdve az ügyvédek és gyárigazgatókon át egészen a munkásokig.

20. Az eljövendő őszi ülészakra nagyratörő törvényalkotási programról döntöttek: kezdve egy új alkotmány létrehozásával, amely kiterjed majd gazdasági reformokra, emberi jogokra, nemzetiségekre és számos egyéb témára is. Csakhogy e reformprogram bizonyos részeit késleltetheti, ha a Legfelsőbb Tanács nem képes gyorsan végigmenni a napirendi pontokon. A nemzetiségi problémák minden bizonnyal nagy arányban szerepelnek majd az

28 Anatolij Nyikolajevics Lukjanov (1930–): szovjet–orosz politikus. 1989. márciustól a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnökhelyettese, 1990. márciustól 1991. augusztusig elnöke.

29 Vitalij Ivanovics Vorotnyikov (1926–2012): szovjet politikus. 1983–1988-ban az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság minisztertanácsának elnöke, 1988–1990-ben az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke.

30 Nyikolaj Ivanovics Rizskov (1929–): szovjet politikus. 1985. szeptembertől 1991. januárig a Szovjetunió miniszterelnöke.

31 Dimitrij Tyimofejevics Jazov (1924–): szovjet katonatiszt. 1987. májustól 1991. augusztusig a Szovjetunió védelmi minisztere.

elkövetkező ülésen, amely tárgyalni fogja a föderális rendszert, a gazdasági decentralizációt a köztársaságok irányában, a saját nemzeti területtel nem rendelkező, kisebbségi csoportok helyzetét és az Orosz Köztársaság (OSZSZSZK) státuszának emelését, amely saját Tudományos Akadémiát tervez (és lehetséges, hogy saját pártszervezete is alakul bürokrácia vagy titkárság formájában).

21. Gorbacsov politikai reformjai aktív parlamentet hoztak létre, amelyben – bár a küldöttek többsége párttag – számos érdekcsoport tevékenyen vesz részt. Megalakult egy csaknem 400 fős, küldöttekből álló, régióközi csoport, amelynek számos tagja a moszkvai radikális csoporthoz tartozik, illetve a balti köztársaságok képviselője. Őt társelnöke van (köztük Jelcin és Szaharov),³² és a Legfelsőbb Tanács küldötteinek 90 tagját is magában foglalja. A Központi Bizottság július 18-ai ülésén Rizskov némi elégedetlenségének adott hangot amiatt, hogy a párt marginalizálódni látszik a politikai és törvényhozói folyamatok során, és joggal aggódik, hogy a jövőbeli kormányzati politikát a Legfelsőbb Tanács alaposan felülvizsgálja, és esetleg meg is kérdőjelezi. A következő ülés egyik legelsőként tárgyalandó napirendi pontja a gazdasági és pénzügyi helyzet rendezésének vészforgatókönyve – aminek vitája nem tűnik egyszerűnek. Mivel a Legfelsőbb Tanács eddig kizárólag a párt által kezdeményezhető politikai irányvonalat és törvényhozási folyamatokat módosít vagy utasít el, a párt vezető szerepe kérdőjeleződik meg (ahogyan ez már több fontos ügyben meg is történt).

III. A SZOVJETUNIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA HATALMÁNAK ÉS BEFOLYÁSÁNAK HANYATLÁSA

22. A peresztrojka éveiben a párt befolyása, hatalma és történelmi presztízse – különösen regionális és helyi szinten, bár a központban is – hanyatlásnak indult. A reformfolyamatok előrehaladtával egyre inkább háttérbe szorult, és – Gorbacsov ismételt igyekezete ellenére – nem találja helyét az új körülmények között.

23. A válság egyik legláthatóbb jele egyes rangidős párttagok veresége volt a Népi Küldöttek Kongresszusának márciusi választásakor. A Központi Bizottság április 25-ei plénumán többen fel is szólaltak kifejezve a párton belül érzett keserű megaláztatásokat, és nehezteltek amiatt, hogy a glasznoszty³³ a párt hírnevének és hatalmának tekintélyvesztését eredményezte. Egyes helyi pártfunkcionáriusok úgy vélték, hogy népszerűtlenségüket a hibás politika és a központi vezetés alkalmatlansága okozza, és hogy a helyi pártszervezetek isszák meg a levét annak, hogy a lakosság elégedetlen azzal a helyzettel, amelyre nekik nincsen ráhatásuk, és elődeik hibái miatt alakult ki.

32 Andrej Dmitrijevic Szaharov (1921–1989): szovjet–oros fizikus, emberjogi aktivista. 1989-ben a Népi Küldöttek Kongresszusának tagjává választották.

33 Glasznoszty: a Szovjetunióban Mihail Gorbacsov által 1985-ben bevezetett új politikai stílus volt. Az orosz szó jelentése „nyíltság”, a korlátozások feloldása. Célja az volt, hogy az SZKP keményvonalas konzervatívjait a gazdaság átalakításának elfogadására ösztönözze.

24. Az utóbbi két-három hónapban egyre élesebb kritikák érik Gorbacsov politikáját és ezáltal közvetlenül a vezetőséget is. Valószínűleg a Kongresszuson elhangzott, eddig tabunak számító témákat (köztük a vezetés teljesítményét és a KGB módszereit) érintő, nyíltabb bírálatok ösztönzésére, és annak folytán, hogy Jelcin is gyakran ítélte el nyilvánosan Gorbacsov politikáját, párttagok is írtak olyan cikkeket, amelyek közvetlenül Gorbacsovot támadják. Ezeket – csakúgy, mint tavaly – éppen Gorbacsov nyári szabadságának kezdetére időzítve jelentette meg a sajtó. Csakhogy – amint az a szeptemberi plénumon egyértelműen kiderült – Gorbacsov uralta annyira a politikai helyzetet, hogy rákényszerítse saját programpontjait és a következő pártkongresszus dátumát a Központi Bizottságra, elmozdítsa a hasznavehetetlen és erősen konzervatív elemeket a Politikai Bizottságból (Csebrikov),³⁴ és előléptesse a KGB-ben szoros szövetségesét, Krjucskovot.

25. Dilemma elé állítja a pártot, hogy a Legfelsőbb Tanács felé tolódott el a hatalom. Az a kérdés, hogy a korrupció, megalkuvás, érdemtelen előjogok és a nép igényeire adott elégtelen válasz miatt a közvélemény előtt hitelét veszített párt hogyan tarthatja meg társadalmi vezető szerepét a glasznoszty és a véleménypluralizmus új körülményei között, amikor egy tevékeny, állandó „parlament” (és az egyre erősebb szovjetek és munkáskollektívák) tárgyalhat és szavazhat kormánykinevezésekről és törvények meghozataláról a megtorlástól való félelem nélkül. Manapság ritkán emlegetik a demokratikus centralizmust, pedig elvileg még létezik; a korrupció és elégtelen nomenklatúra-rendszert viszont már nyíltan és erősebben bírálják. A helyi pártkinevezések egyre inkább alárendelődnek az urnás szavazás általi megerősítésnek a tanácsi választásokon; noha Gorbacsov beleegyezett, hogy a párttitkároknak nem minden esetben kell a helyi tanács élén állniuk, ezáltal is csökkentve a párt befolyását. A gyárak és mezőgazdasági üzemek igazgatóit már saját munkásaik választhatják meg.

26. A pártot arra utasították, hogy másként működjön. Ezentúl nem a gazdasági irányítás, hanem a politikai vezetés lesz a feladata. Elő kell tehát segítenie a reformok kivitelezését, de mivel számos reform közvetve saját, társadalomban elfoglalt szerepét fenyegeti, nem valószínű, hogy így is fog tenni.

27. Gorbacsov hangsúlyozta, hogy ezután is a párt marad a társadalom élharcosa. Továbbra is úgy véli, hogy meg kell őrizni az egypártrendszert, és azon belül is hatékonyan megvalósítható a véleménypluralizmus. A hivatalos álláspont az, hogy csakis a Szovjetunió Kommunista Pártja képes összetartani a társadalmat, és keresztülvinni a szükséges reformokat. Ugyanakkor Medvegyev,³⁵ a párt ideológusa elismerte, hogy vitát kell rendezni a többpártrendszerről, és felül kell vizsgálni az alkotmány 6., a párt vezető szerepéről szóló cikkelyét, amelynek nyíltan az eltörlését követelték. A Népi Küldöttek Kongresszusán belül megalakult egy alkotmányozó bizottság, Gorbacsovval az élén.

34 Viktor Mihajlovsics Csebrikov (1923–1999): 1968–1982-ben a KGB elnökhelyettese, 1982. decembertől 1988. októberig elnöke.

35 Roy Alekszandrovics Medvegyev (1925–): orosz politológus. Az 1960-as évektől a reformista szocializmust képviselte. 1989-ben újra belépett az SZKP-be, a Népi Küldöttek Kongresszusának tagjává választották, és a Legfelsőbb Tanács tagjává nevezték ki.

28. Ilyen körülmények között Gorbacsovra nehéz, ha nem lehetetlen feladat hárul: meg kell erősítenie és helyre kell állítania a párt tekintélyét, amely naponta szembesül azzal, hogy a politikai kezdeményezés joga a nép által felhatalmazott, választott testületekhez került. Feladatát még nehezebbé teszi az a tény, hogy ő maga indította el a folyamatot, és ő is húzott hasznot az új, végrehajtó típusú elnökség elvállalásából. Úgy vélte, hogy a párt a reformok útjában áll, és szándékosan látott neki a gyengítésének, illetve befolyása kikerülésének. Mindez túl jól sikerült, és a párt demoralizálódott.

IV. A NEMZETISÉGEK

29. A balti köztársaságokban és máshol is a sztálini időszak óta nem látott méreteket öltött a nemzetiségi ellentét. E megmozdulások azonban nem egységesek. A külföldi vélekedésekkel ellentétben nem érinti a periféria egészét; a tüntetők több mint 90%-a a Szovjetunió lakosságának kevesebb mint 10%-át kitevő nemzetiségekből származik. Továbbá a céljaik is igen eltérőek. A nem oroszok gyakorlatilag semmiben sem értenek egyet (kivéve a nyelv ügyét) a függetlenség kérdésétől kezdve egészen a gazdasági autonómia fogalmának értelmezéséig. A baltiak kivételével jóformán egyetlen nemzetiség sem követeli egyhangúlag a függetlenséget. A balti köztársaságok közösségei között nem került sor erőszakos cselekményekre. De a Kaukázusban és egyes közép-ázsiai területeken többször történtek halálos áldozatokkal járó rendzavarások; Örményországban pedig gazdasági blokád alakult ki.

30. E lázongásoknak a rendszerre és Gorbacsov személyére gyakorolt hatását nem szabad túlbecsülni. A többségében orosz vezetés egységesen úgy vélekedik, hogy a Szovjetunió területi egységét meg kell őrizni, és igen keményen lép fel az ellen, ami ezt megkérdőjelezné. Ugyanakkor nézeteltérések is vannak, mégpedig két fő témában: egyrészt az OSZSZSZK határain kívül élő 30 millió orosz jogainak és a nem oroszok új jogainak és hatalmának egyensúlyba hozásával kapcsolatban; másrészt az egy régióra érvényesként elfogadott intézkedéseknek a többi régióra tett hatásával összefüggésben. Ezen a téren minden kérdésben különböző vélemények fogalmazódnak meg, és nem kristályosodnak ki frakciók.

31. A szeptemberi nemzetiségi plénumon elfogadott „tézisek” jól tükrözik, mennyire van egyetértés a vezetőségben. A nemzetiségi problémákhoz hasonlóan ezek is sokkal radikálisabbnak tűntek, mint amilyenek valójában. Tulajdonképpen tárgyalásra irányuló javaslatokat, nem pedig megteendő intézkedéseket tartalmaznak; sem a problémát nem fogják megoldani, sem a vitának nem vetnek véget, hanem újabb nemzetiségi politikával kapcsolatos elképzeléseket indítanak útjukra a törvényhozásban és az utcákon egyaránt. Moszkva jelenlegi álláspontját tükrözik: a rezsim világosan jelezte szándékát, hogy visszaköveteli a központi ellenőrzést az egyre makacsabb köztársaságok felett.

32. Ritka kivételek természetesen vannak, de amit egyik kezük a nem orosz köztársaságoknak ad, minden bizonnyal elveszi majd a másik. Így a köztársaságok minden olyan területen megtarthatják irányításukat, amely nincs a szövetségi kormányhoz delegálva – csak-hogy a központnak fenntartott felelősségek listája olyan hosszú, hogy Moszkva gyakorlatilag mindenbe beleszólhat. A köztársaságok birtokolhatják helyi erőforrásaikat, és végrehajthatják az autonómiára vonatkozó saját elképzeléseiket, de Moszkva fenn kí-

vánja tartani annak jogát, hogy Unió-szerre megszabja ezen erőforrások felhasználását és a gazdasági fejlődés főbb irányvonalait. Elvárja, hogy vétójoggal élhessen a köztársaságok döntéseit illetően, akkor is, ha biztosította nekik a központi döntések elleni tiltakozás jogát.

33. Másrészt viszont az Orosz Köztársaság (OSZSZSZK) láthatóan számos olyan intézményt fog kapni, amellyel eredetileg nem rendelkezett – köztük saját Tudományos Akadémiát és egyfajta köztársasági pártszervezetet. Jelentősen kiterjesztett jogok ruházhatók az Unió köztársasági szintje alatti autonóm egységekre és csoportokra is, amelyek jelenleg nem rendelkeznek a kulturális és nyelvi jogaik szervezését és védelmét lehetővé tévő állami testülettel (pl. a Litvániában éppen autonómiát követelő lengyel kisebbség).

34. Eddig az ország rábólintott mindenre, amit a párt Központi Bizottsága mondott – ám ez esetben a vita valószínűleg folytatódik és egyre nagyobb lesz. Moszkva viszont még semmit sem nyilatkozott arról a bizonyos témáról, amely egyedül segítene tisztázni a vita körülményeit, vagyis a politikai tiltakozások törvényes, így védendő eszközei, és a törvénytelen, ezért megszüntetendő kezdeményezések közti határvonalat. Ennek következtében a nacionalisták továbbra is feszegetik majd a határokat, míg a konzervatívok tiltakozni fognak a helyi öntudat megnyilvánulásai ellen, és bírálni fognak minden intézkedést, amely erre lehetőséget adott.

V. A LEGFRISSEBB FEJLEMÉNYEK A BALTI ÁLLAMOKBAN

35. A Moszkva és a balti államok közötti feszültség egyre nő. Ennek számos oka között szerepel az alkotmányos és jogi jellegű ügyek feletti vita és azon fenyegetés, hogy (Litvániában és Lettországbán) a köztársasági kommunista pártszervezetek kilépnek az SZKP-ből, veszélyes precedenst teremtve. Tulajdonképpen az egységes kommunista párt lenini fogalma volt az, ami leginkább összetartotta a Szovjetuniót (valójában 15 szuverén, szovjet szocialista állam föderációját). A balti kommunista pártok a közelgő helyi választásokon fenyegető vereséggel szembenézve rákényszerültek, hogy kijátsszák a nacionalista kártyát. Mindenesetre sok helyi párttag nacionalista érzelmű, és a népfront³⁶ létszámát növeli – amely (mindhárom köztársaságban) egyre inkább napirendre tűzi a szeparatizmust. Emiatt kifejezetten elmérgesedett a moszkvai hatóságokkal való kapcsolat. Mindeközben a katonai sajtó folyamatosan sokkoló beszámolókat publikált olyan eseményekről, amelyek közül számos helyi katonák és katonai intézmények ellen irányult.

36. Észtországban a helyi tanácsi választás júniusban kiadott törvénytervezete helyben lakási követelményeket támasztott a szavazók és jelöltek számára, mely – többek közt – számos ott állomásozó katona szavazati jogtól való megfosztását eredményezte volna. A köztársaságban élő nagyszámú, ám egyre bizonytalanabb orosz kisebbségnek ez a tervezet volt az utolsó csepp a pohárban. Kisebbségi sztrájkok kezdődtek két, orosz érdekeket képviselő csoport, a Mozgalomközi[nek nevezett csoport] és a Munkáskollektívák Egyesült Tanácsa szervezé-

36 A balti tagköztársaságokban kezdetben a gorbacsovi reformok támogatására megalakult népfrontok fokozatosan a tagköztársaságok önállósodását szorgalmazó erők gyűjtőhelyévé és eszközeivé váltak.

sében. (Hasonló csoportok vannak a másik két köztársaságban is, és újabbak is szerveződnek, például Litvániában a Szovjet Hatalom Védelméért Unió.) Az észtl Legfelsőbb Tanács júliusban határozott arról, hogy két héttel elhalasztja a törvény elfogadásáról szóló döntést, így a sztrájkot lefűjták. De amikor augusztusban elfogadták a törvényt, a sztrájk újult erővel tört ki, és a tetőpontra több mint ötven vállalat 80 ezer emberét érintette. Az észtl hatóságok értelmetlen és jogilag vitatható próbálkozást tettek arra, hogy törvénytelennek nyilvánítsák a sztrájkot. Augusztus 16-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöksége alkotmányellenesnek nyilvánította a választójogi törvény egyes részeit, Észtország október 1-jéig kapott haladékot a módosítására, amelyet végül október 5-én meg is tett: a helyben lakás követelményét ötről két évre csökkentette. Ezzel egy időben a litván Legfelsőbb Tanács is választójogi törvényt fogadott el, ám hasonló helyben lakási követelmények nélkül. Észtországban alapos gyanú merült fel, hogy a sztrájkot (amelyben a védelmi minisztériumhoz köthető beépített ügynökök is közreműködtek) Moszkvából irányították.

37. Július 27-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa zöld utat adott mindhárom balti köztársaságnak, hogy 1990. január 1-jétől (egy évvel korábban, mint eredetileg képzelték) köztársasági önfinanszírozást vezessenek be. Ezenkívül elméletben beleegyezett az észtek és a litvánok radikális gazdasági autonómiatervezetbe is. Ezen döntés a gyakorlatban még homályos, az autonómiatervezet részleteiről még egyeztetniük kell. A Legfelsőbb Tanácsban lezajlott vita után világossá vált, hogy a szovjet hierarchia minden szintjén, a legfelsőbb szovjet vezetést is beleértve, éles ellentétek rajzolódtak ki annak kapcsán, meddig mehetnek el a balti államok. Gorbacsov és legközelebbi kollégái feltehetően abban reménykednek, hogy a balti államok gazdasági szuverenitásának kielégítése tompítja a politikai függetlenségre irányuló törekvéseik életét.

38. Ugyanezen megfontolásból Gorbacsov – hosszas balti nyomásra – engedélyezte a Népi Küldöttek Kongresszusa egy új bizottságának létrehozását az 1939-es német–szovjet meg nemtámadási szerződés vizsgálatára. (Az SZKP Központi Bizottsága is alapított egy hasonló bizottságot, de ennek munkálatait nem hozták nyilvánosságra.) A kongresszusi bizottság elsődleges megállapításai szerint az egyezmény titkos záradéka eredeti. Ez már önmagában véve is jelentős áttörés, mivel a szovjet hatóságok éveken keresztül ködösítettek az eredetiség kérdésében, míg mások, köztük történészek, azt sugalmazták, hogy a nyugatiak hamisították rá. Egy ideje már egyértelmű jelek mutatnak arra, hogy a közvéleményt igyekeznek felkészíteni az eredetiség kérdésében elfoglalt álláspont megváltozására. Ugyanakkor komoly hivatalos erőfeszítések is történtek annak érdekében, hogy „különválassák” a német–szovjet területi megegyezést az 1940-es év „forradalmi” eseményeitől, amelynek folytán a balti államok a Szovjetunió részévé váltak.

39. Augusztusban A. N. Jakovlev,³⁷ a kongresszusi bizottság elnöke, majd később, a KB [Központi Bizottság] nemzetiségekről szóló szeptemberi plenumán maga Gorbacsov is azt a tarthatatlan nézetet hangoztatta, hogy a balti népek szabad akaratukból csatlakoztak a

37 Alekszandr Nyikolajevics Jakovlev (1923–2005): szovjet politikus és történész. 1987–1990-ben az SZKP Politikai Bizottságának tagja, Gorbacsov egyik fő tanácsadója, reformjainak kezdeményezője. Az általa vezetett bizottság 1989. decemberben jelentette be, hogy a szovjet–német meg nemtámadási egyezmény titkos záradéka létezik.

Szovjetunióhoz. A Litván Legfelsőbb Tanács bizottsága, melyet az 1939–1941-es német–szovjet egyezmények és azok következményeinek tanulmányozására hívtak életre, augusztusban azt írta, hogy ezek [az egyezmények] döntöttek a litván szuverenitás és függetlenség elvesztéséről, és törvényellenes volt, hogy a litván kormány 1940 júliusában bejelentette az ország belépését a Szovjetunióba, ahogyan az ezt követő szovjet törvény a Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Szovjetunióba való felvételéről szintén törvénytelen volt. Ezen felfedezések szembe mennek Moszkva kétségbeesett törekvéseivel, hogy hangoztassa: a balti államok 1940-es bekebelezése törvényesen történt. Július 21-én például a *Pravda* ismét lehozta az akkori litván és észk kormányok által kiadott egyezmények szövegét, melyben azt kérték, hogy a Szovjetunió részévé válhassanak – mely dokumentumokon érződött, hogy diktátumok voltak.

40. A népfrontok úgy határoztak, hogy augusztus 23-án egy mindhárom balti fővárost összekötő élőlánccal emlékeznek meg a német–szovjet egyezmény évfordulójáról. Az esemény incidens nélkül zajlott: több mint egymillióra becsülik a résztvevők számát. Moszkva aggodalma a szeparatista és nacionalista tendenciák miatt azonban – ha későn is, de – elérte a felső köröket. Augusztus 15-én a *Pravda* vezércikke a balti helyzettel foglalkozott. Nem csupán a „nyíltan szovjetellenes csoportosulások”-at és az elszakadást sürgetőket bírálta, hanem a helyi kommunista pártokat is, mondván, egyes szervezeteik „gyakorlatilag feladták a politikai harcot”, míg bizonyos tagjaik láthatóan össze vannak zavarodva, és hajlanak a megbékélésre. A *Pravda* figyelmeztetett, hogy a konfrontáció és a politikai elvtelenség „komoly katasztrófához” vezet. De a közleményben rejlő felhívás valószínűleg egyre inkább süket fülekre talál. A köztársaságok Szovjetunió belüli szuverenitása „valódi gazdasági, társadalmi, törvényhozói és politikai tartalommal” való megtöltésének vonzó felajánlása már túl késő ahhoz, hogy eltántorítsa a balti államokat a teljes elszakadástól.

41. Ennek okán augusztus 27-én egy erélyesebben fogalmazott, parancsolóbb hangvételű figyelmeztetés jelent meg a szovjet sajtóban – ezúttal az SZKP KB részéről. Bár a közlemény kifejezetten a balti népességhez, annak különféle összetevőihöz, és mindazokhoz szól, akik a térségben élnek, feltűnő módon csak egyetlen közvetlen utalás történt a tekintélyes népfrontokra, az is negatív összefüggésben (az augusztus 23-ai tüntetések szervezésében vállalt szerepükkel kapcsolatban). Négy nappal korábban a *Pravda* szóvá tette, hogy a Litván Népfront (Sajudis) kettős játszmát játszik. A találgatásokat arra nézve, hogy vajon Gorbacsovnak köze van-e a szabadsága idején kiadott dokumentumhoz, szovjet szóvivők azzal zárták rövidre, hogy az a teljes szovjet pártvezetés álláspontját tükrözi.

42. A balti kommunista pártoknak és vezetőiknek a közleményre adott reakciója a békülékenység és a nagyobb szuverenitás iránti vágy ismételt felerősödésének kiegyensúlyozott keveréke volt. Az észk pártvezető, Våljas³⁸ elítélte az elszakadás elérésére irányuló követeléseket a „jelenlegi körülmények között”. A baltiak egy részének és a népfrontoknak a reakciója – amint ez várható – sokkal negatívabb volt. Erőteljesen elítélték a közleményben sugallt burkolt fenyegetéseket. Gorbacsov világosan jelezte azt is, hogy türelme fogytán

38 Vaino Våljas (1931–): szovjet–észtk politikus. 1963–1967-ben az Észtk SZSZK 6. Legfelső Tanácsa elnöke, 1988. júniustól 1990. áprilisig az Észtk SZSZK Kommunista Pártjának első titkára.

van a balti államokkal szemben. Október 2-án a Népi Küldöttek 52 litván tagjából 40 személy közleményt adott ki, melyben tiltakoztak az SZKP balti köztársaságokról szóló deklarációja ellen. Gorbacsov kétszer is felhívta Brazauskas litván pártfőtitkárt,³⁹ és – egy később Brazauskas által adott interjú szerint – leszögezte, hogy: „A Szovjetunióból egyetlen köztársaság sem léphet ki, de a föderáción belül mindent megkaphatnak.”

43. Nem könnyű megjósolni az események jövőbeli alakulását, amelyek erősen függenek a Szovjetunió általános politikai helyzetétől. A baltiak közti véleménykülönbségek többnyire nem arra vonatkoznak, hogy szükséges-e a függetlenség, hanem hogy hogyan érjék el azt. Az elszakadással kapcsolatban a litván KB plénumán júniusban Brazauskas a következőket mondta: „Úgy véljük, hogy kétféleképpen kivitelezhető. Az egyik, hogy az utóbbi ötven év folyamán összegabalyodott csomót egyetlen csapással vágjuk el, a másik pedig, hogy kicsomózzuk.” A Sajudis több vezetője tárgyalta a függetlenség egyoldalú kinyilvánításának lehetőségéről az 1990 tavaszán rendezendő köztársasági választásokat követően. Ha ez megtörténik, Moszkva dilemma elé kerül, hogyan kezeljen egy ilyen helyzetet. Az egyik lehetséges forgatókönyv a beavatkozás lenne, de csak a legvégső esetben.

VI. POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI HELYZET LENGYELORSZÁGBAN

44. A lengyel kerekasztal-megállapodások aláírása óta az események még gyorsabban peregnek, mint az előző hat hónapban. A június 4-ei és 18-ai választás a kommunizmusról való népszavazás volt, melynek során a társadalom egyértelműen elutasította a rendszert és annak előzményeit. A Szolidaritás elsöprő győzelme és a rosszul összeállított „nemzeti listán” szereplő szinte összes személy megszégyenülése csupán előjátéka volt az ideiglenes miniszterelnök, Kiszczak tábornok⁴⁰ végső kormányalakítási kudarcának.

45. A korábbi „szatellitpártok” (az Egyesült Parasztpárt és a Demokrata Párt) előzmény nélküli és váratlan beállása a Szolidaritás táborába biztosította az utóbbi számára a saját koalíciós kormány alakításához szükséges szavazatokat. Az eredményen nem változtatott, hogy a pártok viselkedése Lech Walesa javaslatából és a korábbi koalíción belüli fegyelmetlenségből fakadt. Ebben az időszakban az újonnan megalakult lengyel parlament úgy viselkedett, mintha valóban úgy tekintene magára, ahogyan hivatalosan mindig is nevezték, vagyis „az államhatalom legfelsőbb szerve”-ként, ám ez korábban korántsem jellemezte tevékenységét.

46. Tadeusz Mazowiecki⁴¹ miniszterelnök mostani kormánya a jelenlegi politikai paletta összes színfoltjának szükséges keveréke. A Lengyel Egyesült Munkáspárt megőrzi a Lengyelország nemzetközi kapcsolatainak stabilitásához szükséges pozíciókat (például belbiztonság

39 Algirdas Mykolas Brazauskas (1932–2010): szovjet–litván politikus. 1988-tól a Litván Kommunista Párt első titkára. Vezetésével az LKP a litván függetlenség támogatójává vált. Szakított az SZKP-vel, és létrehozta Litvánia Demokratikus Munkapártját.

40 Czesław Kiszczak (1925–2015): lengyel katonatiszt és politikus. 1981–1990-ben belügyminiszter, az ellenzékkel 1989. február–áprilisban folytatott kerekasztal-tárgyalások társelnöke, 1989. augusztus 2-től 19-ig miniszterelnök.

41 Tadeusz Mazowiecki (1927–2013): lengyel író, újságíró, kereszténydemokrata politikus. 1989. augusztustól 1991. januárig miniszterelnök.

és védelem), és a közlekedési és külkereskedelmi tárcákat, míg a Szolidaritás veszi át a gazdasági pozíciók oroszánrészt azon meggyőződésből, hogy ők vihessék majd keresztül a gazdasági reformokat. Az Egyesült Parasztpárt (mezőgazdaság) és a Demokrata Párt (kommunikáció) olyan tárcákat kapott, amelyek révén elnyerhetik a szavazók körében a bizalmat.

47. A kommunista párt demoralizálódott és össze van zavarodva. Míg egyes tagjai eltökéltek, hogy megreformálják a pártot, és törvényes erővé válnak Lengyelországban, mások sértetten és dühösen állnak a reformfolyamat következményei előtt, mely megfosztotta őket előjogaiktól, csökkentette hatalmukat, és bizonyos szempontból félreállította őket. A hadsereg és a rendőrség feletti hatalmuk – és a nómenklatúra – viszont sokkal nagyobb erőt ad nekik, mint amennyit a kabinetben elfoglalt helyeik száma lehetővé tene. A pusztá törvényalkotásnál több kell ahhoz, hogy az eddig minden területet uraló hatalmi monopóliumuk véget érjen. Kevés módszer van arra, hogy olyan intézmények erősségeit és gyengeségeit értékeljük, amelyeket sosem lehetett tevékenységük miatt felelősségre vonni vagy költségvetési fegyelemnek alávetni. Más szóval a nómenklatúra-rendszer olyan hatalom marad, amellyel még számolni kell.

48. Ami a Szolidaritást illeti, még be kell bizonyítania annak ellenkezőjét, amit hónapokig hangoztatott: hogy nem áll készen a kormányzásra. Noha nincs sem pártfegyelem, sem világos program, szakszervezetként le kell mondania az ellenzék szóvivőjének szerepéről, hogy az ország tényleges vezető ereje legyen.

49. Mindeközben folytatódnak a gazdasági nehézségek. A mutatók közül az infláció a legszembetűnőbb (januártól júniusig 60%, most pedig hiperinfláció), és a bérek árhoz igazításáról szóló megegyezés ellenére nőtt a bérkövetelés. A nyáron várt áremelés miatt a fogyasztók mindent felvásároltak, és kiürültek a polcok. Júliusban általános bér- és ár-befagyasztást vezettek be, hogy stabilizálódjék a helyzet. Augusztus elején az élelmiszeripar nagy részét feloldották e szabály alól, és növekedés kezdődött. A gazdák szokásukhoz híven, a megnövekedett felvásárlási ár reményében visszatartották élőállataikat, ami további húshiányt eredményezett. Mivel a tartalékok fogytán vannak, de a gazdák még magasabb árakra várnak, az élelmiszerek árának emelkedése inkább csak elméletben valósult meg, hiszen a polcok üresek. A lengyel vezetők a Nyugattól várnak rövid távú élelmiszersegélyt a bizonytalan időszak átvészeléséhez.

50. A lengyel kormány arra számít, hogy a nép kész elfogadni a gazdasági megszorításokat, amint az új hatalmi helyzet stabilizálódik. Valójában arra számítanak, hogy a közvélemény belenyugszik a hiánygazdaság fennmaradásába. A Mazowiecki által bevezetett megszorításokat talán inkább elfogadják, mint ha Kiszczak vezette volna be azokat. Ennek folyománya, hogy a lengyelek most irreális reményeket fűznek a Szolidaritás eredményéhez – amelyeket a Lengyel Egyesült Munkáspárttól nem vártak volna el. Azt várják Mazowieckitől, hogy még meghatározatlan időn belül ugyan, de eredményeket mutasson fel – bár egyelőre még türelmesek vele. Paradox, hogy amikor kabinetjét a Szejm⁴² előtt bemutatta, és közben hirtelen rosszul lett, nemcsak a közvélemény szimpátiáját vívta ki, hanem láthatóvá tette a lengyelek előtt a hatalmon lévő rendszer törékenységét is.

42 Az országgyűlés neve Lengyelországban.

VII. MAGYARORSZÁG: AZ MSZMP HALÁLA – AZ MSZP SZÜLETÉSE

Történelmi cezúra és egyértelműen megfogalmazott reformtörekvések

51. Az 1956. november 1-jén Nagy Imre és Kádár János által az akkori események csúcspontján a sztálinista kommunista párt (Magyar Dolgozók Pártja) romjain létrehozott Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) nem sokkal élte túl Kádár Jánost, akit 1988 májusában mozdítottak el posztjáról, és aki 1989 májusában nyugdíjba vonult, majd röviddel ezt követően elhunyt.

52. Az új főtitkár, Grósz⁴³ és a Politikai Bizottság tagja, Berecz⁴⁴ ortodoxabb törekvései és más vezetők, mint az 1974-ben a Kádár által a Politikai Bizottságból mellékvágányra tett, majd 1988 májusában újult erővel visszatérő Nyers és Pozsgay⁴⁵ reformideológiája között öröklődő MSZMP egyik válságból a másikba sodródott, és a pártszakadás veszélye fenyegette. Gyengülését jelezték a többpártrendszerrel folytatott megbeszélések (amit Grósz 1988 novemberében még elutasított, de 1989 márciusában már elfogadott), Nagy Imre rehabilitálása (az MSZMP nem képviseltette magát az 1989. júniusi gyászszeretáson), valamint az 1956-os események ártértékelése (ami Pozsgay szerint már nem ellenforradalom volt, hanem „népfelkelés”). A párttagok (számuk még mindig 600 000 és 700 000 között mozgott) minden egyes hónapban egyre nagyobb számban léptek ki a pártból.

53. 1989. június végén a reformerek (akik április 12-én rákényszerítették Bereczet, hogy lépjen ki a Politikai Bizottságból) Grószra négytagú vezetést erőltettek rá – Nyers lett az MSZMP elnöke, aki Grósszal, Pozsgayval és a miniszterelnökkel, Némethel⁴⁶ együtt vezette a pártot.

54. Végül, miután a párt jelöltjei gyenge eredményt értek el a négy nyári időközi választáson, október 6-ára az MSZMP rendkívüli kongresszust hívott össze. Ez volt az első alkalom, hogy a megválasztott delegátusok nyolcvan százaléka vett részt a pártkongresszuson. A „fehér galléros” értelmiségiek alkották a többséget, szemben a 20%-ban megjelent „kék galléros” munkásokkal. Az MSZMP feloszlatta magát, és új párttá alakult, a „Magyar Szocialista Párttá” (MSZP). Programját – ami főként Pozsgay és reformer szövetségesei-

43 Grósz Károly (1930–1996): magyar politikus. 1984–1987-ben az MSZMP Budapesti Bizottságának első titkára, 1985–1989-ben az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, 1987. júniustól 1988. novemberig miniszterelnök, 1988. májustól 1989. októberig az MSZMP főtitkára.

44 Berecz János (1930–): magyar politikus. 1980–1989-ben az MSZMP KB tagja és 1985–1989-ben ideológiai titkára, egyúttal 1985–1988-ban a KB agitációs és propaganda bizottság, ill. 1988–1989-ben a társadalompolitikai bizottság elnöke. 1987–1989-ben az MSZMP PB tagja.

45 Pozsgay Imre (1933–2016): magyar politikus. 1982–1988-ban a Hazafias Népfőnt (HNF) Országos Tanácsának főtitkára, 1988–1990-ben államminiszter, 1980–1989-ben az MSZMP KB, 1988–1989-ben a PB, 1989-ben az MSZMP négyfős elnöksége és a PB helyébe életre hívott Politikai Intézőbizottság (PIB) tagja.

46 Németh Miklós (1948–): magyar politikus. 1987–1989-ben az MSZMP KB, 1988–1989-ben a PB tagja, 1989-ben az MSZMP négyfős elnökségének és a PIB-nek a tagja. 1989-ben az MSZP alapító elnökségi tagja. 1988–1990-ben miniszterelnök.

nek műve volt – egyhangúan hagyták jóvá mindenféle érdemi vita nélkül. Fő elemei a következők voltak:

– Szakítás a marxizmus–leninizmussal – „a párt elhatárolódik a sztálinizmus és az újsztálinizmus minden formájától. A reformok útjára lép, és már megtette az első lépéseket a demokratikus szocializmus felé.”

– A demokratikus szocializmus intézményrendszerének kialakítása, vagyis széles körű, országos konszenzuson alapuló demokratikus jogállamiságú nemzet, a közvetlen demokrácia intézményeinek bevezetése (népszavazás és petíció), a különböző csoportok és szervezetek közötti kiegyensúlyozott hatalommegosztás, szabadon választott országgyűlés, aminek a kormány felelősséggel tartozik, a hatalmi centrumok közötti egyensúly fenntartásáért felelős, választott köztársasági elnök, többpártrendszer, független önkormányzatok és bíróság.

– A piacgazdaság és a kevert tulajdoni rendszer intézménye – „a gazdasági megújulás alapvető követelménye a tulajdoni reform...”. Ezután együtt fog létezni a „közszolgáltatást nyújtó állami tulajdon”, a „szövetkezeti formában szervezett közösségi tulajdon”, „a társadalmi intézmények és öngazgató testületek” tulajdona, és végül „a magántulajdon – a növekedést serkentő nélkülözhetetlen erők egyike”. Az MSZP elkötelezi magát amellett, hogy „alkotmányos garanciákat nyújt a különböző tulajdoni formák közötti esélyegyenlőségre”, hogy „stabil és rugalmas, kiszámítható pénzügyi rendszert” hoz létre, és hogy a forintot konvertibilissé teszi.

– Az új Magyar Szocialista Párt egyszerre „az alapvető szocialista és kommunista értékek szintézisét hirdető baloldali szocialista párt”, „néppárt”, „olyan reformpárt, amelynek erőfeszítései a békés demokratikus átmenetre irányulnak”, „olyan nemzeti párt, ami összeköti a magyar érdekeket és a nemzeti etnikai kisebbségek érdekeit a nemzetközi szolidaritással, és ami megvédi a külföldön élő magyarokat”, „olyan demokratikus párt, ami elutasítja a demokratikus centralizmust”.

55. Az elnök mellett (Nyers személyében) – akinek megválasztása könnyen ment (88%) – a kongresszus nagy nehézségek árán 23 tagú „intéző bizottságot” is választott (ami a korábbi MSZMP Politikai Bizottságát váltotta fel). Kis többséget (13 fő) szereztek a reformerek.

56. Több határidőt tűztek ki belpolitikai téren. Az egykori MSZMP-tagoknak október végéig írásban kellett nyilatkozniuk MSZP-tagságukról, de a határidőt meghosszabbították. 1989. november 25-re tűzték ki, hogy köztársasági elnököt választanak, noha ekkor még nem lehetett biztosan tudni, hogy közvetlen szavazás vagy az országgyűlés dönt-e a kérdésről: erről feltehetően népszavazás dönt majd.⁴⁷ A reformista Pozsgay, a Politikai Bizottság egykori tagja, aki az MSZMP jelöltje lett volna, az MSZP színeiben jelölteti magát. 1990 tavaszán szabad országgyűlési választásokat tartanak.

---

47 Az 1989. november 26-án megtartott népszavazás eredményeként arra a kérdésre, hogy „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”, a résztvevők csekély többsége igennel szavazott.

Megmaradt kétértelműségek és rivalizálások

57. Az MSZP alapító kongresszusa Nyers műve volt. Az egykori szociáldemokrata, a magyar gazdasági reform atyja,⁴⁸ aki a háború utáni pártösszeolvasztás során lépett be a kommunista pártba, és akit Kádár 1974-ben távolított el a Politikai Bizottságból, az MSZMP XIV. kongresszusán leszámolt a szélsőséges tendenciákkal, és arra törekedett, hogy erősítse a párt reformista jellegét. Az MSZP hat alapító „platformja” közötti kompromisszumot ő hozta tető alá, és igyekezett kerülni mindenféle szakadást, szemben más reformisták nézetével, akik, köztük Pozsgay, a kommunistákkal való határozottabb szakításra törekedtek.

58. Bizonyos rivalizálások megmaradnak. Az ultrareformerek belépnek ugyan az MSZP-be, de az „intéző bizottság” parkolópályára állítja őket; a „Reformszövetség” (a kongresszus 20%-a) Pozsgay szövetségeseit tömöríti, akik egyértelmű választóvonalat akarnak húzni a konzervatívok és a reformerek között; a demokratikus–népi platform (5%) az egységhez ragaszkodó, Nyerssel nem ellenséges reformista marxistákból áll; az „MSZMP megújítása” (1%) mellett kardoskodók Grósz és Berecz köré tömörülve MSZP-ellenesek, és az MSZMP megőrzését akarják; a „Kádár János Társaság” hű marad a „hagyományos” marxista–leninista értékekhez, és úgy tűnik, elindul egy új magyar kommunista párt létrehozása irányába. (Kádár özvegye elhatárolódott a csoporttól.)

59. Az MSZP alapító kongresszusa alapdokumentumaiban rögzítette, hogy a radikális változásokat az egykori MSZMP kezdeményezte (többpártrendszer; a történeti iratok felülvizsgálata; piacgazdaság, emberi jogok), ami egyben a pártállammal való szakítást is jelezte. A közelgő parlamenti választások fényében azonban a döntő kérdés az volt, hogy az új párt mennyire lesz hiteles a magyar választásokon. Milyen sikert fognak elérni az MSZP-tagok? Az egykori MSZMP-tagok közül mennyien lépnek át az új pártba? Hogyan fog reagálni a magyar nomenklatúra? Az új tagok elegendően lesznek-e ahhoz, hogy a magyarokban azt az érzést keltsék, itt egy új pártról van szó? Vagy megmarad az a benyomásuk, hogy csak a régi és elutasított valóságot öltöztetik új köntösbe?

60. Világos, hogy a korábbi MSZMP reformista vezetői közül sokan, leginkább Pozsgay, felvállalták ezt a hazardjátékot. Céljuk az volt, hogy bizonyos népszerűségegre tegyenek szert a hosszú távú reformok meghirdetésével és véghezvitelével. Az október 18-án megszavazott alkotmánymódosítás bevezette a többpártrendszert. Reményeik szerint ebből profitálni tudnak majd (a szavazatok 30-35%-át begyűjtve) a következő szabad választásokon. Sikerral járnak vajon? A nép enged a csábításnak, és a kommunizmus bukására a feléledő nacionalizmussal válaszol (ami a múltban Magyarországon szélsőséges formákat öltött)? A szovjet sajtóban bizonyos tanácstalanság tükröződik, és a magyar párt „jellegének megváltozását”, valamint lépéseinek kétértelműségét hangsúlyozzák. Hogyan reagál majd a magyar ellenzék – bármilyen megosztott is – az új MSZP-re? Arra fog törekedni, hogy az MSZP-t azonosítsa az egykori MSZMP-vel, választási okokból? Vagy éppen ellenkezőleg, az MSZP-ben lehetséges partnert lát egy későbbi kormánykoalícióhoz?

48 Nyers Rezső 1962–1974-ben az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkáráként az 1968-ban bevezetett gazdasági reformcsomag, az „új gazdasági mechanizmus” egyik kidolgozója volt.

VIII. BULGÁRIA: A KÉNYSZERKIVÁNDORLÁS MOZGATÓRUGÓI

61. A szóban forgó időszakot a török kisebbség⁴⁹ tömeges emigrációja uralta. Május vége és augusztus vége között ugyanis mintegy 317 000 ember lépte át a török határt. A kivándorlást a jelek szerint az váltotta ki, hogy a bolgár hatóságok durván reagáltak az etnikai és kulturális jogok visszaállításáért május elején kampányoló bizonyos kisebbségi török polgárjogi csoportok akciójára.

62. A rezsim erőteljesen a nacionalista retorikára támaszkodott, hogy igazolja az 1,5 millió fős török kisebbséggel szembeni lépéseit.⁵⁰ Az asszimilációs kampány csak a legutolsó azon lépések sorában, amelyek célja, hogy homogén nemzetállamot hozzanak létre. A kampány azonban drámai módon visszafelé sült el, és inkább a törökök ellenállását szilárdította meg. Felvonulások és éhségstrájkok zajlottak egész májusban Északkelet- és Dél-Bulgária túlnyomórészt török kisebbség lakta vidékein. A tüntetéseket erővel fojtották el, aminek következtében a bolgár hatóságok szerint heten meghaltak és huszonnyolcan megsebesültek. A halálos áldozatok száma valószínűleg jóval magasabb volt.

63. Május végén a hatóságok megkezdték nagyszámú török kitoloncolását, köztük a tüntetéseken részt vevő emberjogi aktivistákét, közvetlenül vagy tranzitországokon keresztül (pl. Ausztria) Törökországba. Miután Zsivkov⁵¹ felszólította Törökországot, hogy nyissa meg határait minden „bolgár muszlim” előtt, aki emigrálni akar, a török kisebbség tagjai ezrével vették igénybe a május elején bejelentett liberálisabb útlevélszabályokat, hogy kilépési vízumért folyamodjanak. A különleges kilépési eljárásokat, amelyek a frissen elfogadott útlevélügyi törvény rendelkezésein alapultak, szeptember 1-jén kívánták hatályba léptetni, és kétféle célt szolgáltak a hatóságok számára: egyrészt propagandacélokat, mert így Szófia állíthatja, hogy teljesíti az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia előírásait; másrészt politikaiakat, mivel az asszimilációs kampány új erőre kapott: azok, akik töröknek vallják magukat, Törökországba mennek, akik pedig úgy döntenek, hogy maradnak, azok *ipso facto* az asszimiláció mellett teszik le a voksukat.

64. A Törökországba irányuló tömeges népességvándorlás viszont jelezte a hatóságoknak, hogy asszimilációs politikájukat nemcsak egy maroknyi aktivista, hanem a bulgáriai török közösség többsége is elutasította. Elsődlegesen a helyzetet rosszul felmérő bolgárok idézték elő a több mint 310 000 török származású bolgár kivándorlását. A nem várt török reakció után azonban Bulgáriának nem maradt más választása, mint engedélyezni, hogy tekintélyes számú állampolgára elhagyja az országot. A kivándorlás kikényszerített jellege egyébként azt bizonyítja, hogy a bolgár hatóságokat bosszantják a fejlemények. Amíg az ország elhagyására készülők elérték a határt, mindent megtettek, ami hatalmukban állt,

49 [A görög szakértő szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy ez a kifejezés szerepel az ügyben fennálló bolgár kötelezettségeket lefektető nemzetközi szerződésekben, valójában azonban „muszlim kisebbségeket” jelent, melyek különféle etnikai csoportokból tevődnek össze.]

50 [A görög szakértő szükségesnek ítélte, hogy hangsúlyozza, más nyugati becslések a szóban forgó muszlim csoport lélekszámát egymillióban adják meg.]

51 Todor Hrisztov Zsivkov (1911–1998): bolgár politikus. 1954–1989-ben a Bolgár Kommunista Párt első titkára, 1962–1971-ben Bulgária miniszterelnöke, 1971–1989-ben az Államtanács elnöke (államfő).

hogy zaklatásokkal és elnyomó intézkedésekkel nehezítsék az életüket. Vagyis ez a kivándorlás nem tetszett a bolgár hatóságoknak. Augusztus végén a népességáramlás jelentősen csökkent, amikor Törökország ismét bevezette a vízumkötelezettséget, de a török kisebbség számos tagja továbbra is kérvényezte, hogy elhagyhassa az országot. A török kormány döntése azon a feltételezésen alapszik, hogy hamarosan lehetőség lesz Bulgáriával aláírni egy, a nemzetközi normáknak megfelelő, a menekültek tulajdon- és szociális jogait garantáló bevándorlási megállapodást.

IX. A POLITIKAI ELLENZÉK VÁLTOZÓ ARCULATA CSEHSZLOVÁKIÁBAN

65. Az ellenzék bázisa jelentősen kibővült Csehszlovákiában az elmúlt hat hónapban. Az egyház, a Charta 77 és a prágai tavasz ismét felbukkanó vezetői közötti szövetség segített abban, hogy a rezsim ellen irányuló passzív roszallás a változás melletti aktívabb elköteleződéssé alakuljon. A politika iránt érdeklődő fiatalok energiáit olyan különleges érdeklődésre számot tartó problémák kötik le, mint az ökológia vagy a katonai szolgálat. A szamizdatkiadók, művészeti galériák és független egyházi csoportok alkotta új polgári társadalom gyökeret vert a nyíltan más véleményen lévők és a bürokrácia közti szűrke zónában. Viszont ez az ellenzék nem a Varsói Szerződés többi országában tipikus vonalak mentén fejlődik. Nincs jele annak, hogy az egyre bátrabb és szélesebb körű vitákból egy Szolidaritás méretű politikai tömegmozgalom váljék. A belföldi piacon meglévő hiány ellenére az életszínvonal nem esett vissza olyan katasztrófálisan, hogy előidézzék azokat a társadalmi állapotokat, amelyekből a Szolidaritás kifejlődött. A csehszlovákiai ellenzék a hosszú távú történelmi és társadalmi trendek formálta elemek keveréke.

66. A Charta 77 jelenlegi mintegy 1500 aláírójával (ugyanis nincsenek tagjai, csak aláírói) és az Igazságtalanul Üldözöttek Védelmi Bizottsága (VONS), amelynek pár tucat elkötelezett „chartista” a tagja, tekinthetők csak említést érdemlő ellenzéki csoportosulásoknak. 1987 óta azonban közel 30 további disszidens csoport csatlakozott hozzájuk. Közülük egyesek a Charta 77 „leszármazottai”, de a többségük attól függetlenül alakult meg. A Csehszlovák Zenészek Egyesületének „dzsessz szekciója” mintegy 5000 tagjával 1970 óta létezik; ez igaz ugyan, de csak 1987-től alakult ki ellenzéki jellege, ami főleg „független” irodalom kiadásában nyilvánult meg. Az elmúlt évben viszont a „szervezett” ellenzéki tagok száma markánsan megnőtt. Mára a Charta kezdeményezései új lendületet kapnak az egyház és a prágai tavasz korábbi vezetőinek támogatása formájában, valamint nemzetközi téren egyes, mára a Szolidaritást hivatalosan képviselő egykori lengyel disszidensek segítségével és tanácsai révén. Ezt a nyilvános nézetazonosságot jelentősen erősítette a Szabad Európa Rádió (RFE), amelynek zavarásával a rezsim tavaly év végén felhagyott.

67. A katolikus egyház egyre aktívabb szerepet vállalt a reformmozgalom támogatásában. Tomašek bíboros⁵² nyíltan bírálta a rendszernek a tavaly januári tüntetések során tanúsított durva fellépését. Ezt megelőzően 600 000 aláírást tartalmazó petíciót nyújtottak át a kormánynak, amelyben nagyobb vallásszabadságot követeltek. A nézeteknek a közelmúltban kezdődő közeledését jelképesen demonstrálta, hogy a bíboros tárgyalta a Charta 77 szövegírói-

52 František Tomášek (1899–1992): cseh főpap. 1976-tól bíboros, 1977–1991-ben Prága érseke.

vel és Alexander Dubčekkel⁵³ tavaly júniusban, a bíboros kilencvenedik születésnapjára rendezett ünnepségek hetén.

68. Az 1968-as reformkommunisták „újjáéledése” kiszélesítette az ellenzék bázisát. Másokkal, mint például Václav Havellel⁵⁴ együtt, Dubčekre még ma is jól emlékeznek Csehszlovákiában. Ő segített abban, hogy az értelmiség és a korábban üldözött kommunisták passzív támogatása aktív elköteleződésé alakuljon át. Az 1968-as reformereket tömörítő ellenzéki csoport („Obroda”) létrehozása, ami egész Csehszlovákiára kiterjed, fontos lépést jelentett a politikai cselekvés egy alternatív, nem hivatalos csatornájának megnyitásában. Az elmúlt hat hónapban egy sor meglepő találkozásra került sor az üldözött kommunisták képviselői és a Kommunista Párt Titkárságának vezető személyiségei között. A Titkárságot gazdasági és politikai reformokra kérték fel, és ezekre javaslatokat is tettek. A rezsím láthatóan arra a következtetésre jutott, hogy a reformkommunisták megfelelő partnerek lehetnek a párbeszédre, arra a párbeszédre, amihez Gorbacsov ragaszkodik Csehszlovákia esetében.

69. Az ellenzék nyitott a kompromisszumra nem hajlandó disszidensek és a hivatalos struktúrák közti szürke zónában zajló tevékenységre, és egyre inkább azonosul azzal. Ebbe a kategóriába nemcsak a független fiatalok sorolandók, de az egyházi aktivisták, a szamizdatkiadók, valamint a „művészeti fórum” néven újjászülető dzsessz-szekció tagjai is. Akárcsak a Tudományos Akadémia számos tagja, művészek és színészek, akik úgy döntöttek, kiállnak a reform mellett, aláírva a legutolsó ellenzéki petíciót („Néhány mondat”). Az utolsó számítások szerint mintegy 30 000 ember írta ezt alá június óta, ami az ország leg-sikeresebb politikai jellegű petíciója az 1960-as évek óta.

70. A rezsím válasza az egyre bővülő ellenzékre egy igen tétova párbeszéd kezdeményezése volt, valamint az általa elfogadhatatlannak tekintett cselekmények szigorú megtorlása. A választóvonalat láthatóan a kommunista párt vezető szerepének bármilyen kétségbe vonása jelenti. Elnyomás és időnként börtönbüntetés vár azokra, akik szamizdatkiadványokban, petíciókban vagy tüntetéseken ezt szorgalmazzák. A rendszer keményen lesújt azokra, akik az RFE révén támadják a párt vezető szerepét, vagy az RFE-re támaszkodva hirdetnek petíciókat vagy tüntetéseket. Az előre látható jövőben tehát várhatóan folytatódni fog az emberi jogok nyilvánvaló megsértése a rezsím által, noha gondosan behatárolt körülmények között párbeszédet kezdett.

* * *

53 Alexander Dubček (1921–1992): csehszlovák politikus. 1968. januártól 1969. ápriliséig a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára, a prágai tavasz vezető politikusa. 1989. decembertől 1992. júniusig a Csehszlovák Szövetségi Gyűlés (parlament) elnöke.

54 Václav Havel (1936–2011): cseh politikus, író. 1968-ban, a „prágai tavasz” idején tevékenyen részt vett a reformmozgalomban, egyike volt a kulturális autonómiát és a cenzúra eltörlését követelő íróknak, ezért 1970-től nem publikálhatott, művei csak Nyugaton jelenhettek meg. 1977-ben a Charta 77 polgárjogi mozgalom, 1978-ban az Igazságtalanul Üldözöttek Védelmi Bizottságának alapító tagja. Illegális tevékenysége miatt 1979–1983-ban és 1989-ben is bebörtönözték. 1989. novemberben, a „bársonyos forradalom” idején a Polgári Fórum vezető személyisége és szóvivője. 1989–1992-ben Csehszlovákia, 1993–2003-ban a Cseh Köztársaság elnöke.

X. JUGOSZLÁVIA: RIVALIZÁLÁS A KÖZTÁRSASÁGOK KÖZÖTT

71. Ante Marković miniszterelnöknek a központosító szerb modell és a szlovénekre jellemző liberalizmus szintézisére irányuló, a piaci reformok érdekében tett erőfeszítéseit súlyosan hátráltatják a gazdaság hiperinflációja és a szerb elnök, Milosevics⁵⁵ hegemonisztikus törekvései. Az inflációs ráta várhatóan meghaladja az 1500%-ot még az év vége előtt. A munkássztrájkok, a gazdatüntetések és a széles körű fogyasztói elégedetlenség miatt hatalmas nyomás nehezedik a kormányra, hogy a tünetekre koncentráljon, és ne a háttérben meghúzódó strukturális problémákra. Egyre mélyül a szakadék a tagköztársaságok között, és ez veszélyesebbé válhat, ha a rendszer és a központi irányítás még tovább gyengül.

72. Milosevics a Belgrádban uralkodó zűrzavart arra használta fel, hogy saját gazdasági és politikai reformprogramjait terjessze. Idén elérte azt, amiről sokan úgy vélték, hogy a fő célja volt: keresztülvitte annak a szerb alkotmánymódosításnak a törvénybe iktatását, ami szentesítette a szerbbarát államcsínyt Vajdaság és Koszovó autonóm tartományokban.⁵⁶

73. A Szerbia és Szlovénia közti vita folytatódik, és a két köztársaságban megfigyelhető közelmúltbeli fejlemények azt jelzik, hogy valószínűtlen a kibékülés. Milosevics a maga részéről egyrészt igyekszik keresztülvinni egységes, lényegében autoriter pártkoncepcióját, másrészt a szerb dominanciát ráerőltetni a szövetség többi tagjára. A szlovénok továbbra is a laza, pluralista konföderáció gondolatát védik. A Jugoszláv Kommunista Szövetségének május 17-ei, Koszovóról tartott plenumán kiderült, hogy mennyire elmélyült a szerb–szlovén megosztottság. A két elnökség között ezt követően zajlott levélváltás még inkább elmérgesítette a vitát.

74. Szlovénia elégedetlen a jugoszláv szövetségi államban elfoglalt pozíciójával. Szerbiával való viszonya jelenti a probléma gyökerét. Noha mindkét fél támogatja a jelentős gazdasági, politikai és szociális reformokat, eltérő a véleményük, hogy miként hajtsák végre ezeket. Kučan,⁵⁷ a Szlovén Kommunista Szövetségének elnöke többször értésre adta, hogy ha a szövetségi államon belüli kapcsolatok nem javulnak, Szlovéniának nem lesz más választása, mint leválni Jugoszláviáról. Mi több, a szlovén országgyűlés alkotmányozó

55 Szlobodan Milosevics (1941–2006): szerb politikus. 1986-tól a Szerb Kommunista Szövetségének elnökségének elnöke és a Jugoszláv Kommunista Szövetség Külső Bizottsága elnökségének tagja. 1989. májustól a szerb köztársasági elnökség elnöke. A többpártrendszer bevezetése után, 1990. júliusban megalapította a Szerbiai Szocialista Pártot, amelynek haláláig elnöke volt.

56 A Szerb Kommunista Szövetség vezetőjét megszerezve Milosevics 1988-ban „bürokráciaellenes forradalmat” hirdetett. Ennek részeként a vonatokon és buszokkal a helyszínre szállított több tízezres nacionalista tömeg követelte előbb a vajdasági, majd a montenegrói vezetés lemondását. Helyükre saját híveit tette. Ezután felhatalmazást kért a Jugoszláv Államtanáctól a koszovói zavargások megoldására. Javaslatot dolgoztatott ki a koszovói tartományi autonómia visszavonásáról. Amikor ezt 1989. márciusban elfogadták, és az albánok elkezdtek tüntetni, bevette a Szerbiából odavezényelt rendőrokat. Milosevics ekkor ellenforradalmi tevékenység vádjával bebörtönözte a helyi kommunista párt albán vezetőit. Mivel az új választást az albánok bojkottálták, Milosevics jelöltjei nyertek. 1989. májusban megválasztották Szerbia elnökének.

57 Milan Kučan (1941–): szlovén politikus. 1982-től a Szlovén Kommunista Szövetségének képviselője a Jugoszláv Kommunista Szövetségében, 1986-tól az SZKSZ vezetője, 1990–1992-ben Szlovénia Államelnökségének elnöke, 1992–2002-ben Szlovénia köztársasági elnöke.

bizottsága már elfogadta a köztársaság alkotmányának több módosítását; melyek közül a legvitatottabb az elszakadás jogalapját kifejező cikk lesz. A szlovén döntés heves vitákat váltott ki szövetségi szinten és a köztársaságok között egyaránt, de amíg a szlovének nem próbálják meg érvényre juttatni az elszakadási jogot, addig a fegyveres erők beavatkozása valószínűleg nem jelent valódi kockázatot. Sőt, tekintettel Szlovénia Jugoszlávián belül betöltött fontos gazdasági és politikai szerepére, valamint arra, hogy függ a szerb, macedón, koszovói és bosnyák nyersanyagoktól, valószínűtlennek tűnik az elszakadás.

75. A szerb nacionalista mozgolódás újabb kitörése feltüzeltelte Milosevics horvátországi és boszniai ellenfeleit. Július 8-án montenegrói és szerbiai szerbek áramlottak be a horvátországi Kninbe, hogy a helyi szerbeket támogassák egy szerb kolostor melletti szimpátia-tüntetésen. A horvát területen lezajlott Milosevics-barát erődemonstráció olyan megrázkódtatást okozott a tagköztársaság vezetésének, hogy ennek nyomán csatlakozott a szlovénekhoz a „nagy-szerb homogenizációs” törekvések ellen tiltakozva. A boszniai vezetők, akik félték saját jelentős szerb kisebbségük esetleges tömeges akciójától, szintén csatlakoztak. A július 30–31-ei nemzetiségi plénumon a szerbek és Milosevics ellen számos felszólalás hangzott el, többek között a hadsereg részéről is. Macedónia, amely általában Milosevics táborát erősítette, szintén sértésnek vette, hogy a szerbek megpróbálják hatályon kívül helyezni azokat a törvényeket, amelyek gátat szabnak az 1920–1940-ben Macedóniában letelepedett szerbek azon igényeinek, hogy visszatérhessenek azokra a területekre, ahonnan a II. világháború idején elűzték őket.

76. A tagköztársaságok közti viták következő, jelentősebb színtere a Jugoszláv Kommunista Szövetségének 1990. januárra halasztott XIV. kongresszusa lehet. A Szlovéniának tett engedmény jegyében a kongresszust rendes ülészakként rendezik meg, de megkapja a „rendkívüli” jelzöt is. Ez csökkenti azokat a taktikai előnyöket, amelyeket egyébként eddig Szerbia megszerzett.

XI. ALBÁNIA KAPCSOLATAI A KGST-ORSZÁGOKKAL

77. Szeptemberben Csehszlovákia és Albánia nagyköveti szintre emelte diplomáciai kapcsolatait. Így Lengyelország marad az egyetlen a Varsói Szerződés nem szovjet tagállamai közül, amelyik még nem küldte vissza nagykövetét Tiranába az 1968-as szakítás óta. A diplomácia területén történt ezen fejlemények dacára Albánia továbbra is a minimumra kívánja szorítani politikai kapcsolatait a Varsói Szerződés tagországaival; továbbra is kerül velük a pártszintű kapcsolatokat. Ugyanakkor Albánia hajlandó erősíteni az ezekhez az országokhoz fűződő gazdasági kötelekeit, hogy javítsa ipari infrastruktúráját kemény valuta-kötelezettségek nélkül. Arra viszont nem mutatnak jelek, hogy Albánia újragondolná a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok felvételének elutasítását.

78. Albániának a kelet-európai országokhoz fűződő viszonyában a legnagyobb figyelmet Oskar Fischernek, az NDK külügyminiszterének júniusi látogatása keltette. Ami a Varsói Szerződés országait tekintve a legmagasabb szintű látogatás volt azóta, hogy Albánia 1961-ben szakított Moszkvával. Fischer albániai tartózkodása során gazdasági, ipari és egészségügyi együttműködési megállapodásokat írtak alá. A két ország célja kereskedelmi

forgalmuk évi 200 millió márkára történő felemelése. Bulgária éppen csak elmarad az NDK mögött a közeledés lépéseinek tekintetében. A kapcsolatok normalizálása teljes gőzzel folytatódik. Tudományos, gazdasági és műszaki együttműködési megállapodások lépnek életbe. Kedvezőtlen gazdasági helyzete ellenére Románia sikerrel szállított tartós fogyasztási cikkeket, berendezéseket és ajánlotta fel az ásványolaj-kutatási tapasztalatait, valamint együttműködését mezőgazdasági téren. Továbbra is Csehszlovákia maradt az első számú kereskedelmi partner.

79. Úgy tűnik tehát, hogy az albán vezetők megkísérlik ügyesen kihasználni a kelet-európai országok udvarlását kapcsolataik normalizálására. Az albán vezetők viszont nem hajlandóak felhagyni mélyen gyökerező szovjetellenességükkel. Kapcsolataik javulása a kelet-európai országokkal egyben biztonsági intézkedés is, ami lehetőséget ad Tiranának arra, hogy fejlődése ne csak a nyugati országoktól függjön, ami az országot tarthatatlan helyzetbe sodorná, legalábbis ideológiai nézőpontból.

A dokumentumot fordította: Péterfi András

GUSZTÁV D. KECSKÉS

A CONFIDENTIAL REPORT ABOUT THE WEAKENING RIVAL: NATO EXPERTS ON THE TRANSFORMING SOVIET BLOC (NOVEMBER 1989)

A confidential expert report, prepared for the NATO Council in October 1989, provides a general survey about the Soviet zone of influence in Europe, which, after decades of inertia, began to show the signs of disruption. Listing the phenomena regarded as of key importance, the western observers at first dealt with the transformation of Soviet domestic policies, the decline of the Soviet Communist Party, and the increasing ethnic tensions. The part dealing with the satellite states starts with developments in Poland and Hungary, the two countries where changes unfolded most dynamically. Thereupon the situation of the Bulgarian Turks and of the political opposition in Czechoslovakia was reported on. Although not parts of the Soviet bloc, the analysis also devoted attention to communist Albania, as well as to the deepening crisis of Yugoslavia.

The voluminous document was intended as a background material for the session of the NATO Council scheduled for 22 November 1989. By then, systematic analysis of the situation in the Soviet Union and in the East-Central European satellite states could look back on a several decades old tradition. In October 1952 the NATO Council decided on the establishment of an ad hoc working group for the analysis of trends in Soviet foreign policy. This was the origin of a whole series of documents, which until 1991 examined in detail twice a year at first the Soviet Union, and later its satellite countries as well.

In the elaboration of reports an important role was played by the preparatory studies of national diplomatic organs, and the conciliatory talks among invited experts, which, in agreement with the decision making process of NATO, aimed at general consensus. The document presented here accordingly illustrates the way in which the foreign administrations of the NATO powers assessed the situation of the Soviet bloc on the basis of the work of their own diplomatic apparatus, the negotiations pursued within the NATO itself and among the individual foreign ministries, and of other sources, in the fall of 1989.

KÁRMÁN GÁBOR

Pax és pacificatio

Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság
és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának
megértése érdekében*

Az Erdélyi Fejedelemség nemzetközi státuszának kérdése az elmúlt évtizedben a legtöbb figyelmet kiváltó témák közé tartozott a koraújkor-történeti kutatások körében. Tanulmányok sora járta körül a fejedelemség Oszmán Birodalomba való betagozódásának kereteit és egyre több szó esik arról is, hogyan határozhatjuk meg az országot a Magyar Királysághoz fűző közjogi viszonyt. Oborni Teréz kutatásainak köszönhetően alapos ismeretekkel rendelkezünk arról, hogy a 17. század második évtizedéig a magyar királyok és erdélyi fejedelmek közötti szerződésekből újra és újra megtörtént annak rögzítése, hogy – akárcsak Mohács előtt – a fejedelemség a királyság részét képezi.¹ Ennek a tételnek az érvényességét Gebei Sándor számos konferencia-előadásában és -hozzászólásában a teljes 17. századra kiterjesztette, sőt egy néhány éve megjelent írásában amellet érvel, hogy a mindenkori magyar király (szerződéssel történő) elismerése nélkül az erdélyi fejedelem nem is számított legitím uralkodónak.² Noha a téziszről nyilvános rendezvényeken nem ritkán folyt élénk eszmecsere, ennek a

* A tanulmány a Bolyai Ösztöndíj támogatásával, az OTKA 113251 számú, „Nemzet, haza, vallás és szabadság – Régi és új beszédformák a Bocskai-felkelés szöveggyűjteményében és a 17. századi magyar politikai gondolkodásban” című kutatási programjának keretében készült.

1 Összefoglaló jelleggel, korábbi tanulmányaira való hivatkozásokkal: *Oborni Teréz*: Between Vienna and Constantinople: Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania. In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. Kármán Gábor–Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston, 2013. 67–89. Erdély státuszának különböző aspektusairól, a teljesség igénye nélkül: *Kisteleki Károly*: Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka–Horn Ildikó–Lupescu Makó Mária–Oborni Teréz–Rüsz-Fogarasi Enikő–Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014. 162–184.; *Papp Sándor*: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. Keletkutatás (2011) tavasz 25–72.; *B. Szabó János*: Az erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). Kísérlet az erdélyi-török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére. Hadtörténelmi Közlemények 125. (2012) 4. sz. 1015–1050.; *Gerald Volkmer*: Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699. De Gruyter–Oldenbourg, München, 2015.

2 *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek legitimitásának kérdéséhez. In: Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből. Szerk. Ballabás Dániel–Borbély Zoltán. Liceum, Eger, 2012. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai 6.) 37–52.

szakirodalomban megjelent lenyomata egyelőre elenyésző; szisztematikus megvitatása pedig még egyáltalán nem történt meg.³ Utóbbira már csak azért is szükség lenne, mert Gebei Sándor egy tanítványának írásában már arra is található példát, hogy a tézist a szerző elemzése kiindulópontjának, afféle axiómának használja: Panyi Adrienn arra a következtetésre jutott, hogy I. Apafi Mihály – a magyar királytól származó jóváhagyás hiányában – 1688-ig nem is volt Erdély legitim fejedelme.⁴

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy alaposan körüljárjam a Gebei Sándor által egyik legtöbbször említett, filológiai jellegű érvet. Eszerint az Erdélyi Fejedelemségnek a Magyar Királlyal szembeni alávetett helyzete egyértelműen kiviláglik abból a tényből, hogy a két uralkodó között a 17. század során többször kiújuló katonai ellenségeskedéseknek véget vető aktusokra a *pacificatio* kifejezést használták, és nem a *paxot*. A két kifejezés jelentéstartalma közötti különbséget Gebei Sándor a következőképpen rekonstruálta: a nemzetközi jog által elismert, egyenrangú államok között történő békekötéstől (*pax*) el kell határolnunk az uralkodó és a neki alárendelt alattvalók közötti társadalmi béke helyreállítását lehetővé tevő megbékélést (*pacificatio*). Illusztrációképpen a két 1606-ban létrejövő megegyezésre hivatkozott: míg a két nagyhatalom közötti zsitvatoroki békét jogos *pax*nak hívnunk, ez a terminus nem illeti meg a magyar király és az alattvalójának számító magyar rendek, illetve Bocskai István közötti megbékélést, a bécsi *pacificatiót*.⁵

Rögtön az elején szögezzük le: a Gebei Sándor által megfigyelt jelenség valós, a magyar király és az erdélyi fejedelem közötti békekötések elnevezésére a 17. századi források számtalan esetben használják a *pacificatio* fogalmát. Nemcsak az általa hivatkozott esetekben van így – ezek, legalábbis az írott verzióban, a *Corpus iuris Hungariciból* származnak, azokból a dokumentumokból, amelyekben a békekötések egyes rendelkezéseit a magyar országgyűlések becikkelyezték –, de maguknak a szerződéseknek a szövegében is számos példát találhatunk.⁶ Ennek illusztrálására talán elegendő egyetlen megbékélést kiválasztani. Az 1631. április 3-án, I. Rákóczi György és a II. Ferdinánd nevében eljáró Esterházy Miklós között kötött cassai szerződés első articulusában *pacificatió*ként hivatkozik saját magára, kétszer is: „Quoad domini principis personam teneatur, dominus princeps,

3 Pálffy Géza: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. Történelmi Szemle 57. (2015) 63–64.: 49. jz.

4 Panyi Adrienn: I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek legitimitásáról. In: Tanulmányok Erdélyi Fejedelemség-kori történetéből i. m. (2. jz.) 53–71.

5 Gebei S.: i. m. (2. jz.) 40. A tézist Gebei Sándor a szakmán kívüli nyilvánosság különböző fórumain is ismertette, így interjúkban és blogokhoz fűzött kommentárokból is megtaláljuk, ld. pl. <http://erdelyiirport.ro/interju/beilleszkesdes-a-habsburg-monarchiaba>; <http://www.bethlen400.eoldal.hu/cikkek/kronologia.html> (legutóbbi letöltés: 2016. márc. 18.).

6 Gebei S.: i. m. (2. jz.) 40. Egy másik tanulmányában egy, az ELTE Egyetemi Könyvtárának kéziratárában található kézirat címére hivatkozik: *Gebei Sándor: A vallási motiváció Bethlen Gábor politizálásában*. In: *Rekatolizáció, protireformáció a katolicka restauráció v Uhorsku / Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*. Szerk. Kónya Péter. Vydavatelstvo Prešovskej Univerzity, Prešov, 2013. 367.: 29. jz.

peracta his pacificatione, honorificam legationem cum donis congruis in recognitionem obsequii et ad hanc pacificationem confirmandam, Viennam ad Suam Maiestatem expedire, eamque decenter complacere.” Ugyanígy *pacificatió*ként utal vissza erre a szerződésre a két évvel későbbi, II. Ferdinánd és I. Rákóczi György között kötött eperjesi szerződés első articulusa: „Sancitur ut articuli *pacificationis Cassoviensis* [...] in vigore suo permaneant.”⁷ Olyan 17. századi szöveget is találhatunk, amely egymás mellett emlegeti az 1606-os zsitvatoroki és bécsi szerződéseket, és míg utóbbit konzekvensen *pacificatió*nak nevezi, ezt a terminust az oszmánokkal kötött békére nem használja.⁸

Az interpretáció helyességéhez azonban nemcsak arra van szükség, hogy a fogalmak megtalálhatók legyenek ott, ahol várjuk, hanem az is, hogy ténylegesen azt jelentsék, amit Gebei Sándor vélelmez. Amennyiben a kora újkori latin szótárakat hívjuk segítségül, nehéz lenne bármilyen presztízsalapú, a nemzetközi jogban elfoglalt pozíció alapuló különbségtételre bukkanunk. A korszak két nagy magyar–latin szótára több mint száz év különbséggel ugyanarról tudósít: a *pax* Szenci Molnár Albert szerint ugyanúgy *békesség*, mint az ő szógyűjtésére nagyban építő Pápai Páriz Ferenc szerint; a *pacificatió*ra pedig mindketten a *békességszerzést* adják meg fordításként.⁹ A fordított próba, a magyar kifejezések latinra fordításának ellenőrzése előbbi esetben ugyanezt az eredményt hozza, Pápai Páriz Ferenc azonban a *pacificatió*t nemcsak a *békességszerzés*, hanem a *békéllés* és a *békéltetés* megfelelőjeként is megadja; a *békesség* mellett pedig *pax*nak fordítja a *békét* is. Sőt az 1762-es kiadásban, ahol a magyar szavaknak a latin mellett már német jelentései is feltűnnek, a *pacificatio* újabb jelentésárnyalataival ismerkedhetünk meg: jelentheti a háborúmentes állapot létrehozásának aktusát (*békéltetés* – *Friedensstiftung*), az ehhez vezető folyamatot (*békességszerzés* – *Friedenshandlung*), és végül az ezt rögzítő dokumentumot is (*békéllés* – *Vertrag*). Végül az 1762-es Pápai Páriz-kiadás arra is felhívja a figyelmet, hogy a *pacificatio* nemcsak közjogi értelemben jelenti a megbékélést, hanem a legáltalánosabb értelemben, mint bármilyen viszály felszámolása (*Versöhnung*).¹⁰ Figyelemre méltó, hogy a *pax*szal kapcsolatban viszont egyik szótár sem emeli ki, hogy jelentése a „háború nélküli állapot” mellett „békeszerződés” is lehetne. Azt azonban nem zárhatjuk ki, hogy a megadott magyar kifejezések (akárcsak az 1762-es Pápai Páriz-verzióban

7 Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen. Hrsg. Roderich Gooss. Holzhausen, Wien, 1911. 654., 670. (a kiemelés tőlem, itt és a továbbiakban egyaránt).

8 Articuli universorum statuum et ordinum inlyti Regni Hungariae ac partium sibi annexarum, in generalibus eorundem conventibus ab anno 1608 usque ad annum 1659 inclusive editi. Adjunctis ad initium pacificatione Viennensi, et tractatu Situatorokiensi. Verdussen, Pottendorf, 1668. A kötet címe, mint látható, *tractatus*ként hivatkozik a zsitvatoroki szerződésre, szövegében viszont már *pax*ként említi (25.).

9 Szenci Molnár Albert: Dictionarium Latinovngaricum. Hutter, Noribergae, 1604. fol. Cc 2v, Bb 4r; Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium latino-hungaricum [...]. Brewer, Leutschoviae, 1708. 420., 411.

10 Szenci Molnár A.: i. m. (9. jz.) fol. b7v; Pápai Páriz F.: i. m. (9. jz.) 15.; Uő: Dictionarium latino-hungaricum et hungaro-latino-germanicum. Typ. Academiae, Tynnaviae, 1762. [2. rész] 22.

szereplő német *Friede*) mindkét jelentéssel bírtak, és a szótárszerzők ezért nem érezték szükségesnek a definíció finomítását.¹¹

Ha a korszak más latin szótáraiban keressük a *pacificatio* és a *pax* megkülönböztetésének nyomait, arra a következtetésre juthatunk, hogy Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc kiváló munkát végeztek: a *pacificatio* kifejezést ugyanis a klasszikus latinságra építő szótárkészítők meglehetősen ritkán tüntették fel munkáikban. A 17–18. század legfontosabb szógyűjtéseit magában foglaló, online elérhető Camena-adatbázisban fellelhető kilenc *thesaurus*ból mindössze kettőben szerepel, és a későbbi szótárak közül sem tartalmazza mindegyik.¹² Johann Matthias Gesner 1749-es munkája mindössze annyit közöl, hogy a *pacificatio* jelentése „mitigatio”, vagyis kizárólag a békéltetés folyamatát jelöli, nem pedig annak eredményét vagy az azt körülíró dokumentumot. Igaz, Gesner a *pax*szal kapcsolatban sem tartja szükségesnek a „békeszerződés” jelentés feltüntetését – a főnévvel használatos igék felsorolásából feltűnő módon hiányzik a *concludere*.¹³ – Témánk szempontjából sokkal informatívabb Adam Friedrich Kirsch 1774-es latin–német szótára. Egyrészt ez a *pax* 7. jelentéseként megadja a *Vertragot*, tehát a (béke)szerződést. Másrészt a *pacificatio* esetében – miután számos szinonimát hozott az általánosságban értett megbékélési aktusra (*Befriedigung*, *Versöhnung*, *Besänftigung*, *Friedemachung*, *Friedensstiftung*) – jelzi a másik, témánk szempontjából releváns értelmezési lehetőséget is: „Vergleich oder Vertrag, der wegen einer streitigen Sache gemacht wird”, tehát a *pacificatio* a vitás kérdéseket lezáró okmányt is jelentheti.¹⁴

A *pacificatio* terminus hiánya a *thesaurus*ok nagy részében alighanem azzal indokolható, hogy az a klasszikus latinságban egyetlen szerző, Cicero műveiben fordul elő – a példamondatokat is közlő szótárak legalábbis kizárólag az ő írásaiból hozzák illusztrációikat.¹⁵ A reneszánszig a fogalom nem tűnik nagyon népszerűnek: a középkori latinsággal kapcsolatos legnagyobb újkori szógyűjteményben, a Du Cange-féle *glossarium*ban hiába keressük, a németalföldi latinságot feldolgozó lexikonban pedig csak kései, 15. századi adatok találha-

11 Noha a korszak magyar nyelvű szövegeiben a békeszerződésre legtöbbször a *végezés* kifejezést használják, a *békesség* szónak is ismerjük már 16. századi előfordulásait is ebben az értelemben, ld. Erdélyi magyar szótörténeti tár. I. A–C. Szerk. Szabó T. Attila. Kriterion, Bukarest, 1975. 722–724.

12 <http://www.uni-mannheim.de/mateo/termini/db/index.php?tid=21438> (legutóbbi elérés: 2016. márc. 8.). Nem szerepel például a következő vaskos műben sem: Onomasticon totius latinitatis. Ed. Josephus Perin. Typ. Seminarii, Patavii, 1920.

13 *Johann Matthias Gesner: Novus Linguae et Eruditionis Romanae Thesaurus*. Fritsch et Breitkopf, Lipsiae, 1749. 739–741.

14 *Adam Friedrich Kirsch: Abundantissimum Cornu Copiae Linguae Latinae et Germanicae Selectum* [...]. Svikert, Lipsiae, 1774. col. 2060., ill. 2003.

15 A legtöbb itt található: Totius latinitatis lexicon opera et studio Aegidii Forcellini lucubratum et in hoc editione [...] a Iosepho Furlanetto [...] novo ordine digestum, amplissime auctum atque emendatum cura et studio Vincentii De-Vit. Typ. Aldinianis, Prati, 1868. 462. Gesner és Kirsch is öt jelzik forrásként, és Pápai Páriz Ferenc is Cicerótól hozza példamondatát a *pacificatio*-szócikkhez, ld. 9. jz.

tók.¹⁶ Mivel a reneszánsz és a humanisták számára Cicero az egyik legáltalánosabban elfogadott követendő eszményt jelentette, talán nem túlzás feltételezni, hogy a terminus népszerűvé válása az ő divatba jöveteléhez köthető. A *pacificatio* békeszerződésként való értelmezése mindenestre a kora újkor fejleménye: a Cicerótól idézett példák, de a fent említett 15. századi holland előfordulások is mind az általánosabb, „megbékélés(i aktus)” értelmet tükrözik, és a latinságnak az aranykor óta folyó megállíthatatlan romlását valló Kirsch jelzi is, hogy a *Vertrag* jelentés „nova et barbara” használat eredménye.¹⁷ Hasonló kitétel a *pax* szerződésként való magyarázatakor nem találunk. Alighanem a *pacificatio* kifejezés „modernségének”, sőt „barbárságának” érzete tartotta vissza a nemzetközi jog nagy kora újkori teoretikusát, Hugo Grotiust attól, hogy használja a terminust: az antik példákra épülő *A háború és béke jogáról* békeszerződésekről szóló fejezetében számos körülírás mellett (*pactiones quae bellum finiant, pacis conventiones*) csak a *pax* tűnik fel tárgyának jelölésére.¹⁸ A két terminus jelentésgazdagodása rímel arra az eszmetörténések által megfigyelt jelenségre, hogy a béke a kora újkor gondolkodásában válik igazán jogi megalapozású állapotá: noha szerződéseket természetesen korábban is kötöttek a háborúk végén, azok elméleti szinten nem létrehozták a békét, csak bejelentették a természetesnek tételezett, erőszakmentes állapothoz való visszatérést és annak körülményeit.¹⁹ Könnyen lehet, hogy a *pax* és *pacificatio* terminusok „békeszerződés” tartalommal való felruházása ennek a jogi aktust előtérbe helyező, azt teremtő erővel felruházó attitűdnek a mellékterméke.

A fenti, hipotetikus elemeket sem nélkülöző, így lezártak semmiképpen nem tekinthető szótörténeti fejtegetések jelenlegi témánk szempontjából annyi eredményt hoztak, hogy leszögezhetjük: a kora újkorban mind a *pax*, mind a *pacificatio* fogalom kétségkívül felruházódott a „békeszerződés” jelentéssel – azonban a szótárak nem segítenek a két terminus közötti különbség meghatározásában. Ehhez a nemzetközi jogi gyakorlat során létrejött szövegeket kell tanulmányoznunk. Mi lehetne erre megfelelőbb, mint a legnagyobb szabású kora újkori békekötés, a későbbi sokszereplős konfliktusok rendezéséhez mintául szolgáló vesztfáliai béke? Mint közsímet, a több éven keresztül üléselő, résztvevők sokaságát megmozgató kongresszus két helyszínen zajlott és rendelkezéseit két dokumentum foglalja magában: III. Ferdinánd német-római császár a svéd királlyal és szövetségeseivel

16 *Carolus du Fresne, sieur Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis. I–X.* Ed. Léopold Favre. Favre, Niort, 1883–1887.; *Lexicon latinitatis Nederlandicae medii aevi / Woordenboek van het middeleeuws latijn van de noordelijke Nederlanden. VI.* Ed. Johannes W. Fuchs–Olda Weijers–Marijke Gumbert. Brill, Leiden, 1998. 3406.

17 A definíció előtt elhelyezett kis kereszt értelmezését az (oldalszám nélküli) előszó végén találjuk. Cicero kultuszáról ld. *Almás Gábor: Miért Cicero? A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról.* Korall 7. (2006) 23. sz. 60–85.

18 *Hugo Grotius: De iure belli ac pacis libri tres.* Buon, Parisiis, 1625. 729–756 (liber III., caput XX.).

19 *Wilhelm Janssen: Friede.* In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. II.* E–G. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhart Kosleck. Klett-Cotta, Stuttgart, 1975. 565–566.

Osnabrückben, míg a francia királlyal és szövetségeseivel Münsterben kötötte meg a békét.²⁰ Mivel a két szöveg számos pontja megegyezik, a fogalmi elemzés szempontjából elég csak egyiket számításba venni. Aligha meglepő, hogy az osnabrücker szerződésben a *pax* és ragozott alakjai igen sűrűn szerepelnek: összesen hetvenkét alkalommal, amelyből harmincegy magára a szövegre, illetve a rajta keresztül megvalósuló megbékélési aktusra vonatkozik (a *pax conclusa, ratificata, publicata* és hasonló jelzős alakok nem vonatkozhatnak az aktus révén beálló erőszakmentes állapotra).²¹ Annál meghökkentőbb, hogy a *pacificatiót* is megtaláljuk a szövegben, összesen kilenc alkalommal, amelyből nyolc félreérthetetlenül magára az osnabrücker békekötésre utal. Az előfordulásokat vizsgálva nem látszik szabályszerűség: ha csak a birodalmon belüli problémák rendezésével kapcsolatban merülne fel, akár arra is gyanakodhatnánk, hogy használatát kimondottan a császár és alattvalói megbékélésének aktusa motiválja. De ebben az esetben indokolatlan lenne, hogy a résztvevők felsorolását (art. XVII,10) is ez vezesse fel („Hac pacificatione comprehendatur [...]”), hiszen abban számos olyan fejedelmi személy is található, aki a Német-római Birodalomban semmilyen ranggal nem bírt. Ha a *pax* és *pacificatio* között lenne következetes különbségtétel, nehéz lenne megindokolni azt is, hogyan kerül egy mondatba ugyanarra a megbékélési aktusra hivatkozva mindkét terminus.²²

A 17. század egészéből rendelkezésre állnak olyan példák, amelyekben a *pacificatio* kifejezés olyan helyzetekben kerül elő, ahol a Gebei Sándor által felállított értelmezés szerint nem lenne szabad. Illusztrálásképpen hadd idézzek három példát a század elejéről, közepéről, illetve végéről. 1611-ben Lucas Peifer egy szellemes, hat disztichonból álló akrosztikont jelentet meg a szász és a brandenburgi választófejedelmek közötti megbékélés tiszteletére, amelyet *pacificatió*nak hív, holott nyilvánvaló, hogy a két uralkodó közül egyik sem alárendeltje a másiknak.²³ A III. Frigyes dán király és X. Károly Gusztáv svéd király közötti 1658-as roskildei béke latin szövegét ugyancsak *pacificatio* címen adják közre két évvel később Nürnbergben, holott az egyezséget minden kétséget kizáróan két teljesen

20 A vesztfáliai békéről ld. *Fritz Dickmann*: Der westfälische Frieden. Aschendorff, Münster, 1959.; *Derek Croxton*: The Last Christian Peace: The Congress of Westphalia as a Baroque Event. Palgrave MacMillan, New York, 2013.

21 A béke szövegének kritikai kiadása: *Acta Pacis Westphalicae*. 3. ser., Abt. B, Bd. I. Die Friedensverträge mit Frankreich und Schweden: Verhandlungsakten: Urkunden. Bearb. Antje Oschmann. Aschendorff, Münster, 1998. 95–170. A szöveg kereshető pdf formátumban online is hozzáférhető: http://www.pax-westphalica.de/ipmipo/pdf/o_1648lt-orig.pdf (legutóbbi letöltés: 2016. febr. 10.).

22 „Imprimis quidem Imperator ipse per universum Imperium edicta promulget et serio mandet iis, qui hisce pactis et hac *pacificatione* ad aliquid restituendum vel praestandum obligantur, ut sine tergiversatione et noxa intra tempus *conclusae et ratificandae pacis* praestent et exequantur transacta [...]”. Art. XVI,2. *Acta Pacis Westphalicae* i. m. (21. jz.) 151. A XVII,10. articulus uo. 158.

23 *Lucas Peifer*: Akrostoikhon in pacificationem Domus Saxonicae et Brandenburgicae Serenissimum Illustrissimumque Principem ac Dominum Dn. Joannem Georgium [...]. Zipser, Budinissae, 1611.

egyenrangú uralkodó kötötte.²⁴ Végül a század végén hasonlóképpen *pacificatio*-ként emlegették az 1678–1679 során több szerződésben létrejött nijmegeni békét, amely Európa számos fejedelmi személye között kötött: a német-római császár, a francia és svéd királyok, a Holland Köztársaság és Münster püspöke között nehez lenne egyértelmű alá-fölrendeltségi viszonyt megállapítani.²⁵

Ha kilépünk a Német-római Birodalom keretei közül és a vizsgált régióhoz, a Magyar Királysághoz egy kicsit közelebbi példákat keresünk, felfigyelhetünk egy 1649-es kiadványra, amely János Kázmér lengyel királynak ellenfeleivel Zboriv mellett kötött megbékélését nevezi *pacificatio*nak, holott csak egyikük, Bohdan Hmelnickij kozák hetman számított alattvalójának, III. Iszlám Giraj tatár kán semmiképpen.²⁶ Egy 1673-ban, az oszmán–lengyel háború előestéjén a Rzeczpospolita belső békéjének megteremtéséről szóló kiadvány ugyanakkor valóban a király és alattvalói kiegyezéséről számol be, csakhogy szükségesnek tartja, hogy a *pacificatio* kifejezést az *interna* jelzővel is kiegészítse – amiből az következik, hogy a melléknév nélküli verzió nem bír automatikusan ezzel a jelentéssel.²⁷

Ha a közjogi státus finomságaira talán kevésbé érzékeny nyomdászokban nem is bízunk, a békeszerződéseket elemző kora újkori jogtudósoktól nyilván elvárhatjuk, hogy különbséget tudjanak tenni a nemzetközi szerződésre használt *pax* és az egy államon belül az uralkodó és alattvalói megbékélését dokumentáló *pacificatio* között. Ennek ellenére számos példát ismerünk arra, hogy egyetemi közegben készült írások sem tükrözik a fogalmak ilyen jellegű megkülönböztetését: Gottlob Friedrich Seligmann 1678-as disputációja ugyanúgy általános „békekötés” értelemben használja a *pacificatio* kifejezést, mint Heinrich Albert von Mülheim 1674-es disszertációja. Utóbbi esetben ráadásul újra találunk példát arra is, hogy a *pax* és a *pacificatio* fogalmak egy mondaton belül is csereszabatosan használhatóak.²⁸ Philipp Andreas Oldenburger elemzése a vesztfáliai békéről ugyanánál a kiadónál egyetlen év különbséggel jelent meg kétszer úgy, hogy az egyik al-

24 *Pacificatio Septentrionalis nupera Transactione Rotschildensi fundata et conclusa inter Reg. Mtem Regnumque Daniae et Reg. Mtem Regnumque Sueciae die 27. Maii A. C. 1660.* Tauber, Nürnberg, 1660.

25 *Ahasver Fritsch: Adnotamenta ad pacificationem Noviomagensem de anno MDCLXXIX.* Oehrlingius, Francofurti ad Moenum, 1697.

26 *Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, et faustissimae pacificationis cum hostibus Serenissimi et Potentissimi Principis ac Domini Dni Joannis Casimiri Regis Poloniae et Sveciae.* [S. n.], [s. l.], 1649. Magában a szövegben a tatár kánnal kötött béke *pax*, míg a kozákokkal kötött megegyezést tartalmazó irat *litterae pactorum* (30–31.).

27 *Constitutio pacificationis internae Regn. Pol. oder auffgerichtete inwendige Friedens-Handlung des Königreichs Pohlen Anno 1673 wider die Türcken.* [S. n.], [s. l.], 1673.

28 „An Rex captivus queat pacem facere, et quatenus *illa pax* obliget contrahentem, de eo superiori saeculo acriter inter Hispanos et Gallos disputatum, cum Franciscus I. captivus Carolo Quinto Burgundiam, aliaque plura loca in Italia, facta pace concessisset, de qua *pacificatione* legatur.” *Heinrich Albert von Mülheim: De pacificationibus vulgo Friedens-Tractaten brevem ac simplicem dissertationem academicam [...] subiicit Henricus Alb. de Mülheim.* Typ. Deckerianis, Basileae, 1674. B3; *Gottlob Friedrich Seligmann: De iis, qui in pacificationem se interponunt.* Uhmannus, Lipsiae, 1678.

kalommal *pax*, a másik esetben *pacificatio Osnabrugo-Monasteriensis* állt a címében.²⁹ Végül szintén árulkodó, hogy Georg Braudlacht félezer oldalas nagy traktátusa a *pacificatio*ók történetéről az osztrák és spanyol Habsburgok, illetve a francia királyok közötti békekötéseket elemzi – akik egyáltalán nem álltak alá-fölérendeltségi viszonyban.³⁰

A Német-római Birodalom, illetve a lengyel-litván állam területén érvényes nyelvhasználattal kapcsolatos elemzés mindazonáltal korlátozott jelentőséggel bír azzal a kérdéssel kapcsolatban, mire gondolhattak a magyar kancelláriai fogalmazók, amikor leírták a *pacificatio* kifejezést. Ahogy korábban említettem, a magyar király és az erdélyi fejedelmek közötti szerződések rendszeresen hivatkoznak saját magukra ezzel a terminussal, és a korábbi szerződéseket is így említik: *pacificatio Viennensis, Niklspurgiensis, Posoniensis, Cassoviensis*.³¹ Ugyanakkor egyáltalán nem szokatlan a *pax* kifejezés használata sem. Az 1606-os bécsi béke szövegében található végrehajtási rendelkezésekben például ezt olvassuk: „Statutum etiam est, quod statim conclusa et confirmata *conclusionone huius pacis* omnia executioni demandetur [...]”.³² Ebben az esetben persze csak a *pax* kifejezés megjelenését regisztrálhatjuk: a „békekötés” értelmet a szó nem önmagában hordozza, hanem a *conclusio pacis* szerkezet fejezi azt ki. A nikolsburgi békében már világosabb a helyzet, hiszen a császár ezekkel a szavakkal vállalja, hogy a megegyezésről értesíti a lengyel királyt: „*De pace transacta et stabilita* Serenissimum regem Poloniae Sua Majestas certificabit”; és ezt aztán megismétli az 1621-es szöveget számos helyen szóról szóra követő 1624-es bécsi egyezmény is.³³ A „*pax stabilita*” jelzős szerkezetben a főnév persze az állapotra és nem az azt létrehozó egyezményre utal, de ezt ellensúlyozza a másik melléknév, a „*transacta*”, ami viszont csak a jogi dokumentumra vonatkozhat – így arra láthatunk példát, hogy a kancelláriai gyakorlatban ugyanazzal az említéssel a *pax* mindkét jelentése lefedhető volt. Még ennél is világosabb a linzi béke által használt formula: „*Quod conclusa per Dei gratiam hac desiderata pace* [...]” – az a „béke”, amelyet megkötnek, nyilvánvalóan csak az erőszakmentességet létrehozó szerződés lehet, és nem az általa létrejövő állapot.³⁴ Ugyanezt a példát megtaláljuk az erdélyi kancellária által fogalmazott dokumentumban is, az 1626-os pozsonyi békéhez az erdélyi rendek által kiállított biztosítéklevélben (*assecuratióban*): „*singularem affectum nostrum erga pacis conclusae negotium demonstraremus*”.³⁵

29 Philipp Andreas Oldenburger: Notitia rerum illustrium Imperii Romano-Gallici, sive discursum iuridico-politico-historicorum ad instrumentum pacis Osnabrugo-Monasteriensis [...]. Verus, Freistadii, 1668.; *Uő*: Notitia rerum Imperii Romano-Germanici sive discursum iuridico-politico-historicorum ad pacificationem Osnabrugo-Monasteriensem [...]. Verus, Freistadii, 1669.

30 Georg Braudlacht: Historia pacificationum, ab annis plusquam ducentis breviter repetita et percipue deducta [...]. Laurer & Gerdes, Lipsiae, 1687.

31 Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.) 556., 625., 670., 671. és így tovább.

32 Uo. 349.

33 Uo. 554., 604.

34 Uo. 777.

35 Uo. 629.

Nemcsak az mond azonban ellent Gebei Sándor értelmezésének, hogy erdélyi fejedelmek és magyar királyok közötti szerződések rendszeresen használják önreferenciaként a *pax* kifejezést. Arra is találhatunk példákat, hogy a magyar király és az oszmán szultánok közötti békeszerződésekre a kancelláriai gyakorlat *pacificatio*-ként hivatkozik. Egy 1628-as kiadvány, amely a zsitvatoroki béke és annak meghosszabbításai latin szövegét tartalmazza, az 1606-os szerződést felváltva hívja *pax*nak és *pacificatio*nak; de az 1616-os megújítás preambuluma egyértelműen utóbbi kifejezéssel utal vissza az előzménynek tekintett szerződés példájára: „ne ullis obscuritatibus, vel *Sitva-Torokianae pacificationis*, vel postremae huius Viennensis conclusionis articuli involvatur [...]”.³⁶ Ez a terminus ráadásul olyan közegben is feltűnik, ahol – amennyiben Gebei Sándor rekonstrukciója helyes – kiemelt jelentősége lett volna, hogy a *pax* szerepeljen: egy erdélyi fejedelemmel kötött megegyezésben. A Bethlen Gáborral kötött nagyszombati titkos szerződés (1615) második pontjában ezt olvashatjuk: „Pacificationem cum Turca ad Sytvatorok factam [...] non turbabimus”.³⁷ A rendelkezésre álló példák alapján egyértelműen levonhatjuk a következtetést: nemcsak az európai nemzetközi jog, de a magyar kancelláriai gyakorlat sem tett különbséget a „békeszerződés” értelemben vett *pax* és *pacificatio* között. Noha előbbit önmagában ritkán használta „békeszerződés” értelemben – inkább olyan körülírásokat és jelzős szerkezeteket alkalmazott, mint a *conclusio pacis* vagy a *pax conclusa* –, presztízsalapú megkülönböztetésüket nem ismerte, a két fogalom elkülönítése a történeti terminológiában így kizárólag utólagos konstrukció lehet.

Az erdélyi fejedelmek és magyar királyok közötti békeszerződések további tanulmányozása mindazonáltal arra mutat rá, hogy egy ilyen utólagos konstrukció teljesen indokolatlan. Arra már a korábbi kutatás is rámutatott, hogy Erdély fejedelmei az 1621-es nikolsburgi békekötés óta egyetlen szerződésben sem fogadtak hűséget a magyar királynak és nem nyilvánították ki, hogy az általuk irányított terület a Magyar Királyság része lett volna.³⁸ Gebei Sándor hivatkozik arra, hogy a magyar kirá-

36 Series conditionum et pacificationis articulorum quae sub Divi Rudolpho [...] regimine, prouti eadem per certos, cum eisdem et subsecutorum Sac: Romanorum, tum etiam Turcicorum Imperatorum ex parte, deputatos Plenipotentiarios Commissarios [...] tractatae et iam tandem, regnante Sacra Ferdinandi Secundi Roman: Imper: Maiestate etc. et Sultano Murath Han Turcarum Moderno Imperatore conclusae et ratificatae sunt et stabilitae. Rath, Viennae, 1628. 7. A címlap által a *pacificatio*ók közé sorolt zsitvatoroki békét a belső címlap már *pax*ként említi: uo. 3.

37 Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.) 450.

38 Gerald Volkmer: Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691. Aussenpolitik und völkerrechtliche Stellung. Aldus–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Kronstadt–Heidelberg, 2002. 141. Egyedül az 1631-es kassai szerződésnek van egy olyan pontja, amely szerint a fejedelem valamiféle engedelmességgel tartozik a magyar királynak (a szó szerinti idézetet ld. fentebb). Az itt használt *obsequium* kifejezés azonban – amelynek kimutatása céljából I. Rákóczi Györgynek díszes követséget kellett küldenie a magyar királyhoz – a korabeli diplomáciai érintkezés bevett formulája, egyszerűen a magasabb rangú személy iránti tisztelet kifejeződését jelöli, konkrét tartalom nélkül. Ez egyértelműen kiviláglik Bethlen Gábor egyik leveléből, amelyben kifejti, hogy nem sértésnek szánja, ha a császárnak írott levelét *obsequentissimusként* írja alá; egyben nehezményezi, hogy a neki jövő leveleket II. Ferdinánd viszont úgy írja alá, „mint egy subditusának” – a

lyok és erdélyi fejedelmek közötti szerződésekben rögzített pontokat a magyar országgyűlés is becikkelyezte.³⁹ Ez a megállapítás némi pontosításra szorul. Az 1608. évi koronázás előtti 2–16. törvénycikkek valóban a bécsi béke első tizenegy pontjára épülnek, de szövegszerűen nem követik annak fogalmazását, egyes esetekben – mint például a vallásbékével kapcsolatos pontok kapcsán – fontos változtatásokat eszközölnek annak szövegében.⁴⁰ A nikolsburgi békéből az 1622. évi magyar országgyűlés csak a hét vármegyére vonatkozó pontokat cikkelyezte be, amely megyéknek a fejedelem hatalma alá kerülésével kapcsolatos technikai kérdéseket rendezte, magát az átadás aktusát viszont kész tényként kezelte.⁴¹ Az 1624-es bécsi béke annak ellenére nem került becikkelyezésre, hogy alkalom lett volna rá, hiszen a következő évben összeült az országgyűlés.⁴² Végül a legérdekesebb a linzi béke esete. Ez a megegyezés két szerződésből áll, az egyik a vallásügyi rendezést tartalmazza (*publicum*), a

- magyar király felé mutatott *obsequiumra* tett utalást tehát akkor sem tartotta túlzásnak, ha egyáltalán nem kívánta általa azt érzékelteni, hogy alattvalói státuszban lenne. Ld. Bethlen Pázmány Péternek írott levelét (Tokaj, 1622. ápr. 12.): Hazai okmánytár. IV. Szerk. Nagy Imre–Stummer Arnold–Ráth Károly–Véghely Dezső. Sauervein, Győr, 1867. 435. A kassai szerződés mellett kötött titkos paktumban I. Rákóczi György megígérte ugyan, hogy hűségesküt (*corporale iuramentumot*) tesz majd a magyar királynak, erre azonban soha nem került sor, a II. Ferdinánd nevében Gyulafehérvárra érkező Haller György hiába próbálta meg azt behajtani. Ld. Erdélyi országgyűlési emlékek. IX. 1629–1637. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1883. 253–254.; *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczi György 1593–1648. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1893. 201., 212–213.
- 39 *Gebei S.*: Az erdélyi fejedelmek i. m. (2. jz.) 48–50. Tanulmányának egy korábbi részében a linzi béke pontjainak országgyűlési becikkelyezését „ratifikáció” néven emlegeti, amely a jogi aktus tartalmának félreértéséből származik (uo. 40.). III. Ferdinánd már 1645 decemberében ellátta érvényesítő záradékával és kézjeggyével a követein keresztül megkötött szerződést, a ratifikáció aktusa tehát már ekkor lezajlott, ellentétben a magyar törvények közé való beemeléssel, amelyre csak a két évvel később zajló országgyűlésen került sor. Ld. *Zsilinszky Mihály*: A linzi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvénycikkek története. Hornyánszky, Bp., 1890.
- 40 *Corpus juris hungarici* – Magyar törvénytar 1608–1657. Szerk. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1900. (= CJH 1608–1657) 8–20. Vö. *Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.)* 341–345. A bécsi béke további rendelkezései (uo. 345–353.) által érintett kérdéseket a koronázás utáni törvénycikkek tárgyalták, szövegszerű becikkelyezésről ebben az esetben sincsen szó, vö. CJH 1608–1657 24–40. Nem egészen érthető, hogy a kérdést elemző Lukinich Imre miért pont a koronázás előtti 1. és 8., ill. koronázás utáni 23. törvénycikket emeli ki mint a bécsi béke becikkelyezését, ld. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. MTA, Bp., 1918. 219. Kisteleki Károly, aki átveszi Lukinich szelektív hivatkozását, azt is állítja, hogy az ilyen módon becikkelyezett bécsi béke a sarkalatos törvények közé emelkedve erősített meg a következő uralkodók által, ld. *Kisteleki K.*: i. m. (1. jz.) 175–176. A koronázás előtt adott uralkodói hitlevelek valóban hivatkoznak a bécsi békére, annak megtartását ígérve, de egyben nevesítik az 1608. évi törvénycikkeket is – tehát két különálló jogforrásként kezelik azokat, ld. 1622:2. tc. 7. §; 1638:1. tc. 2. § (CJH 1608–1657 176., 364.). A vallásbékével kapcsolatban ld. *Péter Katalin*: Az 1608. évi vallásügyi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. Századok 111. (1977) 93–113.; *Uő*: A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon. In: „Frigy és békesség legyen...”. A bécsi és a zsitvatoroki béke. Szerk. Papp Klára–Jeney-Tóth Annamária. Debreceni Egyetem Történeti Intézete–Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, Debrecen, 2006. 171–175.
- 41 Az 1622:28. törvénycikk első tíz artikulusa származik a nikolsburgi béke szövegéből, a maradék három az országgyűlés toldotta hozzá: CJH 1608–1657 202–204.; vö. *Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.)* 550–551.
- 42 Vö. CJH 1608–1657 236–276.

másik I. Rákóczi György erdélyi fejedelem személyes igényeinek kielégítését (*privatum*). A *publicum*-szerződést az 1647. évi magyar országgyűlés teljes terjedelmében becikkelyezte (5. tc.), a törvényszövegben is explicit jelezve, hogy egy uralkodói diploma szövegét iktatja be a Magyarországon érvényes jogi anyagba. Ezzel ellentétben a *privatum*-szerződés egyetlen részlete sem került be a *Corpus iuris*ba, csak annak következményei – a 20. tc. azonban a Rákóczi által is elnyert hét vármegyével kapcsolatos rendelkezéseket egy az egyben az 1622. évi decretumból (illetve áttételesen a nikolsburgi békéből) veszi át.⁴³ A Magyar Királyság országgyűlése, logikus módon, csak azon rendelkezések becikkelyezéséről gondoskodott, amelyek az ország berendezkedését érintették – ebbe pedig a 17. század közepén az Erdélyi Fejedelemséget közjogilag már nem számolták bele.

Ezt az értelmezést támasztják alá a ratifikációs szerződések preambuluma is, amelyekben a két uralkodó elmagyarázza a békeszerződés létrejöttének körülményeit. A Bethlen Gábor uralkodása alatt született három békeszerződésből az erdélyi fejedelem ratifikációs példányai maradtak fent. Az egymást szinte szó szerint másoló szövegek meglehetősen abszurd módon fogalmazzák meg a megegyezés előtörténetét, hiszen azt állítják, az erdélyi fejedelem, látva a magyarországi belső zavargásokat („motus intestinos”), elküldte követeit a királlyal a béke helyreállításának megtárgyalására – mintha Bethlen Gábornak valójában semmi köze nem lett volna a magyarországi rendi felkelésekhez és minden érdekeltség nélküli független uralkodóként sietett volna a bajba jutott felek segítségére.⁴⁴ I. Rákóczi György ennél őszintébb a linzi béke *privatum*-szerződésének preambulumban, hiszen explicit közli, hogy a dokumentum a III. Ferdinánd és közte Magyarországon zajló konfliktus rendezését szolgálja – a magyar király által kiállított példány azonban nem érzékelteti az erdélyi fejedelem személyes érdekeltségét, a Bethlen-kori praxist követve csak általában jelzi, hogy Magyarországon belső zavargások voltak, amelyek lecsendesítése végett Rákóczihoz küldte követeit.⁴⁵ Ezzel ellentétben a *publicum*ról szóló szerződés preambuluma úgy fogalmaz, hogy III. Ferdinánd a fejedelem követeivel folytatott tárgyalások után kegyesen úgy döntött, hogy a pontokba foglalt engedményeket teszi – itt tehát valóban a király és alattvalói megbékéléséről van szó, csak hogy utóbbiak közé a szöveg nem sorolja be I. Rákóczi Györgyöt. Nem csoda, hogy – noha a fejedelmek által kiállított, a királyi levéltárban őrzött ratifikációs példányok általában jobb eséllyel maradtak fenn, mint az Erdélybe küldött viszontpéldányok – a *publicum*ot taglaló szerződés esetében nem ismerjük I. Rákóczi György ratifikációs példányát, hiszen az abban foglaltak az uralkodói kegy gyakorlásából fakadtak, érvényre jutásukhoz nem a fejedelem, hanem a magyar országgyűlés hozzájárulására volt szükség.⁴⁶ Mindenesetre a linzi

43 CJH 1608–1657 420–426., ill. 442–446; vö. Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.) 778–782.

44 Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.) 546., 596., 623.

45 Uo. 771., 772.

46 Uo. 778. Érdekes, hogy erre a tényre az okmányokat kiadó Roderick Gooss nem tér ki (vö. uo. 762–764.), ahogy a békekötés magyar monográfiusa sem: *Zsilinszky M.*: i. m. (39. jz.) 217–230.

béke formai jegyei, akárcsak a Bethlen-korabelieké, semmilyen módon nem tükrözik azt, hogy az erdélyi fejedelem a magyar király alattvalója lett volna.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a Gebei Sándor által felhozott érvek azon tézise igazolására, hogy az erdélyi fejedelmek a 17. század teljes egészében a magyar király alattvalóinak számítottak, és hatalmuk csak akkor volt legitim, ha utóbbiak is szerződésben erősítették meg azt, nem tűnnek helytállóknak. Semmi jel nem utal arra, hogy a korszakban presztízis alapján megkülönböztették volna egymástól a *pax*, illetve *pacificatio* néven említett békeszerződéseket, és Nikolsburg után a fennmaradt dokumentumok egyetlen formai jegye sem tükröz alattvalói viszonyt. Az erdélyi fejedelmek uralkodásának legitimitását amúgy is nehéz lenne utólag megállapított, abszolút érvényességű kritériumokhoz kötni, már csak azért is, mert könnyen belátható, hogy a különböző hatalmi tényezők mást és mást fogadtak el a legitimitás érvényes alapjának.⁴⁷ Míg az oszmán ideológia szerint az erdélyi fejedelem hatalma kizárólag a szultán kegyétől (és az azt jelképező kinevezési okmánytól) függött, a magyar királyt aligha az okmány mint jogforrás kibocsátásának aktusa győzte meg arról, hogy elfogadja az aktuális erdélyi fejedelmet az ország uralkodójának – sokkal inkább az általa jelképezett oszmán katonai erő. Az ő számára a legitimitáció alapját a rendeknek általa privilégiumként megadott szabad fejedelemválasztási jog jelenthette, a fejedelem személyének megkérdőjelezésére, illetve később szerződés által való elismerésére pedig a 17. században csak ritkán került sor, például az 1615-ös nagyszombati szerződés esetében.⁴⁸ Ha 1688-ig nem is volt I. Apafi Mihállyal szerződése a magyar királynak, az erdélyi fejedelemtől érkező követségeket I. Lipót rendszeresen fogadta, ami azt jelenti, hogy legitim uralkodónak ismerte el.⁴⁹ Az Erdély nemzetközi jogi helyzetét és különösen a Magyar Királysággal szembeni viszonyát tisztázni kívánó kutatás feladata a közeljövőben nem annyira kőbe véshető kritériumok megállapítása, inkább ennek a komplex és időben változó rendszernek alapos, a kommunikációs gyakorlat számos elemét számításba vevő vizsgálata lenne.

47 A legitimitás ezen „szituatív” természetéről (tehát hogy egy-egy uralkodó legitimitása nagyban függ attól, kit kérdezzünk), ld. *Lovro Kunčević: Janus-arcú szuverenitás: a kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza*. Korall 13. (2012) 48. sz. 5–32.

48 *Österreichische Staatsverträge: Siebenbürgen i. m. (7. jz.) 442*. Itt sem a fejedelem személyének megerősítése történt azonban meg, csak a rendek szabad fejedelemválasztó jogáé – amelynek révén persze II. Mátyás a megválasztott Bethlen Gábor uralmát is elismerte (bár *princeps* címét nem), ld. *Oborni Teréz: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)*. Századok 145. (2011) 906–909.

49 Ld. pl. Macskási Boldizsár 1672-es követségét: *Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig)*. Akadémiai, Bp., 1972. 129. A vasvári békében I. Lipót mindenesetre megígérte, hogy – miután mindkét hatalom kivonja seregeit az országból – tiszteletben tartja Erdély régi szabadságait, köztük a szabad fejedelemválasztásra vonatkozót is, tehát valójában elismerte I. Apafi Mihály uralmát. A békének modern kritikai kiadása nincs, az első pontot teljes terjedelmében közli: *A magyar történet kútfőinek kézikönyve*. Szerk. Marczali Henrik–Angyal Dávid–Mika Sándor. Athenaeum, Bp., 1901. 658. A béke szövegének különböző kiadásairól ld. *Tóth Hajnalka: The Circumstances and Documents of the Peace of Vasvár*. Megjelenés előtt a 2014. évi budapesti CIEPO-konferencia tanulmánykötetében.

GÁBOR KÁRMÁN

PAX AND PACIFICATIO

AN ATTEMPT TO CLARIFY TERMINOLOGY FOR A BETTER UNDERSTANDING
OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE KINGDOM OF HUNGARY AND THE PRINCIPALITY
OF TRANSYLVANIA

The study is a reassessment of Sándor Gebei's thesis concerning the separation of the concepts *pax* and *pacificatio* in early modern political theory: according to his argumentation, *pax* would have been used only to refer to international peace treaties, whereas *pacificatio* would have meant a settlement between a ruler and his subjects, a reinstatement of social peace. Thus, according to Gebei, it is only justified to use the latter term for the peace settlements between the kings of Hungary and the princes of Transylvania (which early modern documents also did), because the princes were the kings' subjects and the legitimacy of the princes' rule derived partly from the kings' confirmation. On the basis of many examples from European, as well as from specifically Hungarian usage, this study argues that there is no prestige-based distinction between the two terms when they are used in the meaning "peace treaty". Also, the formulations of the treaties' preambles do not suggest that the parties would have regarded the princes as the kings' subjects; and contrary to the widespread opinion in the scholarship, the Hungarian diets codified not the entire text of the peace treaties, only those parts which were relevant for the current territories of the kingdom – which also suggests that by the mid-17th century they no longer regarded the Principality of Transylvania as an inherent part of the Kingdom of Hungary.

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy